

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

№ 1 (15)

2022

Құрылтайшы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты

Бас редактор

ҚР ҰҒА академигі, тарих ғыл. докт. **Б.Ә. Байтанаев**,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы,
Қазақстан)

Редакциялық кеңес:

А.Г. Ситдиков, ТР ҒА корр.-мүшесі, тарих ғыл. докт.,
А.Х. Халиков ат. Археология институты (Қазань,
Ресей) (төраға);
А. Оутрам, археология докт., проф., Эксетер
университеті (Эксетер, Ұлыбритания);
А.А. Тишкин, тарих ғыл. докт., проф., Алтай
мемлекеттік университеті (Барнаул, Ресей);
В.Б. Панковский, тарих ғыл. канд., Археология
институты (Киев, Украина);
В.Ф. Зайберт, тарих ғыл. докт., проф., әл Фараби ат.
Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан);
Ж.Қ. Таймағамбетов, тарих ғыл. докт., проф., ҚР
ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан);
З. Самашев, тарих ғыл. докт., проф., «Берел»
мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан);
И.Л. Қызласов, тарих ғыл. докт., Археология
институты (Москва, Ресей);
М. Фрачетти, археология докторы, Вашингтон
университеті (Сент-Луис, АҚШ);
М.Е. Елеуов, тарих ғыл. докт., проф., әл Фараби ат.
Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан);
Н. Бороффка, археология докт., проф., Неміс археоло-
гия институты (Берлин, Германия);
Н.Ю. Смирнов, тарих ғыл. канд., Материалдық
мәдениет тарихы институты (Санкт-Петербург,
Ресей);
П.М. Кольцов, тарих ғыл. докт., проф., Б.Б. Городо-
виков ат. Қалмақ мемлекеттік университеті (Элиста,
Ресей);
Р. Йовита, PhD докторы, Нью-Йорк университеті
(Нью-Йорк, АҚШ);
Р.Х. Сулейманов, тарих ғыл. докт., профессор,
Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық
университеті (Ташкент, Өзбекстан);
С.Е. Әжіғали, тарих ғыл. докт., профессор, Ш.Ш. Уа-
лиханов атындағы Тарих және этнология институты
(Алматы, Қазақстан);
Т. Уильямс, археология докт., проф., Археология ин-
ституты (Лондон, Ұлыбритания)

Редакциялық алқасы:

А.А. Бисембаев, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ә.М. Манапова, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Д.А. Воякин, тарих ғыл. канд., Орталық Азия
халықаралық зерттеулер институты (Самарқан,
Өзбекстан);
Е. Ақымбек, PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ж. Құрманқұлов, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан
ат. Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Ж.Р. Утубаев, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
М.Қ. Хабдулина, тарих ғыл. канд., Л.Н. Гумилев ат.
Еуразия ұлттық университеті (Нұр-Сұлтан,
Қазақстан);
Т.Б. Мамиров, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан)

Жауапты хатшылар:

Г.С. Жұмабекова, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан);
Г.А. Базарбаева, тарих ғыл. канд., Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редакторы

З.М. Толенова, тарих ғыл. канд., доцент,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Алматы,
Қазақстан)

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы:

050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Телефон: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
arheologiakazahstana@gmail.com

Журналдың арнайы сайты: arheokz.com

Журнал 2018 жылдың 26 сәуірінен бастап шығады.
ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің
Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді
баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық
агенттікті есепке қою туралы 2011 жылғы
14 қарашадағы № 12108-Ж кәулігі берілген

О.В. Кузнецова – компьютерлік беттеу және дизайн
Я.С. Шаяхметова, Г.А. Калдыбаева – ағылшын тіліндегі мәтіндерді аудару және редакциялау

Басылым Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің
2021–2022 жылдарға арналған ЖТН № OR11465466 бағдарламалық-нысаналы
қаржыландырылатын жоба шеңберінде жүзеге асырылады.

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Комитет науки
Институт археологии имени А.Х. Маргулана

АРХЕОЛОГИЯ КАЗАХСТАНА

№ 1 (15)

2022

Учредитель: Институт археологии им. А.Х. Маргулана

Главный редактор

Академик НАН РК, докт. ист. наук **Б. А. Байтанаев**,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана
(Алматы, Казахстан)

Редакционный совет:

- А.Г. Ситдиков**, чл.-корр. НАН РТ, докт. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ (Казань, Россия) (председатель);
А. Оутрам, доктор археологии, проф., Университет Эксетер (Эксетер, Великобритания);
А.А. Тишкин, докт. ист. наук, проф., Алтайский государственный университет (Барнаул, Россия);
В.Б. Панковский, канд. ист. наук, Институт археологии НАН Украины (Киев, Украина);
В.Ф. Зайберт, докт. ист. наук, проф., Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан);
Ж.К. Таймагамбетов, докт. ист. наук, проф., академик НАН РК, Национальный музей Республики Казахстан (Нур-Султан, Казахстан);
З. Самашев, докт. ист. наук, проф., Государственный историко-культурный заповедник «Берел» (Нур-Султан, Казахстан);
И.Л. Кызласов, докт. ист. наук, Институт археологии РАН (Москва, Россия);
М. Фрачетти, докт. археологии, Университет Вашингтон (Сент-Луис, США);
М.Е. Елеуов, докт. ист. наук, проф., Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Алматы, Казахстан);
Н. Бороффка, докт. археологии, проф., Немецкий археологический Институт (Берлин, Германия);
Н.Ю. Смирнов, канд. ист. наук, Институт истории материальной культуры РАН (Санкт-Петербург, Россия);
П.М. Кольцов, докт. ист. наук, проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова (Элиста, Россия);
Р. Йовита, PhD, Университет Нью-Йорк (Нью-Йорк, США);
Р.Х. Сулейманов, докт. ист. наук, проф., Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека (Ташкент, Узбекистан);
С.Е. Ажигали, докт. ист. наук, проф., Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Алматы, Казахстан);
Т. Уильямс, докт. археологии, проф., Институт археологии (Лондон, Великобритания)

Редакционная коллегия:

- А.А. Бисембаев**, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
А.М. Манапова, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Д.А. Воякин, канд. ист. наук, Международный институт центральноазиатских исследований (Самарканд, Узбекистан);
Е. Акымбек, PhD, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Ж. Курманкулов, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Ж.Р. Утубаев, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
М.К. Хабдулина, канд. ист. наук, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва (Нур-Султан, Казахстан);
Т.Б. Мамиров, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан)

Ответственные секретари:

- Г.С. Джумабекова**, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан);
Г.А. Базарбаева, канд. ист. наук, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан)

Технический редактор

- З.М. Толенова**, канд. ист. наук, доцент, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан)

Адрес редакции, издателя-учредителя:

050010 г. Алматы, пр. Достык, 44
Телефон: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
arheologiakazahstana@gmail.com

Официальный сайт журнала: archeokz.com

Журнал основан 26 апреля 2018 г.
Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства № 12108-Ж от 14 ноября 2011 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК

Компьютерная верстка и дизайн – О.В. Кузнецова
Перевод и редакция текстов на английском языке – Я.С. Шаяхметова, Г.А. Калдыбаева

Издание осуществлено в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки
Министерства образования и науки Республики Казахстан на 2021–2022 гг.,
ИРН проекта № OR11465466

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Science Committee
Margulan Institute of Archaeology

KAZAKHSTAN ARCHEOLOGY

ҚАЗАҚСТАН АРНЕОЛОГИАСЫ

№ 1 (15)

2022

Founder: Margulan Institute of Archaeology

Editor-in-Chief:

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Dr. of Hist. Sciences
Bauyrzhan A. Baitanayev, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық кеңес:

Airat G. Sitdikov, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Dr. of Hist. Sciences, A.Kh. Khalikov Institute of Archaeology (Kazan, Russia) (chairman);
Alan Outram, Dr. of Archaeology, Prof., Exeter University (Exeter, UK);
Alexey A. Tishkin, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Altai State University (Barnaul, Russia);
Igor L. Kyzlasov, Dr. of Hist. Sciences, Institute of Archaeology (Moscow, Russia);
Madiyar Ye. Yeleuov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Al Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan);
Michael D. Frachetti, Dr. of Archaeology, Washington University (St. Louis, USA);
Nikolaus N.O. Boroffka, Dr. of Archaeology, Prof., German Archaeological Institute/DAI (Berlin, Germany);
Nikolay Yu. Smirnov, Cand. of Hist. Sciences, Institute for the History of material culture (Saint Petersburg, Russia);
Petr M. Koltsov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., B.B. Goro-dovikov Kalmyk State University (Elista, Russia);
Rady P. Ioviță, PhD, New York University (New York, USA);
Rustam Kh. Suleymanov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan);
Serik E. Ajigali, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Almaty, Kazakhstan);
Tim Williams, Dr. of Archaeology, Prof., Institute of Archaeology Gordon Square (London, UK);
Valentin B. Pankowski, Cand. of Hist. Sciences, Institute of Archaeology (Kyiv, Ukraine);
Victor F. Zaibert, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Al Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan);
Zainolla Samashev, Dr. of Hist. Sciences, Prof., State historical and cultural museum-reserve “Berel” (Nur-Sultan, Kazakhstan);
Zhaken K. Taimagambetov, Dr. of Hist. Sciences, Prof., Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National museum of Kazakhstan (Nur-Sultan, Kazakhstan)

Editorial Board:

Aliya M. Manapova, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Arman A. Bissembaev, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Dmitriy A. Voyakin, Cand. of Hist. sciences, International Institute for Central Asian studies (Samarkand, Uzbekistan);
Maral K. Khabdulina, Cand. of Hist. Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan);
Talgat B. Mamirov, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Yeraly Sh. Akymbek, PhD, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Zhanbolat R. Utubayev, Cand. of Hist. sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Zholdasbek Kurmankulov, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Executive Secretaries:

Gulnara S. Jumabekova, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan);
Galiya A. Bazarbayeva, Cand. of Hist. Sciences, Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Executive Editor:

Zirabuby M. Tolenova, Cand. of Hist. Sciences, Ass. Prof., Margulan Institute of Archaeology (Almaty, Kazakhstan)

Address of the editorial office, publisher-founder:

050010 Almaty, Dostyk Ave., 44
Phone: (727) 293 01 43
E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz;
arheologiakazahstana@gmail.com

Official website of the journal: archeokz.com

The journal was founded on April 26, 2018.
Certificate of registration of periodical print publication and (or) information agency № 12108-Ж dated November 14, 2011 was issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan

Computer layout and design – Olga Kuznetsova
English translation and editing – Yana Shayakhmetova, Gaukhar Kaldybayeva

The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2021–2022, project IRN OR11465466

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

Алғысөз	9
Предисловие	11
Preface	13

АРХЕОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ – ВОПРОСЫ АРХЕОЛОГИИ

<i>Горячев А.А., Потапов С.А., Егорова Т.А., Егорова К.А. (Алматы, Қазақстан)</i> Древние петроглифы урочища Тесик	15
<i>Utubayev Zh. (Almaty, Kazakhstan)</i> An essay on the ethnocultural history of the lower reaches of the Syr Darya in the second half of the I millennium BC: settlements of the Chirikrabad culture	43
<i>Талеев Д.Ә. (Алматы, Қазақстан)</i> Сырдарияның сол жағалауындағы қалалардың археологиялық шежіресі: Сүткент және Аркук	57
<i>Төлегенов А. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан), Кембаева Ә. (Алматы, Қазақстан)</i> Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы	71
<i>Бедельбаева М.В., Ломан В.Г. (Қарағанды, Қазақстан)</i> Қарағандинская школа археологии: научное наследие В.В. Евдокимова	82

ДАЛАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР – ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Дмитриев Е.А., Қукушкин А.И., Макен А.Б., Шохатаев О.С. (Қарағанды, Қазақстан)</i> Детское погребение и новые данные радиоуглеродного датирования памятников раннего железного века Центрального Казахстана	98
<i>Hermann L. (Stavelot, Belgium), Zheleznyakov V. (Esik, Kazakhstan)</i> Tamga petroglyphs from the south-western part of Zhetysu Alatau	110

ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР – МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

<i>Алтынбеков К., Чарлина Л.Ф., Алтынбекова Э.К. (Алматы, Қазақстан)</i> Сохранение резьбы по глине из цитадели городища Кулан	126
<i>Шағырбаев М. (Алматы, Қазақстан), Фаниева А., Сәкенов С. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)</i> Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың ХІХ–ХХ ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ ІІ қыстауының остеологиялық материалдары бойынша)	146

ХРОНИКА

<i>Мусаева Р.С. (Алматы, Қазақстан)</i> О работе международной конференции «Маргулановские чтения–2021»	164
Қысқартулар тізімі – Список сокращений	169
Авторларға арналған ереже – Правила для авторов	171

CONTENT

Preface	13
ARCHAEOLOGY ISSUES	
<i>A. Goryachev, S. Potapov, T. Egorova, K. Egorova (Almaty, Kazakhstan)</i> Ancient petroglyphs of Tesik gorge (in Russian)	15
<i>Zh. Utubayev (Almaty, Kazakhstan)</i> An essay on the ethnocultural history of the lower reaches of the Syr Darya in the second half of the I millennium BC: settlements of the Chirikrabat culture (in English)	43
<i>D. Taleev (Almaty, Kazakhstan)</i> Archaeological chronicle of the left-bank cities of the Syr Darya: Sutkent and Arkuk (in Kazakh)	57
<i>A. Tolegenov (Nur-Sultan, Kazakhstan), A. Kembayeva (Almaty, Kazakhstan)</i> Ceramic of the medieval Kastek settlement (in Kazakh)	71
<i>M. Bedelbayeva, V. Loman (Karagandy, Kazakhstan)</i> Karagandy School of Archaeology: scientific heritage of V. Evdokimov (in Russian)	82
FIELD STUDIES	
<i>Ye. Dmitriev, A. Kukushkin, A. Maken, O. Shokhatayev (Karagandy, Kazakhstan)</i> A child's burial and new data of radiocarbon dating of monuments of the early Iron Age in Central Kazakhstan (in Russian)	98
<i>L. Hermann (Stavelot, Belgium), B. Zheleznyakov (Esik, Kazakhstan)</i> Tamga petroglyphs from the south-western part of Zhetysu Alatau (in English)	110
INTERDISCIPLINARY RESEARCH	
<i>K. Altynbekov, L. Charlina, E. Altynbekova (Almaty, Kazakhstan)</i> Preservation of clay carving from the citadel of the Kulan settlement (in Russian)	126
<i>M. Shagirbayev (Almaty, Kazakhstan), A. Ganieva, S. Sakenov (Nur-Sultan, Kazakhstan)</i> The economy of the Kazakhs of the Nura-Ishim interfluvium of the XIX – early XX centuries (according to osteological materials of the wintering of Bozok II) (in Kazakh)	146
CHRONICLE	
<i>R. Mussayeva (Almaty, Kazakhstan)</i> On the work of the international conference “Margulan Readings–2021” (in Russian)	164
List of Abbreviations	169
Submissions	171

АЛҒЫСӨЗ

Биылғы 2022 жыл Қазақстан археологиясы үшін бар саналы ғұмырын ғылыммен байланыстырған әріптестеріміздің мерейтойларына бай ерекше жыл.

Біріншіден, біз ғылым кемеңгерлері, отандық археологияның негізін қалаушылар – Әбдіманап Медеуұлы Оразбаевтың туғанына 100 жыл толуын және Мир Қасымұлы Қадырбаевтың 90 жылдығын атап өтетінімізді айтуымыз керек.

Ә.М. Оразбаев – әл-Фараби ат. ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының ұйымдастырушысы және далалық археологиялық зерттеулердің қазақстандық мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Ұзақ жылдар бойы Ә.Х. Марғұлан экспедицияларына қатысты, Сарыарқа ескерткіштерін зерттеді. Қола және ерте темір дәуірі мәдениеттерін зерттеу саласындағы ірі маман, кәсіби саңлақтарды даярлаған дарынды педагог.

М.Қ. Қадырбаев тасмола археологиялық мәдениетін бөліп қарауды негіздеді, ұзақ жылдар бойы Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының (ҚазКСР ҒА ТАЭИ) археологиялық технологиялар зертханасын басқарды; қола дәуірі мен түркі дәуірінің ескерткіштерін, Батыс Қазақстанның ерте сарматтарын зерттеді.

2022 ж. Қарағанды археология мектебінің негізін қалаушы – Валерий Валентинович Евдокимовке 80 жыл толар еді. Оған қола дәуірінің тарихи-мәдени үрдістерін зерттеп, андронов мәдени-тарихи қауымдастығының Орталық Қазақстан аумағына қатысты маңызды мәселелерді шешуге мүмкіндік туды.

Биылғы жылы Қазақстанның отырықшы және қалалық мәдениетінің шығу тегін зерделеуге, Түркістанның хронологиясын анықтауға үлкен үлес қосқан Смағұлов Ерболат Әкежанұлы арамызда болғанда 70 жасқа келер еді. Отырар аумағы мен Түркістан өңірінің ескерткіштерін зерттеуге қосқан зор үлесі оның көптеген жарияланымдарында, еліміздің оңтүстігінде жүргізген көпжылдық экспедицияларында көрініс тапқан.

12 маусымда Қазақстанның қалалық мәдениетін дамытудың түрлі аспектілерін зерттеген археолог Арнабай Әбішұлы Нұржановтың туғанына 65 жыл толады. А.Ә. Нұржанов тарихи-мәдени мұра ескерткіштерінің танымал қорғаушысы, таңғаларлық кең көзқарас пен эрудицияға бай адам.

Қазақстан археологиясының ардагері, біраз жылдан бері еңбек демалысындағы, қарапайым әрі зиялы, ежелгі және ортағасырлық керамика технологиясы бойынша үздік маман – Татьяна Михайловна Тепловодскаяның 80 жылдық мерейтойы. Өзінің еңбек жолын ҚазКСР ҒА ТАЭИ-ның керамика, палеометалл, остеологиялық топтамалар зерттелген археологиялық технологиялар зертханасынан бастады.

Мерейтой иелері қатарында, 75 жылдығын атап өтушілер – Виктор Феодорович Зайберт, Сағындық Убайұлы Жауымбай, Зайнолла Самашев пен Тамара Владимировна Савельева бар.

Энеолиттік Ботай ескерткішінде жүргізген көп жылдық зерттеулері, далалық өркениеттің қайнар көзін анықтағаны, ботай мәдениетін жан-жақты реконструкциялағаны үшін біз Виктор Феодорович Зайбертке рахмет айтамыз.

Сағындық Убайұлы Жауымбаев – ОҚАЭ қатысушысы, Қазақстан және одан сыр елдерге археометаллургия бойынша танымал маман.

Зайнолла Самашев – Қазақстаннан тыс жерлерде танымал, ерте темір дәуірі мен ежелгі түркілерінің бірегей ескерткіштерін алғашқы ашушы, жартас өнерін зерттеудегі беделді ғалым, бірқатар халықаралық экспедициялардың жетекшісі. З. Самашев Қазақстанның көптеген археологтарының тәлімгері болып табылады.

Тамара Владимировна Савельева 1968 жылдан бастап ҚазКСР ҒА ТАЭИ қабырғасында жұмыс істей жүріп, Қазақстанның ортағасырлық археологиясы саласындағы маман ретінде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу ескерткіштеріне, қалалық қолөнерді, сауданы, жалпы Ұлы Жібек жолындағы экономикалық, саяси және мәдени байланыстарды зерттеуге ерекше назар аударған ғалым ретінде танымал болды.

Анатолий Андреевич Плешаков – Қазақстанда трасологияның негізін қалаушы, Солтүстік Қазақстан ескерткіштерін зерттеуші, ежелгі қоғамның палеоэкономикасын реконструкциялаудың маманы – 70 жас мерейтойын атап өтеді.

Археологтарға ғана емес, сақтардың дүниетанымын, рухани мәдениеті мен идеологиясын зерделеумен қалың оқырман қауымға танымал маман Алішер Кемалұлы Ақышев биылғы жылы 70 жасқа толады.

Тас дәуірінің білікті маманы Ольга Анатольевна Артюхова биыл 70 жылдық мерейтойын атап өтеді. О.А. Артюхова мұстье индустриясының жергілікті мәдени вариацияларын бөліп көрсете отырып, Қазақстанның орта палеолитінің тас құралдарын жіктеуде, сондай-ақ Орталық Қазақстанның голоцен кезеңін зерттеуде ерекше табыстарға қол жеткізді.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу ескерткіштерінің зерттеушісі, Алматы қаласы тарихының білгірі, сақтардан орта ғасырларға дейінгі кезеңде қоныстан урбанизмге дейінгі эволюция үдерістерін зерттеуге, тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін есепке алу және сақтауға, Қазақстанның бірқатар облыстары мен аудандарының ескерткіштер жинағын құрастыруға белсенді қатысқан Федор Павлович Григорьевтің 70 жылдық мерейтойын атап өтпеске болмайды.

«Остров Крым» зертханасының реставраторлары Қырым Алтынбеков пен Любовь Филипповна Чарлина 70 жылдық мерейтойларын атап өтеді. Зертхана Қазақстан мен одан да тыс жерлерде танымал, мерейтой иелері бұйымдарды сақтау мен қалпына келтірудің ерекше әдістерін әзірледі және патенттеді, оларға басқа елдерден қалпына келтірушілер тағылымдамадан өту және тәжірибе алмасу үшін келеді, бірқатар кітаптары жарық көрді. Әрқашан мейірімді және ынтымақтастыққа ашық, жаңа білім мен жаңалықтарға әзір К. Алтынбеков пен Л.Ф. Чарлина шынайы құрметке ие.

Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейінде (Өскемен қ.) өңірдің аса маңызды археологиялық экспедицияларының қатысушысы Галина Александровна Куц жұмыс істейді. Ақпан айында ол 70 жасқа толды. Оның жан-жақты көмегінің жұмыстарды ұйымдастыру мен жүргізуде археологтар көздеген зерттеулердің сәтті жүзеге асырылуын елестету қиын.

Қазақстанның ортағасырлық қалалық мәдениеті жөніндегі маман, соңғы 10 жыл бойы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас директоры қызметін атқарған Бауыржан Әбішұлы Байтанаев 60 жасқа толды. Ежелгі Испиджаб пен оның айналасын зерттеумен қатар, Б.Ә. Байтанаевтың ғылыми зерттеулерінде атақты этнограф, лингвист, фольклорист А.А. Диваевтың мұрасын саралау ерекше орын алады.

Солтүстік-Шығыс Қазақстанның археология ескерткіштерін зерттеуші, өңірдің мәдени-тарихи даму процесін ғылыми реконструкциялау маманы Виктор Карлович Мерц 60 жасын атап өтеді.

Қарағанды археология мектебінің белді мүшесі, белгілі археолог – Игорь Алексеевич Кукушкин 60 жасқа толды.

Әлия Мерекеқызы Манапова мен Арман Ауғанұлы Бисембаев жарты ғасырлық мерейтойын атап өтеді.

Ә.М. Манапова – институттың редакциялық-ақпараттық бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасын зерттеуші, ұзақ уақыт бойы институт директорының ғылым жөніндегі орынбасары қызметін атқарды.

А.А. Бисембаев – Батыс Қазақстанның ерте және ортағасырлық көшпенділері дәуіріндегі тарихи-мәдени дамудың күрделі үрдістерін зерттейтін маман.

2022 жылға жоспарланған журналдың кезекті сандарында мерейтой иелерінің ғылыми бағыттарын көрсететін, барлық хронологиялық диапазонды қамтитын мақалалар жарияланады. «Қазақстан археологиясы» журналының барлық төрт саны кәсіби мамандарға, ғалымдарға арналады. Біз ұстаздарымызға, өмірден озған әріптестерімізге, археологтарға құрмет көрсетеміз. Біз туған күн иелерін құттықтай отырып, оларға жаңа ашылымдар, жеңістер, жетістіктер тілейміз!

*Құрметпен,
редакциялық алқа*

ПРЕДИСЛОВИЕ

Наступивший 2022-й год – особенный для казахстанской археологии – он удивительно богат на юбилеи наших коллег, которые связали свою жизнь с наукой.

В первую очередь надо сказать о том, что мы отмечаем 100-летие со дня рождения Абдулманапа Медеуовича Оразбаева и 90-летие Мира Касымовича Кадырбаева – корифеев, основоположников отечественной археологии.

А.М. Оразбаев – один из основателей казахстанской школы полевых археологических исследований и организатор кафедры археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби, долгие годы являлся участником экспедиций А.Х. Маргулана. Исследовал памятники Сарыарки. Крупнейший специалист в области изучения культуры эпохи бронзы и раннего железа, талантливый педагог, подготовивший плеяду профессионалов.

М.К. Кадырбаев обосновал выделение тасмолинской культуры, долгие годы возглавлял лабораторию археологических технологий Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова (ИИАЭ АН КазССР); изучал памятники бронзового века и тюркского времени; исследовал сарматские древности Западного Казахстана.

В 2022 г. исполнилось бы 80 лет Валерию Валентиновичу Евдокимову – основателю карагандинской школы археологии. Ему удалось изучить историко-культурные процессы эпохи бронзы, решить важнейшие вопросы, касающиеся центрально-казахстанского ареала андроновской культурно-исторической общности.

В наступившем году исполнилось бы 70 лет Ербулату Акижановичу Смагулову, внесшему огромный вклад в изучение генезиса оседлой и городской культуры Казахстана, определение хронологии Туркестана. Исследование памятников Отрарского оазиса и Туркестанского региона отражено в его публикациях, самоотверженных многолетних экспедициях на юге страны.

12 июня исполняется 65 лет со дня рождения Арнабая Абишевича Нуржанова – археолога, изучавшего различные аспекты развития городской культуры Казахстана. А.А. Нуржанов – признанный защитник памятников историко-культурного наследия, человек удивительно широких взглядов и эрудиции.

Ветеран казахстанской археологии Татьяна Михайловна Тепловодская давно на заслуженном отдыхе – скромный, интеллигентный человек, отличный специалист по технологии древней и средневековой керамики, отмечает 80-летие. Свою деятельность Т.М. Тепловодская начинала еще в лаборатории археологической технологии ИИАЭ АН КазССР.

В числе юбиляров, отмечающих 75-летие, – Виктор Фёдорович Зайберт, Сагындык Убайулы Жауымбай, Зайнолла Самашев и Тамара Владимировна Савельева.

Мы благодарны В.Ф. Зайберту за многолетние исследования энеолитического памятника Ботай, выявление истоков степной цивилизации, всестороннюю реконструкцию ботайской культуры.

С.У. Жауымбай – участник ЦКАЭ, известный в Казахстане и за его пределами специалист по археометаллургии.

Зайнолла Самашев – известный далеко за пределами Казахстана первооткрыватель уникальных памятников эпохи раннего железа и древних тюрков, авторитет в изучении наскального искусства, руководитель целого ряда международных экспедиций. З. Самашев является наставником многих археологов Казахстана.

Т.В. Савельева, работая в стенах ИИАЭ АН КазССР с 1968 г., получила известность как специалист в области средневековой археологии Казахстана, особое внимание уделяя памятникам Южного Казахстана и Жетысу, изучению городских ремесел, торговли, в целом экономическим, политическим и культурным связям на Великом Шелковом пути.

Анатолий Андреевич Плешаков – основоположник трасологии в Казахстане, признанный исследователь памятников Северного Казахстана, специализирующийся на реконструкции палеоэкономики древних обществ, отмечает юбилей – 70-тилетие.

В этом году исполняется 70 лет Алишеру Кималевичу Акишеву, известному не только археологам, но и широкому кругу читателей специалисту по изучению мировоззрения, духовной культуры и идеологии саков.

Юбилей, 70-летие, отмечает в этом году Ольга Анатольевна Артюхова – известный специалист по каменному веку. Особенных успехов О.А. Артюхова достигла в классификации каменных орудий среднего палеолита Казахстана, с выделением локальных культурных вариаций индустрии мустье, а также в изучении голоценового периода Центрального Казахстана.

Нельзя не упомянуть о 70-летнем юбилее Федора Павловича Григорьева, исследователя памятников Южного Казахстана и Жетысу, знатока истории г. Алматы, принимавшего активное участие в изучении процессов эволюции от поселения к урбанизму в период от саков до средневековья; в учете и сохранении памятников историко-культурного наследия, в составлении Сводов памятников ряда районов и областей Казахстана.

70-летний юбилей отмечают реставраторы лаборатории «Остров Крым» – Кырым Алтынбеков и Любовь Филипповна Чарлина. Лаборатория известна как в Казахстане, так и за его пределами, юбилеями разработаны и запатентованы уникальные методы консервации и реставрации изделий, на стажировку и обмен опытом к ним приезжают реставраторы из других стран, опубликован ряд книг. Всегда доброжелательные и открытые к сотрудничеству, к получению новых знаний и открытиям, «легкие на подъем», К. Алтынбеков и Л.Ф. Чарлина вызывают чувство искреннего уважения.

В Восточно-Казахстанском областном историко-краеведческом музее (г. Усть-Каменогорск) работает Галина Александровна Куц – участник важнейших археологических экспедиций региона. В феврале ей исполнилось 70 лет. Без ее всесторонней помощи в организации и проведении работ трудно представить успешное воплощение намеченных археологами исследований.

60 лет исполнилось Бауыржану Абишевичу Байтанаеву – специалисту по средневековой городской культуре Казахстана, в течение последних 10 лет занимавшего пост генерального директора Института археологии им. А.Х. Маргулана. Наряду с исследованиями древностей Испиджаба и его округа, особое место в научном творчестве Б.А. Байтанаева принадлежит изучению наследия выдающегося этнографа, лингвиста, фольклориста – А.А. Диваева.

Виктор Карлович Мерц – исследователь памятников археологии Северо-Восточного Казахстана, специализирующийся на научной реконструкции процесса культурно-исторического развития региона – отмечает 60-летие.

60 лет исполнилось известному археологу, представителю признанной карагандинской археологической школы – Игорю Алексеевичу Кукушкину.

Полувековой юбилей отмечают Алия Мерекеевна Манапова и Арман Ауганович Бисембаев. А.М. Манапова – заведующая информационно-редакционным отделом Института, изучает научное наследие А.Х. Маргулана, долгое время занимала должность заместителя директора по науке ИА.

А.А. Бисембаев – специалист, изучающий сложные процессы историко-культурного развития в эпоху ранних и средневековых кочевников Западного Казахстана.

В номерах журнала, планируемых на 2022 г., будут издаваться статьи, по возможности охватывающие весь хронологический диапазон, который отражает научные интересы юбиляров. Все четыре номера журнала «Археология Казахстана» (Қазақстан археологиясы) посвящаются профессионалам, ученым, специалистам с большой буквы. Мы отдаем дань памяти учителям, ушедшим коллегам, археологам. Мы поздравляем наших именинников и желаем им новых открытий, побед, достижений!

*С уважением,
редколлегия*

PREFACE

Year 2022 is very special for Kazakh archaeology, because it is surprisingly rich for the jubilees of our colleagues who connected their lives with science.

First of all, we celebrate the 100th anniversary of the birth of Abdulmanap Orazbayev and the 90th anniversary of Mir Kadyrbayev, the founders of native archaeology.

A. Orazbayev is one of the founders of the Kazakh school of field archaeological research and the organizer of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology of Al Farabi Kazakh National University, for many years he was a participant in the expeditions of A.Kh. Margulan. He explored monuments in the Saryarka. He was the largest specialist in the field of studying the culture of the Bronze and Early Iron Age, a talented teacher who has trained many professionals.

M. Kadyrbayev substantiated the allocation of Tasmola culture, for many years he headed the laboratory of archaeological technologies of the Ch. Valikhanov History, Archaeology and Ethnography Institute (HAEI Academy of Sciences of the Kazakh SSR); he also studied monuments of the Bronze Age and Turkic times and he studied the Sarmatian antiquities of Western Kazakhstan.

In 2022, Valeriy Evdokimov, the founder of the Karagandy school of archaeology, would have turned 80 years old. He could study the historical and cultural processes of the Bronze Age, to solve the most important issues related to the Central Kazakhstan range of the Andronovo cultural and historical community.

This year, Erbulat Smagulov, who made a huge contribution to the study of the genesis of the settled and urban culture of Kazakhstan, the definition of the chronology of Turkestan, would have turned 70 years old. The study of the monuments of the Otrar Oasis and the Turkestan region is reflected in his publications and selfless long-term expeditions in the south of the country.

June 12th marks the 65th anniversary of the birth of Arnabay Nurzhanov, an archaeologist who studied various aspects of the development of urban culture of Kazakhstan. A. Nurzhanov is a recognized defender of monuments of historical and cultural heritage, a person of wide views and erudition.

Veteran of Kazakh archaeology Tatyana Teplovodskaya, who has long been on a well-deserved vacation, is a modest, intelligent person, an excellent specialist in the technology of ancient and medieval ceramics, celebrates the 80th anniversary. T. Teplovodskaya began her activity in the laboratory of archaeological technology of the HAEI Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

Among the celebrants celebrating the 75th anniversary are Viktor Seibert, Sagyndyk Zhauymbay, Zaynolla Samashev and Tamara Savelyeva.

We are grateful to Viktor Seibert for many years of research of the Neolithic Botay monument, identification of the origins of the steppe civilization, comprehensive reconstruction of the Botay culture.

Sagyndyk Zhauymbay is a member of the Central Kazakhstan archaeological expedition, a well-known specialist in archaeometallurgy in Kazakhstan and abroad.

Zaynolla Samashev is a well-known discoverer of unique monuments of the early Iron Age and ancient Turks far outside Kazakhstan, an authority in the study of rock art, and the leader of a number of international expeditions. He is a mentor to many archaeologists in Kazakhstan.

Tamara Savelyeva, working within the walls of HAEI AS KazSSR since 1968, gained fame as the expert in the field of medieval archaeology of Kazakhstan, paying special attention to monuments of the Southern Kazakhstan and Jetysu, studying urban crafts, trade, and economic, political and cultural ties on the Great Silk way.

Anatoly Pleshakov, the founder of tracology in Kazakhstan, a recognized researcher of monuments of Northern Kazakhstan, specializing in the reconstruction of paleoeconomics of ancient societies, celebrates his 70th anniversary.

This year marks the 70th anniversary of Alisher Akishev, known not only to archaeologists, but also to a wide range of readers, a specialist in the study of the worldview, spiritual culture and ideology of the Sakas.

Olga Artyukhova, a well-known specialist in the Stone Age, celebrates the 70th anniversary this year. O. Artyukhova achieved special success in the classification of stone tools of the Middle Paleolithic of Kazakhstan, with the allocation of local cultural variations of the Mousterian industry, as well as in the study of the Holocene period of Central Kazakhstan.

One should not fail to mention the 70th anniversary of Feodor Grigoriev, a researcher of monuments of South Kazakhstan and Jetysu, a connoisseur of the history of Almaty, who took an active part in the study of the processes of evolution from settlement to urbanism from the Sakas to the Middle Ages; in the accounting and preservation of monuments of historical and cultural heritage; in the compilation of collections of monuments of a number of districts and regions of Kazakhstan.

Restorers of the “Ostrov Krym” laboratory Kyrym Altynbekov and Lyubov Charlina celebrate their 70th anniversary. The laboratory is known both in Kazakhstan and abroad, the celebrants have developed and patented unique methods of preservation and restoration of products. Restorers from other countries come to them to an internship and exchange of experience. In addition, they have published a number of books. Always friendly and open to cooperation, to obtaining new knowledge and discoveries, agile K. Altynbekov and L. Charlina arouse a sense of sincere respect.

Galina Kushch, a participant in the most important archaeological expeditions of the region, works in the East Kazakhstan Regional Museum of History and Local Lore (Oskemen). In February, she turned 70 years old. Without her comprehensive assistance in organizing and conducting work, it is difficult to imagine the successful implementation of archaeological research.

This year Bauyrzhan Baitanayev is 60 years old. He is a specialist in medieval urban culture of Kazakhstan, who over the past 10 years served as general director of the Margulan Institute of Archaeology. Along with studies of the antiquities of Ispijab and its district, a special place in the scientific work of B. Baitanayev belongs to the study of the heritage of the A. Divayev.

Viktor Merts, a researcher of archaeological monuments of North-Eastern Kazakhstan, specializing in the scientific reconstruction of the process of cultural and historical development of the region, celebrates his 60th anniversary.

A well-known archaeologist, a representative of the recognized Karaganda archaeological school, Igor Kukushkin, has turned 60 years old.

Aliya Manapova and Arman Bissembaev celebrate the half-century anniversary.

A. Manapova is the head of the information and editorial department of the Institute, studies the scientific heritage of A.Kh. Margulan, for a long time held the position of Deputy Director for Science of IA.

A. Bissembaev is a specialist who studies the complex processes of historical and cultural development in the era of the early and medieval nomads of Western Kazakhstan.

The issues of the journal, planned for 2022, will publish articles that, if possible, cover the entire chronological range, which reflects the scientific interests of the celebrants. All four issues of the journal “Kazakhstan Archeology” (Қазақстан археологиясы) are dedicated to professionals, scientists and specialists. We pay tribute to the teachers, colleagues, archaeologists who passed away. We congratulate our celebrants and wish them new discoveries, victories and achievements!

*Sincerely,
editorial board*

УДК 903/904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.15.42>

Древние петроглифы урочища Тесик

© 2022 г. Горячев А.А., Потапов С.А., Егорова Т.А., Егорова К.А.

Keywords: archaeology, Jetysu, Tesik gorge, petroglyphs, art, Bronze Age, Early Iron Age composition, scene

Түйін сөздер: археология, Жетісу, Тесік шатқалы, петроглифтер, өнер, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, композиция, сюжет

Ключевые слова: археология, Жетысу, урочище Тесик, петроглифы, искусство, эпоха бронзы, ранний железный век, композиция, сюжет

Alexander Goryachev¹, Stanislav Potapov¹,
Tatiana Egorova, Ksenia Egorova¹

¹Corresponding author, Senior scientific researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: aga.2805@mail.ru

¹Scientific researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: potapov-stas@yandex.ru

¹Specialist philologist, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: ega.0108@mail.ru

¹Specialist art-critic, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: eka.1901@list.ru

Ancient petroglyphs of Tesik gorge

Abstract. The article presents for the first time the results of the research of the petroglyphic complex in the western part of Tesik gorge of Aytai Mountains on the territory (Shu district, Jambyl region). The petroglyphic images were found on four hillocks near the burial ground of the Bronze Age and Early Iron Age Tesik-I. More than 300 ancient petroglyphs of this period have been identified. The difference in the technical methods of drawing on the rocks within the individual historical stages is noted. The main part of the petroglyphs of the Bronze Age and Early Iron Age demonstrates a certain range of subjects – images of people, animals and signs, scenes of grazing, ritual confrontations, hunting, etc. A series of multilayered and multi-temporal compositions that demonstrate a certain cultural continuity between the populations of the microdistrict at different historical stages is highlighted. According to the technique of drawing on the rocks and their stylistic features, repertoire of ancient petroglyphs and, consequently, their semantics and likely functional purpose, this cluster refers to the monuments of Tamgaly circle of Southwestern Jetysu. The canons of images of the leading subjects of the Bronze Age and Early Iron Age in the petroglyphs indicate the development of local artistic traditions as well as about cultural interaction as a result of transport communications of the ancient population of the region with the adjacent territories of Central Asia.

Acknowledgement: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, project IRN OR11465466-OT-21, topic: “The Great Steppe in the context of ethnocultural studies”.

For citation: Goryachev A., Potapov S., Egorova T., Egorova K. 2022. Ancient petroglyphs of Tesik gorge. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 15-42 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.15.42](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.15.42)

Горячев Александр Анатольевич¹,
Потапов Станислав Александрович¹,
Егорова Татьяна Александровна¹,
Егорова Ксения Александровна¹

¹корреспондент авторы, аға ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ.,
Қазақстан. E-mail: aga.2805@mail.ru

¹ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: potapov-stas@yandex.ru

¹маман-филолог, Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: ega.0108@mail.ru

¹маман-өнертанушы, Ә.Х. Марғұлан ат.
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: eka.1901@list.ru

Тесік шатқалының петроглифтері

Аннотация. Мақалада (Жамбыл облысы, Шу ауданы) Айтау тауындағы Тесік шатқалының батыс бөлігінде орналасқан петроглифтік кешенде жүргізілген зерттеулер нәтижелері алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Қола дәуірі мен ерте темір дәуірінің Тесік-І обасының маңындағы төрт шоқыдан жартаста салынған бейнелер табылды. Қазіргі таңда 300-ден астам ежелгі петроглифтер анықталды. Жекелеген тарихи кезеңдер ішінде жартастарға сурет салудың техникалық тәсілдеріндегі айырмашылықтар белгіленді. Қола және ерте темір дәуірі петроглифтерінің негізгі бөлігі белгілі бір сюжеттерді – таңбалар, адамдар мен жануарлар бейнелерін, мал жаю сахнасын, ғұрыптық қарсыласуларды, аң аулауды және т. б. көрсетеді. Әр түрлі тарихи кезеңдерде шағын аудан тұрғындары арасында белгілі бір мәдени сабақтастықты көрсететін көп қабатты және әр түрлі кезеңдегі композициялар сериясы бөлінген. Жартастарға сурет салу техникасы және олардың стилистикалық ерекшеліктері, ежелгі петроглифтердің репертуары бойынша, олардың семантикасы мен ықтимал функционалдық мақсаты бұл петроглифтер шоғыры Оңтүстік-Батыс Жетісудың тамғалы шеңберінің ескерткіштеріне жатады. Тесік шатқалы петроглифтеріндегі қола және ерте темір дәуірінің жетекші сюжеттері бейнелелерінің канондары – жергілікті өнер дәстүрлерінің дамығандығын, сонымен қатар аймақтың ежелгі тұрғындарының Орталық Азияның шектес территориясымен көлік коммуникациялары нәтижесіндегі мәдени өзара қарым-қатынасты көрсетеді.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы жоба

Горячев Александр Анатольевич¹,
Потапов Станислав Александрович¹,
Егорова Татьяна Александровна¹,
Егорова Ксения Александровна¹

¹автор-корреспондент, старший научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: aga.2805@mail.ru

¹научный сотрудник, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: potapov-stas@yandex.ru

¹специалист-филолог, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: ega.0108@mail.ru

¹специалист-искусствовед, Институт археологии
им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: eka.1901@list.ru

Древние петроглифы урочища Тесик

Аннотация. В статье впервые в научный оборот вводятся результаты исследований петроглифического комплекса, расположенного в западной части урочища Тесик гор Айтау (Шуский р-н, Жамбылская обл.). Наскальные изображения обнаружены на четырех сопках близ могильника эпохи бронзы и раннего железного века Тесик-І. На данный период выявлено свыше 300 древних петроглифов. Отмечена разница технических приемов нанесения рисунков на скалы внутри отдельных исторических этапов. Основная часть петроглифов эпохи бронзы и раннего железа демонстрирует определенный круг сюжетов – изображения людей, животных и знаков, сцены выпаса скота, ритуальных противоборств, охоты и т. д. Выделена серия многослойных и разновременных композиций, которые демонстрируют определенную культурную преемственность между населением микрорайона на разных исторических этапах. По технике нанесения рисунков на скалы и их стилистическим особенностям, репертуару древних петроглифов, а, следовательно, их семантике и вероятному функциональному назначению, данное скопление относится к памятникам тамгаинского круга Юго-Западного Жетысу. Каноны изображений ведущих сюжетов эпохи бронзы и раннего железа в петроглифах урочища Тесик свидетельствуют как о развитии местных художественных традиций, так и о культурном взаимодействии в результате транспортных коммуникаций древнего населения региона с сопредельными территориями Центральной Азии.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комите-

ЖТН OR11465466-OT-21, «Этномадени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» тақырыбы шеңберінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Горячев А.А., Потапов С.А., Егорова Т.А., Егорова К.А. Тесік шатқалының петроглифтері. *Қазақстан археологиясы*. 2022. №1 (15). 15-42 -бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.15.42](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.15.42)

та науки МОН РК, ИРН проекта OR11465466-OT-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».

Для цитирования: Горячев А.А., Потапов С.А., Егорова Т.А., Егорова К.А. Древние петроглифы урочища Тесик. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 15-42. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.15.42](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.15.42)

Введение

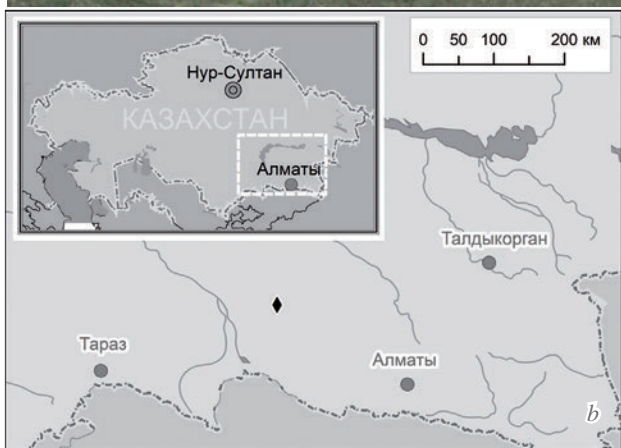
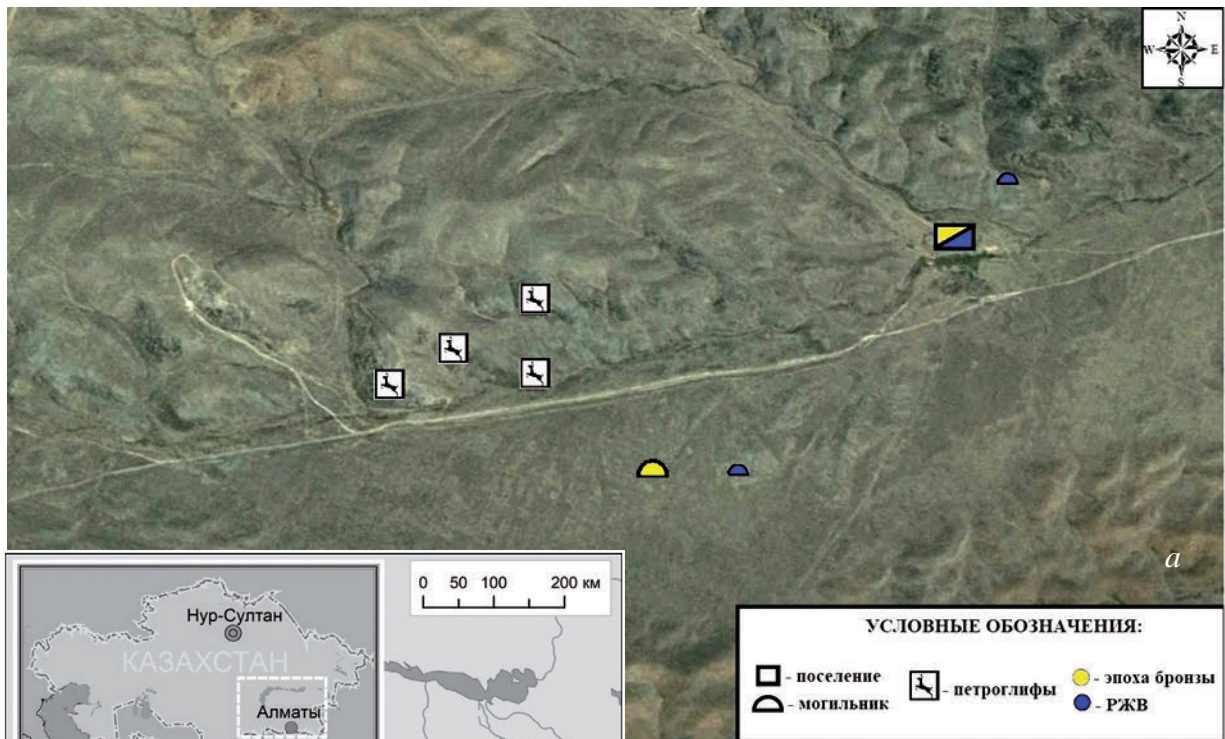
В статье в научный оборот вводится новый материал и приводится культурно-хронологическая атрибуция петроглифического комплекса урочища Тесик в горах Айтау, исследованного экспедицией Института археологии им. А.Х. Маргулана под руководством А.А. Горячева в полевых сезонах 2019–2020 гг. Горы Айтау расположены в северо-западной части Шу-Илейско-Киндыктасских возвышенностей на территории Шуского и Кордайского районов Жамбылской области (рис. 1, *1a*). Благодаря географическому положению они являются одним из наиболее удобных маршрутов древнейшего транзитного коридора между Центральным Казахстаном и Северным Притяньшаньем [Воякин и др. 2020: 91–116]. Несмотря на это, полномасштабные археологические исследования здесь начались, в том числе и авторами, сравнительно недавно – в 2000-е гг.

Первичные разведки древних памятников в этом регионе проходили в основном по маршруту тракта Оренбург–Верный, построенного еще в начале XX в., и в соседних горах Хантау, Жынгылды и Кулжабасы [Байпаков, Марьяшев 2004; Сала 2004: 60–74; Горячев 2014: 84–92; Садуакасулы и др. 2017; Воякин и др. 2020: 91–116]. В 2018–2020 гг. была произведена разведка комплекса археологических памятников этой горной системы, где обнаружено и документировано около 30 поселений, могильников, скоплений петроглифов эпохи бронзы и раннего железа* (*работы проводились в рамках проекта по грантовому финансированию Комитета науки МОН РК по теме: «Хантауский транзитный коридор в эпоху палеометалла»).

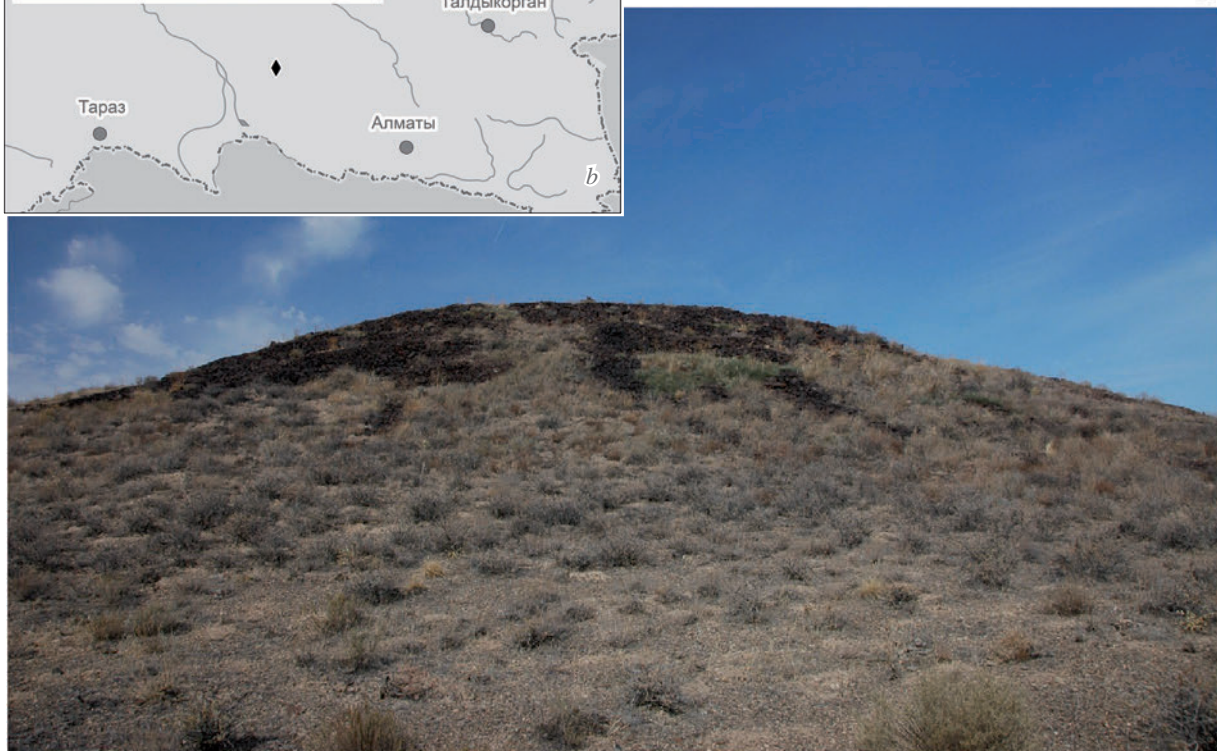
Петроглифы в горах Айтау встречаются группами в местах, где локализируются древние поселения и могильники. Наличие рисунков разных эпох на близлежащих от них скалах свидетельствует о проживании здесь древних скотоводов на разных исторических этапах. Обычно здесь фиксируются небольшие скопления наскальных изображений до нескольких десятков петроглифов, а наиболее значительный их комплекс отмечен близ могильника эпохи бронзы и раннего железа Тесик-I [Воякин и др. 2020: 100–102; Горячев 2020: 29–32; Горячев и др. 2021: 9–34]. Их изучение в урочище Тесик начато в 2019 г. с обнаружения и первичной фиксации комплекса наскальных рисунков на скалах близ могильника эпохи бронзы. В 2020 г. петроглифы зафиксированы на следующей гряде еще на четырех сопках, расположенных севернее борта урочища. Отдельные плоскости с петроглифами обнаружены и далее к западу и востоку от долины с древним могильником. На первоначальном этапе обследованы наскальные рисунки, расположенные в 100–400 м к северу от могильника эпохи бронзы и раннего железного века Тесик-I (рис. 1, *1b*).

Методика исследований

Выявление наскальных рисунков урочища Тесик производилось методами археологической разведки древних археологических комплексов на территории степной зоны Жетысу, в частности, Шу-Илейского междуречья. Анализ материалов предыдущих исследований [Медоев 1979: 9–10; Марьяшев, Горячев 2002: 13–15; Марьяшев и др. 2020: 179–193; Горячев и др. 2020: 158–178] по-

1

2

зволлил предположить, что петроглифы вполне возможно могут быть обнаружены либо на скальных плитах близ древних поселений урочища, либо на ближайшей сопке напротив самого крупного могильника Тесик-I эпохи бронзы и раннего железа. Если скопления наскальных рисунков при поселениях относятся к категории так называемых «домашних» святилищ, то другие связаны с устройством общих родовых или племенных кладбищ [Марьяшев, Горячев 2002: 61–64; Марьяшев и др. 2020: 191–192]. Каждая категория святилищ обладает своими определенными топографическими признаками, структурной организацией и семантикой основных образов и сюжетов.

Практическое изучение петроглифического комплекса урочища Тесик заключалось в детальной фиксации и копировании петроглифов с последующей обработкой копий в лабораторных условиях. Произведена культурно-хронологическая атрибуция отдельных рисунков и сюжетов, составлены графические таблицы материалов. Методы хронологической идентификации петроглифов урочища Тесик основаны на анализе степени патинизации плит и наскальных рисунков, выявлении стилистических особенностей наскальных изображений и анализе палимпсестов в многослойных композициях. Выделенные в ходе исследования пласты разновременных петроглифов легли в основу анализа их репертуара.

Полученные данные стали базой для теоретических разработок, представленных в настоящем исследовании. В результате сопоставления материалов петроглифического комплекса Тесик с памятниками сопредельных регионов Жетысу, Сарыарки и Каратау предпринята попытка определения его положения в системе археологических памятников южных регионов Казахстана.

Описание материалов исследований петроглифов урочища Тесик

Археологический комплекс с петроглифами Тесик обнаружен в центральной и западной части одноименного урочища (Шуский р-н, Жамбылская обл.) (рис. 1, 1). Скалы с рисунками тянутся с запада на восток на 2,5 км. Основной их массив обнаружен на четырех сопках к северу от могильника эпохи бронзы Тесик-I [Горячев и др. 2021: 9–34]. Характерным признаком данного участка западной части урочища является наличие невысокого увала, который замыкает пространство могильника с восточной стороны. Получается, что погребальный комплекс находится внутри территории, окруженной со всех сторон невысокими сопками, северная часть которых занята наскальными изображениями.

Всего в районе могильника эпохи бронзы Тесик-I обнаружено более 300 наскальных изображений, среди которых встречаются как одиночные петроглифы преимущественно с изображениями зооморфных фигур, так и большие плоскости с многослойными композициями. Наскальные изображения высечены на отдельных каменных грядках в срединной и предвершинной части сопки на плитах южной и юго-западной экспозиции (рис. 1, 2). Выбивка различная по глубине и технике.

◀ Рис. 1. Археологический комплекс урочища Тесик: 1а – урочище Тесик на карте Казахстана. Карту выполнил М.А. Антонов; 1b – расположение древних памятников на космоснимке; 2 – скалы с петроглифами к северу от могильника эпохи бронзы Тесик-I, вид на север. Фото С.А. Потапова
1-сур. Тесік шатқалының археологиялық кешені: 1а – Қазақстан картасындағы Тесік шатқалы. Картаны дайындаған М.А. Антонов; 1b – ғарыштық түсірілімдегі ежелгі ескерткіштердің орналасуы; 2 – Тесік-I қола дәуірі қорымынан солтүстікке қарай орналасқан петроглифтері бар жартастар, солтүстік көрінісі. Фото С.А. Потаповтікі

Fig. 1. Archaeological complex of Tesik gorge: 1a – Tesik gorge on the map of Kazakhstan. The map was completed by M. Antonov; 1b – location of ancient monuments on the satellite image; 2 – rocks with petroglyphs to the north of the burial site of the Bronze Age Tesik-I, view to the north. Photo by S. Potapov

Некоторые поздние петроглифы лишь прошлифованы на неровных поверхностях, что существенно затрудняет их фиксацию. Основная часть скальных поверхностей имеет черный цвет патины, реже – темно-коричневый. В той или иной степени, со всех групп с петроглифами открывается вид на ту часть долины, где сосредоточены погребальные сооружения эпохи бронзы и раннего железа.

В данном скоплении петроглифы относятся к различным историческим периодам от эпохи бронзы до Нового времени. Некоторые сцены раннего времени перекрыты более поздними, внесенными образами или они продолжают предыдущую тему, уже заявленную на скальных «полотнах». Рисунки эпохи бронзы нанесены на скалы техникой сплошной выбивки. Они представлены изображениями козлов, архаров, оленей и хищников, крупными фигурами быков и верблюдов, сценами охоты пеших лучников и парных фигур антропоморфов. Встречаются сцены с изображением стада животных и более редкие с фигурами людей, ведущих в поводу верблюдов. Имеется ряд культовых наскальных рисунков с «хороводом» антропоморфов и ритуального убийства животных. Большинство таких сюжетов присутствует в многофигурных и многослойных композициях бронзового и раннего железного веков. «Художники» того времени при передаче образов – верблюдов, оленей, козлов и архаров – придерживались определенной манеры исполнения. Тела животных отображены большей частью в профиль в статичном положении. Их фигуры показаны как с одной, так и с двумя парами ног, иногда они представлены в движении («шагающими»).

Ярким сюжетом в петроглифах бронзового века являются изображения быков в так называемом «тамгалинском» стиле [Марьяшев, Горячев 2002: 35] (рис. 2)* (*Все графические иллюстрации к статье подготовлены Т.А. Егоровой и К.А. Егоровой). Некоторые рисунки (рис. 2, 1, 4, 5) передают несколько непропорциональное к ногам и морде тело животного, но абрис удлинненной морды и вытянутые вперед и загнутые кверху рога выделяют тамгалинские традиции исполнения этих животных. Другое наскальное изображение быка (рис. 2, 3), вероятно, этого же времени, выполнено несколько в иной манере. Выделена мощная грудина, по две пары тонких ножек с сочленениями и копытами, большая морда, от головы вверх подняты острые рога, с помощью естественной западины на скале обозначен большой глаз животного. Этот рисунок частично перекрыт также одиночной профильной фигурой оленя или козла раннего железного века. Его отличают рога с высокими отростками от основной линии.

Анализ стилистических деталей и техники изготовления петроглифа, позволили выделить наскальное изображение еще одного быка с неглубокой выбивкой (рис. 2, 2). Путем нанесения неровных, рваных линий контура наскального рисунка быка древний художник, видимо, хотел отобразить шерсть животного. Профильный силуэт передает удлинненную шею, переходящую в мощную грудину, поджарое тело с чуть провисающим брюхом оканчивается абрисом задней ноги и крупа, хвост не прослеживается. Задняя нога в статичном положении, проработаны сочленения, показано копыто, передняя нога изображена схематично прерывистой линией «в движении», вытянута вперед. Узкая морда гармонично пропорциональна корпусу животного и рогам, отходящим от головы чуть вниз и округло поднимающимся вверх. Данный наскальный рисунок, вероятно, переходного этапа (XII–X вв. до н.э.), сохранивший признаки изобразительной традиции быков эпохи бронзы, выполнен в стиле, близком к петроглифам ранних кочевников.

Большинство фигур верблюдов эпохи бронзы изображены на скалах условно и схематично (рис. 3, 1–5). Интересно, что уже в бронзовом веке выделяются рисунки, где показаны человек, ведущий верблюда в поводу, либо наездники на верблюдах. Выделяется сцена охоты всадника на верблюде с пикой, направленной на волка (?) (рис. 3, 5). Нередко сцены с верблюдами дополнялись изображениями более позднего времени, не нарушая общей композиции сюжета. Петроглифы с фи-

Рис. 2. Изображения быков в петроглифах эпохи бронзы урочища Тесик
2-сур. Тесік шатқалындағы қола дәуірінің петроглифтеріндегі бұқалардың бейнесі
Fig. 2. Images of bulls in the petroglyphs of the Bronze Age of the Tesik gorge

гурами оленей эпохи бронзы, в отличие от более поздних, выделяются парой ветвистых рогов либо очень схематичным изображением самого животного (рис. 3, 6–8).

Наиболее распространенными образами в петроглифах эпохи бронзы являются фигуры козлов (рис. 3, 9, 11–17). Манера исполнения показывает их с дугообразными или подковообразными рогами, что традиционно для наскальных рисунков Шу-Илейских гор. Иначе выбит козел на отдельной небольшой плоскости (рис. 3, 10). Корпус животного поджарый, на изогнутой шее поднята морда с высоко соединенными в окончании вершин рогами. Две пары ног немного схематично прорисованы в статичной позе. В отличие от наскальных изображений козлов рисунки с фигурами архаров в Тесике малочисленны. Их основной отличительной чертой являются изображения рогов, закрученные в спираль или круг над- либо за головой животного.

В эпоху бронзы в комплексе Тесик значительный пласт петроглифов составляют антропоморфные изображения, являющиеся участниками каких-либо событий, будь то охота, сопровождение или присутствие среди ряда животных, демонстрирующие луки и ведущие отлов, люди в ритуальных позах (рис. 4). Отдельно высечен сюжет с людьми, которые взяли за руки, напоминающий хоровод, часто встречаемый в петроглифах отдельных регионов (рис. 4, 1). Еще один ритуал изображен в нижней части той же плоскости. Показаны два человека, противостоящие друг другу

Рис. 3. Наскальные изображения верблюдов, оленей, козлов и архаров эпохи бронзы урочища Тесик 3-сур. Тесік шатқалындағы қола дәуірінің түйелер, бұғылар, ешкілер және арқарларының жартастағы бейнелері

Fig. 3. Rock art images of camels, deer, goats and argali of the Bronze Age of the Tesik gorge

(рис. 4, 10). Вся сцена покрыта изображениями различных животных и не полностью сохранившимися фигурами. Здесь же имеется неясный парный рисунок либо двух противостоящих друг другу людей, либо человека и животного с рогами (рис. 4, 11).

Большая часть антропоморфов представлена фигурами лучников (рис. 4, 3–9). Луки изображены различной конструкции, отличаются и способы стрельбы. В нескольких случаях за спиной лучников показан предмет, напоминающий большой колчан, схожий методом подвеса с изображениями эпохи бронзы хребта Ешкиольмес [Байпаков и др. 2005: 113, рис. 11; 117, рис. 23; 146, рис. 102]. Некоторые их фигуры подновлялись уже в раннем железном веке или раннем средневековье. Также встречаются подправленные луки. На рисунках отчетливо видно, как прямые простые луки эпохи бронзы исправлены на сложносоставные рекурсивные луки кочевников.

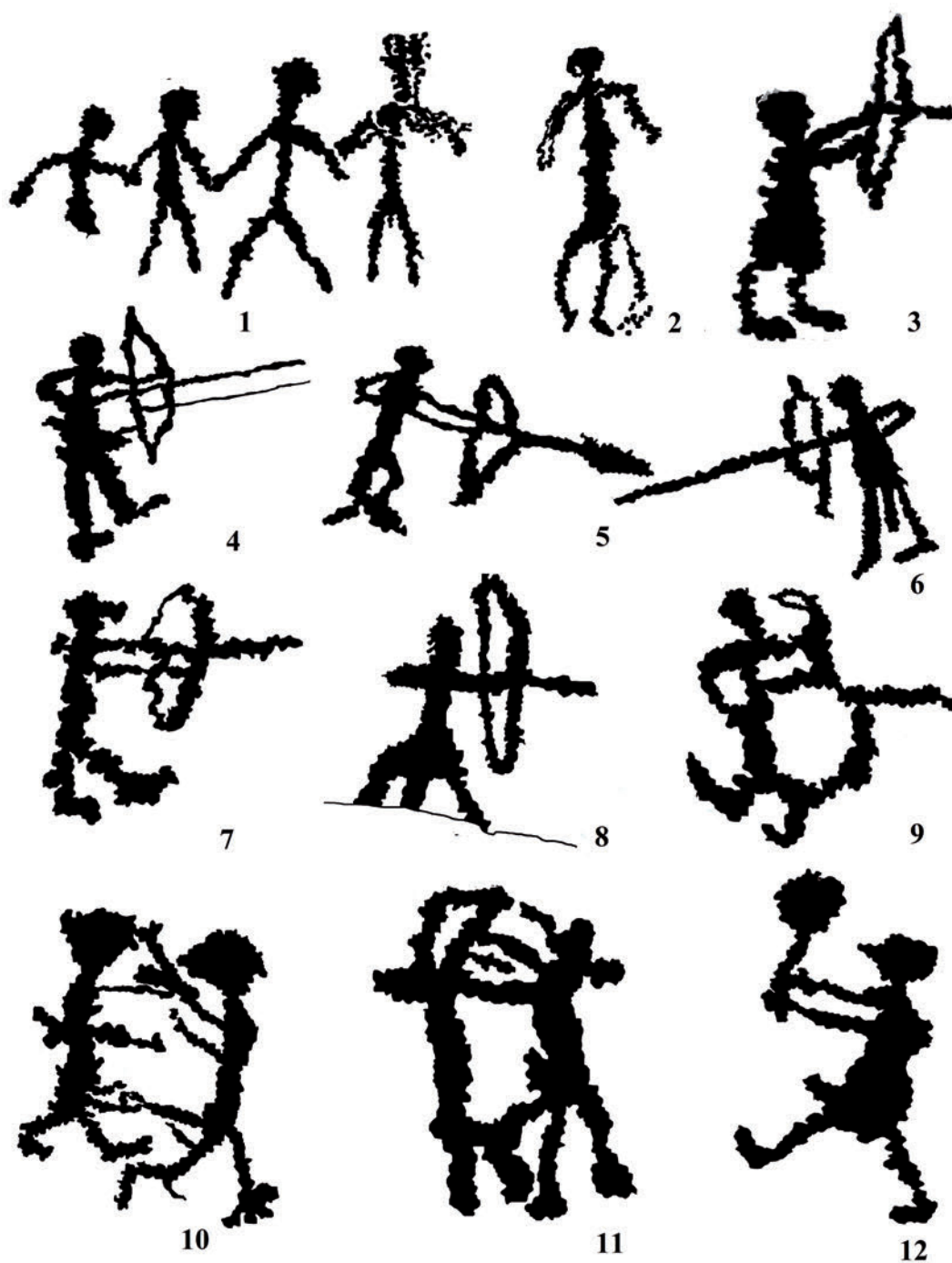

Рис. 4. Антропоморфные изображения эпохи бронзы в петроглифах урочища Тесик 4-сур. Тесік шатқалы петроглифтеріндегі қола дәуірінің антропоморфты бейнелері

Fig. 4. Anthropomorphic images in the petroglyphs of the Bronze Age of Tesik gorge

Обращает на себя внимание и манера стрельбы лучников эпохи бронзы. По расположению ступней видно, что в некоторых случаях лучники стоят широко, расставив ноги, выбрав для стрельбы устойчивую неподвижную стойку. Но на целом ряде изображений они двигаются вперед, выстрелы из луков производятся на ходу в момент движения. Такие изображения так же хорошо известны по петроглифам хребта Ешкиольмес [Байпаков и др. 2005: 118, рис. 26; 127, рис. 53]. На одном изображении мы имеем дело либо с необычной манерой стрельбы, либо с ошибкой художника (рис. 4, 4). Рука, удерживающая стрелу, показана ниже руки держащей лук в момент натяжения. Такой способ натяжения тетивы лука не известен. При стрельбе всегда рука со стрелой оказывается выше руки, удерживающей лук.

Среди наскальных изображений антропоморфных фигур встречаются сюжеты, где показаны два человека, противостоящие друг другу и совершающие какие-то действия (рис. 4, 10). Вся сцена покрыта изображениями различных животных и не полностью сохранившихся фигур. На этой же плоскости есть еще одна интересная пара (рис. 4, 11). То ли это два противостоящих друг другу человека, то ли человек и животное с рогами (?).

Знаковые символы в петроглифах бронзового века комплекса Тесик встречаются редко. Чаще всего они отмечены среди многофигурных композиций и являются дополнительными деталями зооморфных либо антропоморфных персонажей. Выделяется изображение человека, поднимающего вверх перед собой диск на длинной рукоятке (рис. 4, 12). На боевую палицу это не похоже, нет изображения противника, сама поза человека статична. Вероятно, здесь показан элемент ритуального действия с использованием солярной символики. Необычна также фигура одиночного животного, от которого расходятся по спирали многочисленные линии, показанные отдельными точками. Фигура выбита на отдельной плоскости, без сопутствующих рисунков (рис. 5). Сакральный символ – спирали отходят от тела копытообразного животного и окружают данное изображение. Подобные знаки редки в петроглифах исследуемого региона.

К этому же историческому этапу относится композиция из трех сюжетов, расположенных на одной плоскости скалы. По центру выбита сцена охоты лучника на архара (рис. 6, 1). Охотник в трехчетвертном развороте стреляет из лука, удержание им лука вытянутыми вперед двумя руками представляет древними и способ стрельбы, и тип оружия. Вокруг изображены еще два архара, увенчанные серпообразными рогами, косуля, с удлинённым телом, длинной шеей, двумя прямыми вверх торчащими рогами и широким коротким хвостом. Сверху эту сцену перекрывает крупное изображение человека, выполненное в раннем железном веке. Разведенные в полукружье руки, расставленные ноги и отмеченный между ними фаллос подчеркивают мощь изображаемого.

Слева в расположенной чуть ниже композиции высечены пять животных. Сверху движущимся влево изображен козел с широкой мордой, рога направлены концами друг к другу, образуя две полудуги, по одной от пары ног, небольшой хвостик. Под ним - преследующий его хищник, изображен очень крупным. У него торчком стоящее ухо, длинное тело и большой пушистый хвост. У левого края – два архара и олень с антеннообразными рогами. Верхний – с вытянутым телом, двумя рогами, одной задней и двумя передними ногами. У архара, изображенного в нижней части композиции в профильном исполнении, единая линия рогов и по одной от пары ног.

Верхняя группа рисунков представлена профильными изображениями двух оленей и маралухи, сопровождаемых всадником на лошади. У оленей ветвистые рога: у верхнего они прорисованы отходящими мощными отростками от основной линии вверх и загнутыми вправо; у нижнего – высокими вверх линиями, исходящими из двух основных рогов. Корпус оленей с крупной грудной и поджарым туловищем, маралуха показана с более укрупненными формами передней и задней части

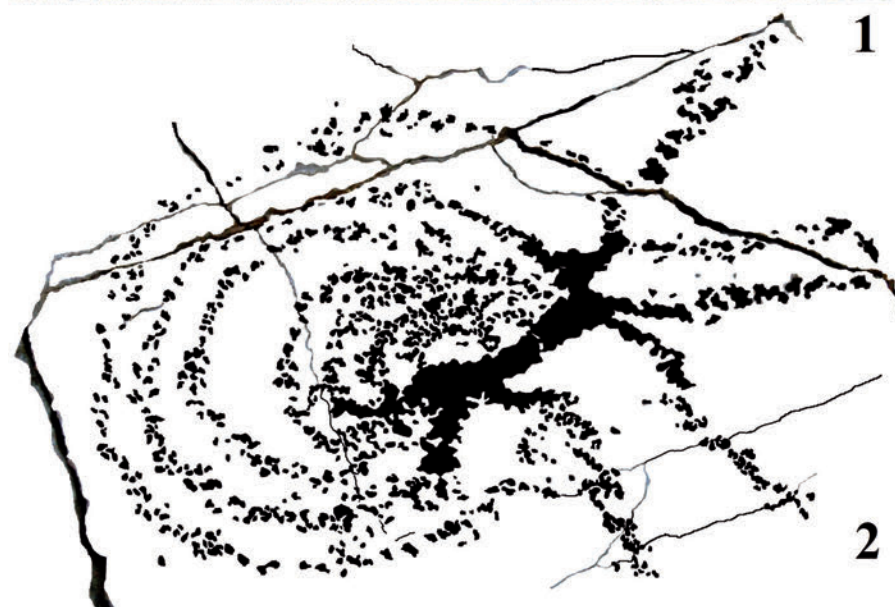

Рис. 5. Фигура одиночного животного с отходящими по спирали линиями эпохи бронзы урочища Тесик:
1 – фото; 2 – прорисовка. Фото С.А. Потапова

5-сур. Тесік шатқалындағы қола дәуірінің шиыршық бойымен созылған сызықтары бар жалғыз жануардың бейнесі: 1 – фотосурет; 2 – салынған сурет. Фото С.А. Потаповтікі

Fig. 5. Figure of a single animal with spiral lines of the Bronze Age from the Tesik gorge: 1 – photo; 2 – drawing.
Photo by S. Potapov

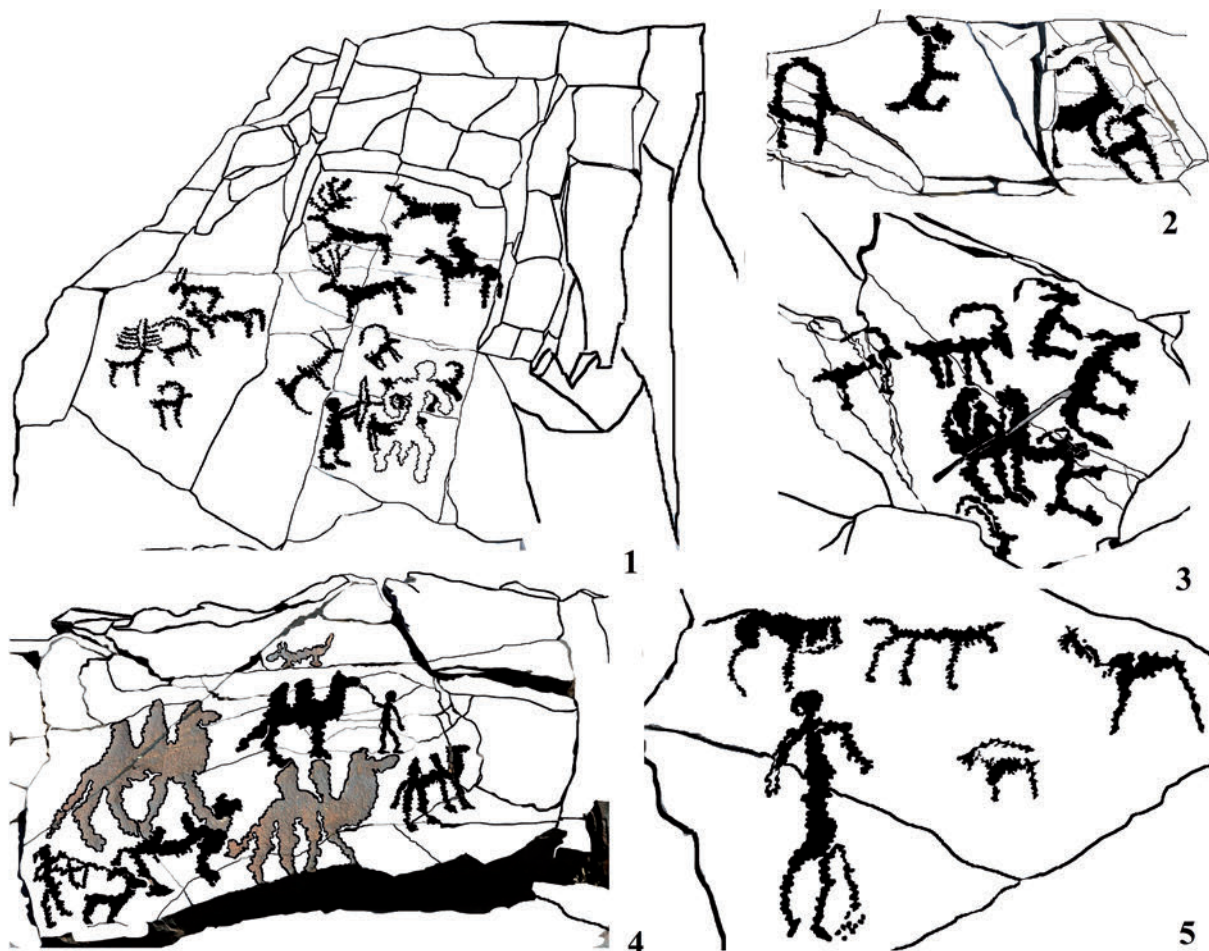

Рис. 6. Многофигурные композиции эпохи бронзы и переходного этапа к раннему железному веку в петроглифах урочища Тесик

б-сур. Тесік шатқалының петроглифтеріндегі қола дәуірінің және ерте темір дәуіріне өтпелі кезеңінің көп фигуралы композициялары

Fig. 6. Multifigured images in the petroglyphs of the Bronze Age and the transition stage to the Early Iron Age in the Tesik gorge

тела. Профиль лошади выписан подробно: выделены уши, грива и хвост, возможно, заплетенный в косичку, поскольку посередине имеет вид тонкого жгута, но пушистое окончание. Всадник выполнен нечетко. Возможно, здесь показана охота с преследованием стада оленей. Оружие всадника не рассматривается из-за плохой сохранности рисунка.

На двух гранях другого небольшого валуна нанесены фигуры животных (рис. 6, 2). На одной плоскости силуэтный архар выполнен схематично, рога полукругом опираются на корпус, выделены ухо, борода под мордой. В правом верхнем углу неслучаен абрис собаки, у которой показана подквадратной формы морда, удлиненное ухо, небольшой хвост, приподнятый вверх, задняя нога продолжена прорисовкой лапы животного. На другой стороне камня отмечены два профильных

изображения архара. Более крупный из них имеет выделенную грудину, мощную шею и высоко поднятое полукружье рогов. Задняя часть рисунка повреждена сколом. Меньший по размерам архар выбит снизу и чуть впереди. Удлиненные ноги поддерживают тельце, на тонкой высоко поднятой шее видится небольшая голова, увенчанная малым полукругом рогов с отростками.

Необычен сюжет, где охотник с копьем на верблюде охотится на волка, выслеживающего кроторогих архаров. Здесь подчеркнут огромный рост хищника, у него наклоненная голова и прижаты уши, просматриваются выделенные когти на лапах (рис. 6, 3). Изображение головы верблюда поместилось поверх морды нижнего архара (таким образом выявляется более позднее его исполнение). Верблюд показан с огромными горбами, между ними располагается человек с очень длинным копьем, острие которого направлено в хребет волка. Такой способ охоты на верблюде отмечен в петроглифах округи впервые: здесь необычно использование верблюда как ездового животного в преследовании хищника, и оружие – не часто встречающиеся луки, а длинное копье.

Нередко изображения бронзового века подправлялись в последующие периоды функционирования петроглифического комплекса, чаще в эпоху раннего железа. В сцену охоты на большого быка эпохи бронзы в раннем железном веке была включена фигура всадника, размещенная поверх кулана. Чаще всего подобный прием в петроглифах урочища Тесик встречается при изображении всадников на верблюдах и лошадях. К раннему железному веку относится большое количество изображений животных. В сюжетах этого времени изображены фигуры быков, архаров, косуль, верблюдов, хищников. Много сцен охоты конных и пеших лучников. Часто к изображениям верблюдов, высеченных в эпоху бронзы, добавлены верблюды, выбитые в раннем железном веке (рис. 6, 4). Встречаются сцены с антропоморфными изображениями и животными, дополненными фигурами хищников, которые меняют ее первоначальный вид (рис. 6, 5).

Отмечается стилистическое разнообразие петроглифов раннего железного века. Изящные изображения в зверином стиле (рис. 7, 1–4) соседствуют с грубыми и схематичными рисунками (рис. 7, 5–7). Многочисленные фигуры оленей выполнены различными стилями. Отличаются не только формы и размеры рогов, но стиль и техника исполнения рисунков (рис. 8). Иногда выбивка совсем неглубокая и неконтрастная, с нечеткими краями, но встречаются и отлично проработанные и отшлифованные изображения. В петроглифах раннего железного века Тесика трижды повторяется композиция, состоящая из трех фигур – большого оленя с ветвистыми рогами, оленухи и маленького олененка.

К числу распространенных сюжетов данного времени относятся сцены преследования хищником копытных животных (рис. 6, 5; 9, 1, 2). Как правило, хищник изображается крупнее жертвы, или выделяются детали: когти, хвост, вздыбленная шерсть, большие уши, оскал зубов для подчеркивания мощи преследователя (рис. 9, 3). Этим же временем, вероятно, датируются сцены с изображением лучников и рисунки лука со стрелой, показанные как знаковое изображение отдельно без какого-либо сюжета (рис. 9, 4, 5). Такие бессюжетные формы отдельных рисунков – довольно частое явление в петроглифах Каратау и Жетысу (Арпаузен, Ешкиольмес, Баянжурек).

Средневековых петроглифов в урочище немного, чаще всего это фигуры верблюдов, лошадей, конных лучников, нередко встречаются подновления рисунков эпохи бронзы и раннего железа, выполненные в средневековье. Интересно изображение человека в коническом головном уборе, одежде с широким подолом, держащего оружие в одной руке и ведущего в поводу верблюда (рис. 10, 1). Плоскость для этой сцены была выбрана с большими неровностями, что затрудняет фиксацию сцены. На таких же неровных поверхностях скал изображены средневековые всадники на конях и верблюдах (рис. 10, 2, 3), козлы, верблюды и сцены охоты с лучниками.

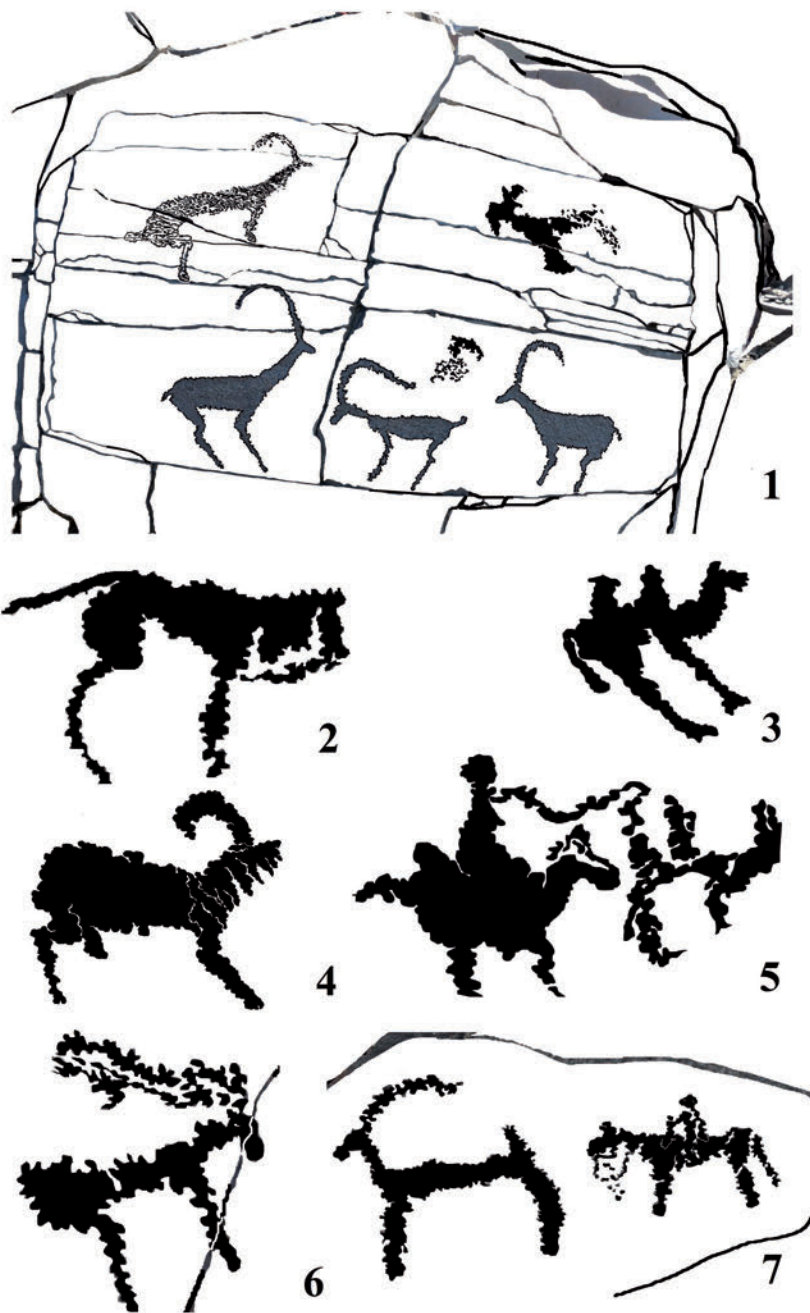

Рис. 7. Наскальные изображения животных раннего железного века урочища Тесик
7-сур. Тесік шатқалындағы ерте темір дәуіріндегі жануарлардың жартастағы бейнелері
Fig. 7. Rock art images of animals of the Early Iron Age of the Tesik gorge

В урочище Тесик отмечаются многофигурные композиции, заполняющие большие плоскости скальных массивов. На них различаются разновременные и многослойные изображения (рис. 11–13). Большое количество петроглифов разного времени нанесено по всей плоскости одной из скал (рис. 11, 1). На верхнем фризе сцена с человеком, держащим в поводу одного верблюда и рядом других животных эпохи бронзы, была дополнена более крупными фигурами идущих верблюдов раннего железного века. Изображения животных эпохи бронзы отличаются поджарыми телами, у двоих по одной от пары ног, третий хотя и с двумя парами ног, но показан стоящим. Рисунки верблюдов раннего железного века отличаются не только степенью патинизации, но и стилистикой: массивные шея и грудная часть, животные изображены шагающими, проработаны сочленения ног, иначе дан абрис морд животных, они выполнены не прямоугольной трактовкой, как в эпоху бронзы, а с выделением щеки подчелюстной линией. Фигуры расположены относительно друг друга так, словно они пасутся в характерной для них дистанции: размером в два–три корпуса животного, как отмечают такие особенности их поведения в стаде [Баскин 1986: 33].

Поверх описанной выше композиции находится

изображение собаки (рис. 11, 1), ушки, стоящие прямо, и поднятый вверх хвостик отличают ее от степных хищников. Слева внизу читается другая сюжетная линия. Здесь лучник стреляет в архара, выполненного силуэтно простыми линиями, обозначающего вид животного. Высечена линия полета стрелы, его достигающая. Охотник высокий, одна нога с упором отведена назад, рука, натягивающая тетиву со стрелой, полусогнута в движении. Ниже этого ряда изображений на отколовшемся блоке, разделенном с первым широкой щелью, находится еще один шагающий верблюд с длинной наклоненной вниз шеей, два силуэтно выбитых архара, сверху которых изображен поврежденный расщелиной хищник с гладким жгутообразным закругленным хвостом, оканчивающийся округлой кистью. Слева от этого блока – небольшая плоскость, где размещена сцена эпохи бронзы с фигурами людей в противостоянии (рис. 11, 1). У них подняты руки вверх в позе, характерной для кулачного боя. Правая фигура имеет утолщенную книзу папку, спускающуюся от пояса.

Над верблюдом находится сцена с лучниками (рис. 11, 1), стреляющими друг в друга, левый из которых поврежден, четко просматривается его лук, ниже также изображен лучник. Поверх более ранних рисунков архаров нанесена фигура этого же животного в традициях раннего железного века. Ближе к правой грани скального блока – древнее изображение быка с грубой формы рогами и тонкими (передняя и задняя) двумя ногами. Рядом высечен козел такой же степени патинизации, рога которого опускаются за корпус животного, подчеркивая не природное естество, а выделяя его знаковую суть. Подобная иконография при изображении козлов

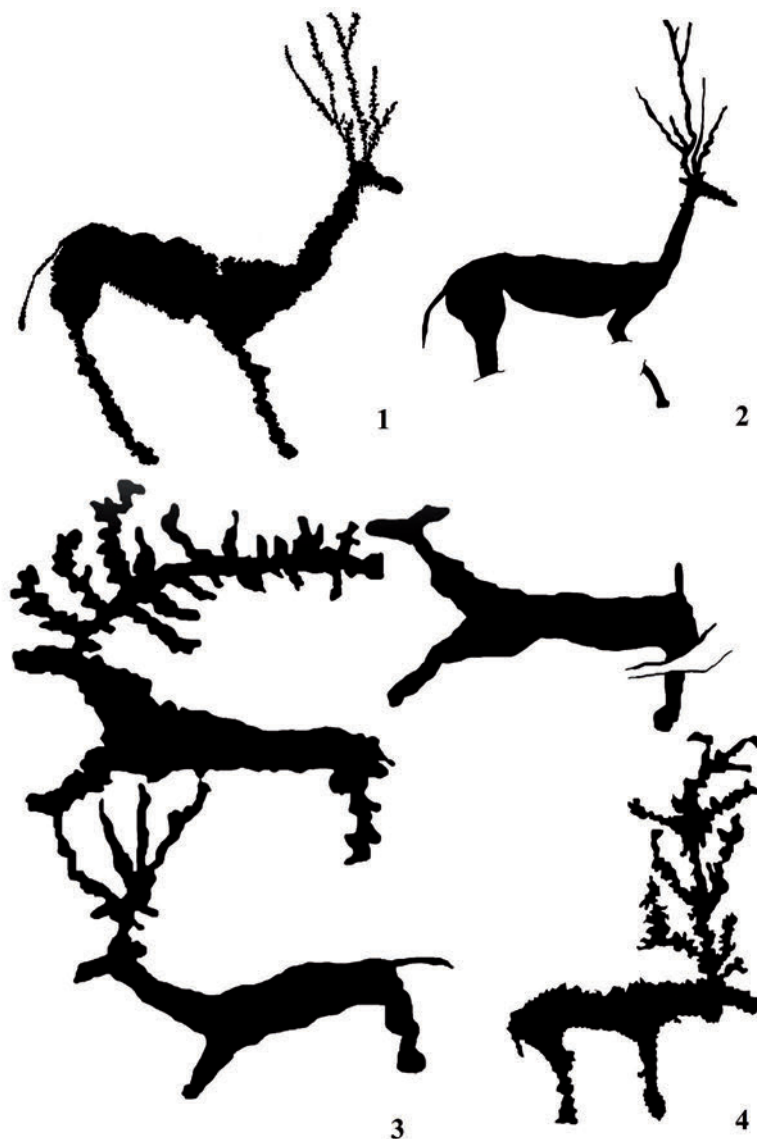

Рис. 8. Наскальные изображения оленей раннего железного века урочища Тесик
8-сур. Тесік шатқалының ерте темір дәуіріндегі бұғылардың жартастағы бейнелері
Fig. 8. Early Iron Age deer rock art images of the Tesik gorge

Рис. 9. Петроглифы раннего железного века урочища Тесик:
1–2 – сцены преследования хищниками травоядных животных;
3 – фигура хищника; 4 – изображение лука со стрелой; 5 – фигура лучника

9-сур. Тесік шатқалының ерте темір дәуірінің петроглифтері:
1–2 – шөп қоректі жануарларды жыртқыштардың қудалау көріністері;
3 – жыртқыш сұлбасы; 4 – жебесі бар садақ бейнесі; 5 – садақшы сұлбасы

Fig. 9. Petroglyphs of the early Iron Age of the Tesik tract: 1–2 – scenes of predator's pursuit of a herbivore; 3 – the figure of a predator;
4 – the image of a bow with an arrow; 5 – the figure of an archer

но плотной выбивкой. У левой грани камня размещена фигура двугорбого верблюда раннего железного века, под ним выбит рисунок оленя с двумя рогами. Грубой формы и светлой патинизации рисунки архаров и верблюда завершают нижнюю часть поверхности камня.

От этих рисунков отличаются стилистичные фигуры следующей далее за ней плоскости скалы, имеющей такие же сюжеты преследования хищником архара, всадника на лошади (рис. 11, 2). В первом сюжете у животных слабо протерты корпуса и детали, четче выделены тонкие линии длинных ног, у хищника, вероятно, волка выделены острые торчащие вверх уши. У основания плиты выбивкой нанесены схематично всадник и лошадь. Животное изображено в профиль, всадник анфас, руки его разведены в стороны, видимо, он держится за гриву и круп лошади. Обе ноги свисают почти до копыт лошади. Здесь же более четкий рисунок архара в профиль с поднятой мордочкой, невысокой линией рогов, вверх торчащим хвостиком (рис. 11, 2).

имеет семантическую наполненность образа как знака мироздания, в отличие от рисунков другого облика, «отображающих реальные разновидности этого животного» [Горячев, Егорова 2007: 89–93].

Эта же манера изображения прослеживается в рисунке двух верблюдов, высеченных в вертикали вниз по скале, нижний из них выполнен шагающим (рис. 11, 1). Пространство камня между ними заполнено рисунками архаров. Схематичный абрис одного из них светлой патинизации перекрывает нижнего верблюда. Изящно исполнен силуэт длинноногой косули: поджарое тельце, высокая шея. Ниже быка просматривается лучник, стреляющий в архара, пространство, под рогом которого заполне-

На плоскости другой скалы северо-восточной гряды (рис. 12, 1) в верхнем левом углу выбит небольших размеров бык в тамгалинской традиции. Мощная грудина, выделяющийся горб, окончания сочленений ног округлые. Его длинные рога вытянуты вперед и загнуты вверх. На верхнем блоке стрелок охотится на быка из простого лука характерных для эпохи бронзы форм. Ещё один бык – с большим выделяющимся горбом над крупным туловом, небольшие рога в стилистическом абрисе тамгалинского облика: линии рогов выдаются немного вперед и загнуты вверх. За быком на расстоянии следует собака, ее корпус сверху перекрывает морда и лапы собаки раннего железного века, бегущей за всадником на лошади, несколько впереди которого изображен архар того же времени. Они образуют самостоятельный сюжет: охоты всадника с собакой с преследованием архара. Вокруг находятся три разрозненные фигуры верблюдов и одного архара бронзового века.

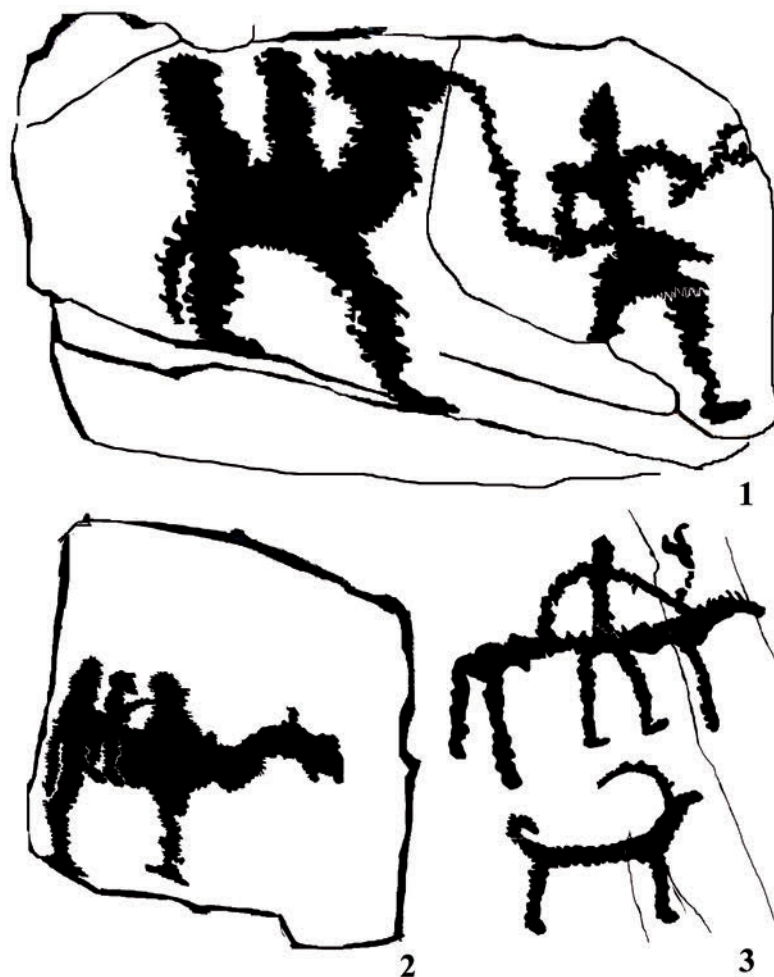

Рис. 10. Средневековые петроглифы урочища Тесик
10-сур. Тесік шатқалының ортағасырлық петроглифтері
Fig. 10. Medieval petroglyphs of the Tesik gorge

На нижних скальных блоках по центру расположена самая крупная фигура – олень в зверином стиле (рис. 12, 1). У него ветвистые рога, расположенные в вертикали вверх, длинная шея, по одной от пары ног, выделены сочленения и копыта, длинный тонкий хвост, не характерный для звериного стиля. Рисунок оленя перекрывает более ранний силуэтный рисунок коня с челкой. Сзади на уровне копыт этого большого оленя было изображение архара раннего периода, правленое позже в коня: добавлен длинный хвост, удлинена форма морды и проработана подчелюстная линия. Сверху над оленем архар с удлинённым телом перекрывает выбивку этого же животного бронзового века. Ещё одно отдельное животное раннего железного века находится перед фигурой оленя. У него показаны крупная морда, два прямых рога, откинутых назад. Правые передняя и задняя ноги вытянуты вперед, левые передняя и задняя – назад. Такая анатомически точная передача движения создает впечатление бегущего животного.

Рис. 11. Многослойные композиции петроглифов на скалах урочища Тесик. Фото С.А. Потапова
11-сур. . Тесік шатқалы жартастарындағы петроглифтердің көп қабатты композициялары.
Фото С.А. Потаповтікі

Fig. 11. Multilayer images of petroglyphs on the rocks of Tesik gorge. Photo by S. Potapov

1

2

Рис. 12. Многослойные композиции петроглифов на скалах урочища Тесик.
Фото С.А. Потапова, компьютерная обработка снимка (1) Т.А. Егоровой
12-сур. . Тесік шатқалы жартастарындағы петроглифтердің көп қабатты композициялары.
Фото С.А. Потаповтікі, 1-ші суретті компьютерлік өңдеген Т.А. Егорова
Fig. 12. Multilayer images of petroglyphs on the rocks of Tesik gorge. Photo by S. Potapov.
Computer processing of the photo (1) by T. Egorova

1

2

На следующей далее плите к краю скальной гряды среди разрозненных разновременных фигур животных выделяется всадник на длинноногой лошади (рис. 12, 2). Посадка человека и полусогнутые вытянутые вперед руки с поводом позволяют судить о том, что лошадь имеет упряжь. По пространству каменной плоскости изображены шесть верблюдов, один архар и собака. Животные раннего железного века имеют характерные признаки – удлинённые ноги. На этой же скальной группе отмечена плоскость, сплошь испещренная многочисленными мелкими рисунками (рис. 12, 2), среди них просматриваются два изображения архара и оленя высокой линии рогов с ветвистыми отростками.

Следующая, насыщенная наслоениями разновременных петроглифов скала (рис. 13, 1) также представляет функционирование памятника на протяжении длительного времени. Верхняя плита сверху имеет в числе рисунков эпохи бронзы несколько сюжетных линий: лучник, стреляющий в архара, группу архаров сопровождают собаки, здесь же волк нападает на быка. Среди них – пара раннего железного века – всадник на лошади, держащийся распростертыми руками за гриву и хвост животного, две фигуры архаров с тонкими линиями тел, ног и живописных рогов с отростками. По правой стороне этой плоскости отмечен сюжет с ритуальным действием, внизу скалы также рисунок эпохи бронзы с двумя противоборствующими фигурами.

Между этими композициями размещены всадники на мулах (рис. 13, 2). У животных подчеркнута высоко подняты длинные уши, удлиненные тела, высокие ноги и низко свешивающиеся хвосты. По особенностям экстерьера они ближе стоят к ослам, что позволяет охарактеризовать их как мулов. Всадники в этой композиции демонстрируют разные способы посадки: две ноги, вытянутые вперед, свешивающиеся на одну сторону, поджатые ноги к корпусу, ноги по обе стороны спины животных, поднятые высоко к холке животного. Продолжающаяся плоскость скалы имеет рисунки эпохи бронзы, среди которых видны архары, два лучника, схематично выписанный олень, солярный знак и другие плохо различимые фигуры. Однако детальный разбор подобных многослойных палимпсестов – предмет отдельного исследования.

Обсуждение результатов

Тополандшафтная ситуация петроглифического комплекса урочища Тесик аналогична в регионе для группы святилищ с петроглифами, таких как Котыр или Багыл в горах Хантау, ущелья Мадьярсай в горах Киндыктас, либо известные святилища Тамгалы и Каракыр в горах Анрахай [Потапов 2007: 76–79; Рогожинский 2011: 111, рис. 87; Горячев и др. 2019: рис. 3; Горячев и др. 2020: 161, рис. 2, 4; Горячев, Егорова 2021: 80–82]. Если в урочище Тамгалы (более 2000 изображений в группе) или в ущелье Мадьярсай (200) могильники, сосредоточенные близ сопки, расположены к северу от петроглифов, то в мелких скоплениях гор Хантау (150–350) скалы с рисунками находятся именно с северной стороны от погребальных памятников. Интересно, что и территориально оба аналогичных комплекса (Котыр и Багыл) устроены гораздо ближе к исследуемому объекту (в пределах

Рис. 13. Многослойная композиция петроглифов на скалах урочища Тесик:
1 – общий вид скалы с рисунками, фото; 2 – сцена с изображением всадников на мулах, прорисовка.
Фото С.А. Потапова

13-сур. Тесик шатқалы жартастарындағы петроглифтердің көп қабатты композициясы:
1 – суреттерімен жартастың жалпы көрінісі, фото; 2 – қашырдағы салт аттылар бейнеленген көрініс,
салынған сурет. Фото С.А. Потаповтікі

Fig. 13. Multilayered composition of petroglyphs on the rocks of Tesik gorge: 1 – general view of the rock with drawings, photo; 2 – scene with mule riders, drawing. Photo by S. Potapov

30–35 км). Данная ситуация характеризует скопление петроглифов Тесик как древнее святилище с петроглифами, в пространственную организацию которого входит погребальный комплекс.

Хронологический диапазон исследованных петроглифов Тесик занимает период от эпохи бронзы до раннего средневековья. Рисунки разных исторических этапов контрастируют друг с другом как по стилистическим особенностям, так и по степени патинизации либо технике нанесения на скалы. Достаточно часто рисунки эпохи бронзы подновлялись на более поздних этапах этого же времени и в раннем железном веке. В некоторых случаях крупные сцены дополнялись более поздними изображениями, не нарушая при этом их композиционной целостности. Подобная закономерность неоднократно отмечалась при изучении петроглифов на территории Жетысу в серии палимпсестов, известных в таких святилищах, как Тамгалы, Ешкиольмес, Баянжурек, Кулжабасы, Архарлы и других [Марьяшев, Горячев 2002: фото 12, 13, 21, 26; Байпаков и др. 2005: 161, 167; Самашев 2012: 65; Чернов 2019: 197–218; Горячев и др. 2021: 93].

Основной репертуар петроглифов урочища Тесик вне зависимости от хронологического диапазона составляют зооморфные изображения. Ключевым условием видового распространения животных является ландшафтная зональность [Гвоздецкий, Михайлов 1978: 43]. Многие дикие животные, известные в степной и полупустынной зоне древнего Шу-Илейского междуречья, являлись предметом охотничьего промысла – это косуля, теки, архары, джейраны, сайгаки [Новоженков 2016: 27–51], тот фаунистический пласт, который находит свое отражение и в рисунках на скалах. Некоторые виды приручали и делали полезными в домашнем хозяйстве – козлы, овцы, крупный рогатый скот, лошади, верблюды [Шнирельман 1980: 205–212]. Именно домашние животные составляют основную часть зооморфных рисунков, хотя значительный процент сюжетов демонстрируют сцены охоты на диких теков, архаров и косуль. В природных условиях урочища Тесик они сохранились до сих пор и отражают региональные особенности фауны на протяжении всех исторических периодов.

В комплексе Тесик помимо привычного отображения использования в хозяйственной деятельности коней и верблюдов встречены мулы (рис. 13, 2). В научной литературе отмечено множество мест разведения этих животных в древности [Клюсс, Книпович 1897: 175–176]. По характеристикам различают два типа мулов – выючный и упряжной. Высота в холке выючных животных составляет 110–140 см; упряжных – до 160 см. Сводообразная спина, свислый крестец, крепкие конечности с узкими прочными копытами составляют отличительные их черты. В рисунках на скалах, видимо, отражены упряжные мулы, поскольку древним художником сделана попытка отразить высоких особей. Особая выносливость этих животных позволяла использовать их широко. Информация о мулах известна с древности, их участие в древнегреческих олимпиадах отразилось в литературно-исторических источниках, в частности, Пиндар посвящал свои вирши мулам и коню [Фрейденберг 1997: 139]. Возможно, здесь в камне также «воспеваются» качества этого животного при демонстрации разных способов наездничества.

Древнейшую группу наскальных изображений урочища Тесик составляют рисунки эпохи бронзы, которые практически не отличаются по цвету патинизации от скальной поверхности. Большинство фигур крупного рогатого скота этого периода выполнены мелкой и крупной точечной выбивкой в тамгалинской традиции. В то же время по степени патинизации и отдельным палимпсестам выделяется группа петроглифов, которая может быть отнесена к финальному этапу бронзового века (X–IX вв. до н.э.). Их репертуар достаточно разнообразен. Здесь помимо изображений домашних и диких животных встречаются антропоморфные фигуры в различных композициях (сцены охоты, противоборства, ритуальные сюжеты) и солярные знаки.

Среди зооморфных персонажей к культовым сюжетам можно отнести наиболее крупные фигуры козлов, архаров, оленей и верблюдов в композициях. Как правило, они показаны в сценах жертвоприношений либо ритуальной охоты. Ряд изображений козлов высечен с рогами, замыкающимися на круп. Как показали наши исследования, подобный образ связан с космогоническими представлениями населения эпохи бронзы региона [Горячев, Егорова К., 2007: 88–99; Gorjatschew et al. 2019: 17–31].

Антропоморфные фигуры в рисунках эпохи бронзы, помимо бытовых сюжетов с выпасом скота, встречаются преимущественно в ритуальных композициях, связанных с идеей жертвоприношения, сценах единоборств и ритуальных действий (фигуры людей в «хороводе»). Эти сюжеты в ближайшей округе известны в урочищах Тамгалы в V группе петроглифов, Каракыр, а также в горах Ешкиольмес (Северо-Восточное Жетысу) [Марьяшев, Горячев 2002: рис. 26, 64–65, 165, 175; Потапов 2007: 25, 33]. В горах Кулжабасы такая сцена отмечена также рядом с многочисленными животными, среди которых ярко выделяются декорированные фигуры быков [Марьяшев, Железняков 2013: 99–102, 107]. Отмечается связь некоторых изображений людей с солярными знаками и символами. Такая трактовка рисунков с антропоморфными фигурами широко распространена на территории Жетысу и сопредельных регионов в петроглифах бронзового века. Их семантическое содержание и семиотика являются предметом отдельных исследований.

Подобные образы в схожей иконографии и технике нанесения рисунков на скалы широко известны в петроглифах эпохи бронзы не только Шу-Илейских гор, но и на территории Жетысу, а также в сопредельных регионах гор Каратау и среди комплексов Восточного и Центрального Казахстана [Кадырбаев, Марьяшев 1977; Максимова и др. 1985; Самашев 1992; Марьяшев, Горячев 2002; Новоженев 2002; Байпаков, Марьяшев 2004; Байпаков и др. 2005; Байпаков, Марьяшев 2009; Самашев 2012; Самашев и др. 2014; Горячев, Потапов, Ильин 2020].

В скоплении петроглифов Тесик раннего железного века отмечены традиционные образы сакского искусства: козлы, архары, верблюды, олени и хищники. Яркими сюжетами этого времени являются сцены охоты и «терзания» хищниками травоядных животных и изображения оленя с оленухой и олененком. Встречаются рисунки всадников на лошадях, что так же известны в урочище Когалыбастау, Тырнакты, в горах Каракыр этого же региона [Марьяшев, Горячев 2002: 37–47; Потапов 2007: 46–54]. Более того, в горах Архарлы северной части Илейской долины данные образы являются ведущими во всех скоплениях петроглифов раннего железного века [Горячев и др. 2021: 94].

В изобразительной традиции петроглифического комплекса урочища Тесик прослеживаются аналогии сюжетам, выполненным в традициях звериного стиля, характерного для наскального искусства всей Центральной Азии и Южного Казахстана, в частности [Шер 1980: 239–250; Марьяшев, Горячев 2002: 37–47]. Однако значительная часть петроглифов этого времени выглядит таким образом, что иконографические элементы этой традиции представляются весьма условными. Это позволяет предполагать, что петроглифы урочища Тесик отражают и более поздние этапы развития звериного стиля в искусстве саков и усуней древнего Жетысу [Байпаков и др. 2005: 67–68]. Еще одним ярким сюжетом петроглифов раннего железного века урочища Тесик является изображение козы с козленком, связанное, вероятно, с культом плодородия [Горячев и др. 2021: 94].

Наиболее близкие аналогии по иконографии отдельных рисунков и сюжетов обнаружены в близлежащем регионе в материалах святилищ Шу-Илейских гор, таких как Тамгалы, Каракыр, Кулжабасы, Ой-Джайляу, Багыл, Котыр, Бекетаймак, Жиделисай, Кызылнора, Шокпар и др. [Марьяшев, Горячев 2002: 37–47; Бейсенов, Марьяшев 2014: 94–153; Горячев и др. 2019; 2020: 158–178;

Марьяшев и др. 2020: 179–193]. Подобные наскальные изображения скифо-сакского звериного стиля представлены на территории Казахстана в петроглифах гор Джунгарский/Жетысу Алатау, Каратау, Боралдай и степной Сарыарки [Кадырбаев, Марьяшев 1977; Марьяшев, Горячев 2002; Новоженов 2002; Байпаков и др. 2005; Байтанаев и др. 2007; Самашев и др. 2014]. Некоторые параллели данным сюжетам и образам широко известны в разных регионах Центральной Азии не только в петроглифах, но и металлопластике [Шер 1980: 243; Марьяшев, Горячев 2002: табл. X, XII–XVI, XXI; Яценко 2006: рис. 25].

Петроглифов раннего средневековья на скалах в районе древнего могильника Тесик-I сравнительно немного. Они отличаются светлой патинизацией и техникой протирки. В этот период некоторые древние рисунки (всадники на конях, отдельные фигуры животных) часто подновлялись. Круг этих сюжетов традиционен для петроглифов как Шу-Илейского региона, так и всего Жетысу. Помимо животных (козлов, лошадей, верблюдов и архаров) изображались всадники на конях с оружием (луками и пиками), бытовые сюжеты выпаса скота и сцены охоты [Марьяшев, Горячев 2002: 47–48; Байпаков и др. 2005: 69–70; Горячев и др. 2021: 94]. Культовый характер данных композиций не устанавливается.

Выводы

Структурная организация и месторасположение данного комплекса позволяет отнести его к категории святилищ, организованных близ древних могильников эпохи бронзы и раннего железа. Это дает основание сопоставить его с такими памятниками региона как Тамгалы, Каракыр, Мадьярсай, Жынгылды и петроглифами других районов Жетысу. Относительная однообразность сюжетных композиций и малочисленность самих рисунков по сравнению с крупными скоплениями Шу-Илейских гор типа Тамгалы, Каракыр или Кулжабасы делает возможным предположение, что данное святилище принадлежало определенной родоплеменной группе и было связано с погребальными традициями древнего населения этого микрорайона.

Самый многочисленный пласт гравюр на скалах урочища Тесик относится к бронзовому веку, что говорит о длительности функционирования памятника в этот период и подтверждается наличием поблизости крупного могильника. Иконография древнейших рисунков петроглифического комплекса Тесик свидетельствует о наличии более ранних изображений, выполненных в тамгалинской традиции эпохи бронзы региона и поздних петроглифов, характерных для финального этапа этого времени. Яркую группу в урочище представляют петроглифы раннего железного века, часть которых полностью соответствует художественным традициям звериного стиля раннесакских племен. Отмеченное разнообразие технических приемов и иконографии некоторых групп петроглифов объясняется их хронологической разницей и позволяет предполагать развитие петроглифического комплекса в течение всего этого исторического периода.

Обобщая характер традиций древнего наскального искусства урочища Тесик, стоит отметить, что по способам и технике нанесения рисунков на скалы, репертуару петроглифов эпохи бронзы и раннего железа, а, следовательно, их семантике и вероятному функциональному назначению данное скопление относится к памятникам тамгалинского круга Юго-Западного Жетысу. Прямые аналогии наскальным изображениям этого святилища известны в комплексах гор Хантау, Киндыктас, Кулжабасы, Серектас и Анрахай Шу-Илейского междуречья.

Многочисленные параллели канонам изображений ведущих сюжетов эпохи бронзы и раннего железа, отмеченные в петроглифах урочища Тесик, дают основание полагать, что жители микрорайона находились в тесном этнокультурном взаимодействии с населением Илейской долины,

древней Сарыарки и хребта Каратау. Совокупные данные с материалами близлежащего могильника показывают, что эти связи распространялись вплоть до Средней Азии, Урало-Иртышского междуречья, Алтая, Южной Сибири и Западной Монголии. Представленные петроглифические материалы обусловлены развитием как местных художественных традиций, так и их взаимодействием с сопредельными регионами в результате транспортных коммуникаций древнего населения [Новожинов 2020: 199–221].

Определенная общность тем и содержание сюжетов древнего наскального искусства при некотором разнообразии их стилей в каждом из исторических периодов функционирования петроглифического комплекса Тесик в сравнении с петроглифами сопредельных регионов освещает разные аспекты жизнедеятельности людей и говорит о том, что в древности народы, проживавшие в схожих природно-географических зонах Центральной Азии, вели подобный образ жизни и имели некие общие черты хозяйственно-культурного типа. Данный материал в перспективе позволяет сделать региональный и микрорегиональный анализ и воссоздать картину систем расселения древних племен, их взаимодействия по трансграничным путям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы в горах Кульжабасы. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2004. 27, [1] с., [43] л. ил., цв. ил., карт.
2. Байпаков К.М. Марьяшев А.Н. Петроглифы Баян-Журека. Алматы: Credo, 2008. 200 с.
3. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Петроглифы Ак-Кайнара. Алматы: [б. и.], 2009. 104 с.
4. Байпаков К.М., Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Потанов С.А. Наскальные изображения в горах Ешкюльмес. Алматы: OST XXI век, 2005. 226 с.
5. Байтанаев Б.А., Потанов С.А., Грищенко А.Н. Петроглифы Боралдая. Алматы: Күмбез, 2007. 112 с.
6. Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н. Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 156 с.
7. Воякин Д.А., Горячев А.А., Потанов С.А., Ильин Р.В. Методика археологических исследований и маркировка маршрутов древних миграций на территории Хантауского транзитного коридора // ИАС. 2020. Вып. 7. С. 91-116.
8. Гвоздецкий Н.А., Михайлов Н.И. Физическая география СССР. Азиатская часть. Изд. 3-е, испр. и доп. Учебник для студентов геогр. фак. ун-тов. М.: Мысль, 1978. 512 с.
9. Горячев А.А. Некоторые итоги и перспективы изучения памятников эпохи бронзы на северных склонах Заилийского Алатау и в Шуилийских горах // Восхождение к вершинам археологии. М-лы междунар. науч. конф. «Древние и средневековые государства на территории Казахстана», посвящ. 90-летию со дня рождения К.А. Акишева (г. Алматы, 22–24 мая 2014 г.) / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Байпаков К.М. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. С. 84-92.
10. Горячев А.А. Погребальные комплексы бронзового века Хантауского транзитного коридора // ИАС. 2020. Вып. 7. С. 135-157.
11. Горячев А.А., Галимжанов С.Э., Гумирова О.Н. Петроглифы западных отрогов гор Архарлы // Археология Казахстана. 2021. № 3 (13). С. 66-97. DOI: <https://doi.org/10.52967/akz2021.3.13.66.97>
12. Горячев А.А., Егорова К.А. Семантический аспект одной иконографической традиции изображений козлов в петроглифах Южного Казахстана и Киргизии // ИАС. 2007. Вып. 3. С. 88-99.
13. Горячев А.А., Егорова Т.А. Археологический комплекс эпохи бронзы ущелья Мадьярсай // Археологические памятники Южной Сибири и Центральной Азии: от появления первых скотоводов до эпохи сложения государственных образований: М-лы Междунар. науч. конф., посвящ. 85-летию д.и.н. Э.Б. Вадецкой (1936–2018) и 90-летию д.и.н. Г.А. Максименкова (1930–1986) (г. Санкт-Петербург, 19–21 апреля 2021 г.) / Отв. ред. Поляков А.В., Смирнов Н.Ю. СПб.: ИИМК РАН, 2021. С. 80-82. DOI: [10.31600/978-5-907298-16-3](https://doi.org/10.31600/978-5-907298-16-3).

14. Горячев А.А., Егорова Т.А., Егорова К.А. Петроглифы гор Хантау // Международный научный журнал «edu.e-history.kz». 2019. № 1 (17). URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1156> (дата обращения: 01.03.2022 г.).
15. Горячев А.А., Егорова Т.А., Егорова К.А. Петроглифы эпохи палеометалла в горах Хантау // ИАС. 2020. Вып. 7. С. 158-178.
16. Горячев А.А., Потапов С.А., Ильин Р.В. Результаты археологической разведки древних памятников в горах Хантау, Айтау и Киндыктас // Археология Казахстана. 2020. № 1 (7). С. 25-48.
17. Горячев А.А., Потапов С.А., Чернов М.А. Погребальный комплекс эпохи бронзы урочища Тесик // Археология Казахстана. 2021. № 1 (11). С. 9-34.
18. Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977. 232 с.
19. Клюсс Г.А., Книпович Н.М. Мул // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб.: Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1897. Т. 20. С. 175-176.
20. Максимова А.Г., Ермолаева А.С., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения урочища Тамгалы. Алма-Ата: Онер, 1985. 144 с.
21. Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Наскальные изображения Семиречья. Алматы: Фонд «XXI век», 2002. 264 с.
22. Марьяшев А.Н., Железняков Б.А. Древности Кулжабасы. Алматы: [б. и.], 2013. 150 с.
23. Марьяшев А.Н., Горячев А.А., Егорова Т.А., Сараев В.В. Древние наскальные рисунки хребта Киндыктас // ИАС. 2020. Вып. 7. С. 179-193.
24. Медоев А.Г. Гравюры на скалах. Сары-Арка. Мангышлак. Алма-Ата: Жалын, 1979. Ч. 1. 175 с.
25. Новоженев В.А. Петроглифы Сары-Арки. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2002. 125 с., ил.
26. Новоженев В.А. Домашние и дикие животные древности на скалах и в мифах // Древности Жетысу. Памятники археологии Жамбылского района. Коллективная монография. Алматы: заповедник-музей «Танбалы», 2016. С. 27-51.
27. Новоженев В.А. О древнейших миграциях в Центральной Азии: Туранский коммуникационный канал // ИАС. 2020. Вып. 7. С. 199-221.
28. Потапов С.А. Древнее святилище Каракыр. Алматы: Кітап, 2007. 176 с.
29. Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы: Signet Print, 2011. 342 с.
30. Садуакасулы А., Железняков Б.А., Херманн Л. Наскальное искусство хребта Кулжабасы. Алматы: Жамбыл, 2017. 240 с.
31. Сала Р. Кульджабасы (Чу-Илийские горы) // Памятники наскального искусства Центральной Азии / Отв. ред. Рогожинский А.Е. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2004. С. 60-74.
32. Самашев З. Наскальные изображения Жетысу. Баянжурек. Астана: Изд. группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2012. 240 с.
33. Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата: Гылым, 1992. 288 с.
34. Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Петроглифы Сауыскандыка. Астана: Изд. группа ФИА в г. Астана, 2014. 374 с.
35. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. М.: Лабиринт, 1997. 448 с.
36. Чернов М.А. Образы «маскированных коней» в петроглифах эпохи бронзы Южного Казахстана и Средней Азии // ИАС. 2019. Вып. 6. С. 197-218.
37. Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. М.: Наука, 1980. 328 с.
38. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства (культурно-историческая проблема). М.: Наука, 1980. 366 с.
39. Яценко С.А. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). М.: Восточная литература, 2006. 664 с.
40. Gorjatschew A., Egorowa T.A., Egorowa K.A. Der semantische Aspekt einer ikonographischen Tradition der Darstellung von Ziegen in den Petroglyphen des südlichen Kasachastans und Kirgisistans // Acta Praehistorica et Archaeologica. 2019. 51. S. 17-31.

REFERENCES

1. Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2004. *Petroglyphy v gorah Kulzhabasy (Petroglyphs of Kulzhabasy mountains)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
2. Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2008. *Petroglify Bayan-Zhureka (Petroglyphs of Bayan-Zhurek)*. Almaty: "Credo" Publ. (in Russian).
3. Baipakov, K. M., Maryashev, A. N. 2009. *Petroglify Ak-Kainara (Petroglyphs of Ak-Kainar)*. Almaty: [b. i.] (in Russian).
4. Baipakov, K. M., Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Potapov, S. A. 2005. *Naskalnye izobrazheniya v gorah Eshkiolmes (Rock Images in the Eshkiolmes mountains)*. Almaty: "OST 21st century" Publ. (in Russian).
5. Baitanaev, B. A., Potapov, S. A., Grishenko, A. N. 2007. *Petroglyphy Boroldaya (Petroglyphs of Borolday)*. Almaty: "Kumbez" Publ. (in Russian).
6. Beisenov, A. Z., Maryashev, A. N. 2014. *Petroglify rannego zheleznogo veka Zhetysu*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
7. Voyakin, D. A., Goryachev, A. A., Potapov, S. A., Ilyin, R. V. 2020. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 7, 91-116 (in Russian).
8. Gvozdetsky, N. A., Mikhaylov, N. I. 1978. *Phizicheskaya geografija SSSR. Aziatskaya chast (Physical geography of the USSR. Asian part)*. Moscow: "Mysl" Publ. (in Russian).
9. Goryachev, A. A. 2014. In: Baitanayev, B. A., Baipakov, K. M. (eds.). *Voshozhdenie k vershinam arheologii (Climbing to the heights of archaeology)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 84-92 (in Russian).
10. Goryachev, A. A. 2020. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 7, 135-157 (in Russian).
11. Goryachev, A. A., Galimzhanov, S. E., Gumirova, O. N. 2021. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan archeology)*, 3 (13), 66-97. DOI: <https://doi.org/10.52967/akz2021.3.13.66.97> (in Russian).
12. Goryachev, A. A., Egorova, K. A. 2007. In: *Istoria i arheologia Semirechia (History and archaeology of the Semirechye)*, 3, 88-99 (in Russian).
13. Goryachev, A. A., Egorova, T. A., Egorova, K. A. 2019. In: "edu.e-history.kz", 1 (17). URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1156> (01.03.2022) (in Russian).
14. Goryachev, A. A., Egorova, T. A., Egorova, K. A. 2020. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 7, 158-178 (in Russian).
15. Goryachev, A. A., Egorova, T. A. 2021. In: Polyakov, A. V., Smirnov, N. Yu. (eds.). *Arheologicheskie pamyatniki Yuzhnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii: ot poyavleniya pervykh skotovodov do epohi slozheniya gosudarstvennykh obrazovaniy (Archaeological monuments of South Siberia and Central Asia: from the emergence of the first pastoralists to the era of the formation of state formations)*, 80-82. DOI: [10.31600/978-5-907298-16-3](https://doi.org/10.31600/978-5-907298-16-3) (in Russian).
16. Goryachev, A. A., Potapov, S. A., Ilyin, R. V. 2020. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan archeology)*, 1 (7), 25-48 (in Russian).
17. Goryachev, A. A., Potapov, S. A., Chernov, M. A. 2021. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan archeology)*, 1 (11), 9-34 (in Russian).
18. Kadyrbayev, M. K., Maryashev, A. N. 1977. *Naskalnye izobrazhenia hrebta Karatau (Rock art of the Karatau Ridge)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
19. Kluss, G. A., Knipovich, N. M. 1897. In: *Entsiklopedicheskiy slovar Brokgauza i Yefrona (The Brockhaus and Efron Encyclopaedic Dictionary)*, 20. Saint Petersburg: "Brockhaus and Efron" Publ., 175-176 (in Russian).
20. Maksimova, A. G., Ermolaeva, A. S., Maryashev, A. N. 1985. *Naskalnye izobrazheniya urochishcha Tamgaly (Rock carvings of the Tamgaly tract)*. Alma-Ata: "Oner" Publ. (in Russian).
21. Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2002. *Naskalnye izobrazheniya Semirechya (Rock images of Semirechye)*. 2nd edition. Almaty: 21st Century Foundation (in Russian).
22. Maryashev, A. N., Zheleznyakov, B. A. 2013. *Drevnosti Kulzhabasy (Antiquities of Kulzhabasy)*. Almaty: [b. i.] (in Russian).
23. Maryashev, A. N., Goryachev, A. A., Egorova, T. A., Saraev, V. V. 2020. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 7, 179-193 (in Russian).

24. Medoev, A. G. 1979. *Gravyury na skalah. Sary-Arka, Mangyshlak (Engravings on rocks. Sary-Arka, Mangyshlak)*. Part 1. Alma-Ata: “Zhalyn” Publ. (in Russian).
25. Novozhenov, V. A. 2002. *Petroglify Sary-Arki (Petroglyphs of Sary-Arka)*. Almaty: [b. i.] (in Russian).
26. Novozhenov, V. A. 2016. In: *Drevnosti Zhetysu. Pamyatniki arheologii Zhambylskogo rayona. Kollektivnaya monografiya (Zhetysu Antiquities. Archaeological monuments of Zhambyl district. Collective monograph)*. Almaty: zapovednik-museum “Tanbaly”, 27-51 (in Russian).
27. Novozhenov, V. A. 2020. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 7, 199-221 (in Russian).
28. Potapov, S. A. 2007. *Drevnee svytilishe Karakyr (Ancient sanctuary Karakyr)*. Almaty: “Kitap” Publ. (in Russian).
29. Rogozhinskiy, A. E. 2011. *Petroglify arheologicheskogo landshafta Tamgaly (Petroglyphs of Tamgaly archaeological landscape)*. Almaty: “Signet Print” Publ. (in Russian).
30. Saduakasuly, A., Zheleznyakov, B. A., Hermann, L. 2017. *Naskalnoe iskusstvo hrebta Kulzhabasy (Rock art of Kulzhabasy ridge)*. Almaty: “Zhambyl” Publ. (in Russian).
31. Sala, R. 2004. In: Rogozhinskiy, A. E. (ed.). *Pamyatniki naskalnogo iskusstva Tsentralnoy Azii (Monuments of rock art of Central Asia)*, 60-74 (in Russian).
32. Samashev, Z. 2012. *Naskalnye izobrazheniya Zhetysu. Bayanzhurek (Rock art of Zhetysu. Bayanzhurek)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana (in Russian).
33. Samashev, Z. S. 1992. *Naskalnye izobrazheniya Verhnego Priirtyshiya (Rock art of Upper Irtysh region)*. Alma-Ata: “Gylym” Publ. (in Russian).
34. Samashev, Z. S., Murgabayev, S., Eleuov, M. 2014. *Petroglify Sauyskandyka (Petroglyphs of Sauyskandyk)*. Astana: Branch of the Margulan Institute of Archaeology in Astana (in Russian).
35. Freidenberg, O. M. 1997. *Poetika suzhet a zhanra (The Poetics of Plot and Genre: The Classical Period of Ancient Literature)*. Moscow: “Labirint” Publ. (in Russian).
36. Chernov, M. A. 2019. In: *Istoriya i arheologiya Semirechiya (History and archaeology of the Semirechye)*, 6, 197-218 (in Russian).
37. Sher, Ya. A. 1980. *Petroglify Sredney i Tsentralnoy Azii (Petroglyphs of Middle and Central Asia)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
38. Shnirelman, V. A. 1980. *Proiskhozhdenie skotovodstva (kulturno-istoricheskaya problema). (The origin of cattle breeding (cultural and historical problem))*. Moscow: GRVL “Nauka” Publ. (in Russian).
39. Yatsenko, S. A. 2006. *Kostum drevney Evrazii (iranoyazychnye narody) (Costume of ancient Eurasia (Iranian-speaking peoples))*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
40. Gorjatschew, A. Egorowa, T. A. Egorowa, K. A. 2019. In: *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 51, 17-31 (in German).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 01.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.03.2022.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.43.56>

An essay on the ethnocultural history of the lower reaches of the Syr Darya in the second half of the I millennium BC: settlements of the Chirikrabort culture

© 2022 Zh. Utubayev

Keywords: archaeology, Syrdarya, early Iron Age, Chirikrabort archaeological culture, ancient settlement, fortress, mound, mausoleum, sword, tip

Түйін сөздер: археология, Сырдарыя, ерте темір дәуірі, шіріккрат археологиялық мәдениеті, қалашық, бекініс, оба, кесене, семсер, жебе ұшы

Ключевые слова: археология, Сырдарыя, ранний железный век, Чириккратская археологическая культура, городище, крепость, курган, мавзолей, меч, наконечник

Zhanbolat Utubayev¹

¹Candidate of Historical Sciences, Doctor of Philosophy (PhD), Head of the Department of Archaeology of the Early Iron Age, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: utubaev_z@mail.ru

Abstract. The article examines one of the main aspects of cultural genesis – the relationship between the cultures of settled farmers and pastoralists of the Eurasian steppes on the example of the monuments of material culture of the lower Syr Darya, the territory of which was one of the contact zones in Eurasia. The main attention in the publication is paid to the Chirikrabort archaeological culture, which was formed on the territory of the southwestern part of the ancient Syrdarya delta no later than the turn of the 4th–2nd centuries BC. This culture originated in this territory, of course, on a local basis, when the nomadic Saks, who inhabited the lower reaches of the Syr Darya in the second third of the I millennium BC, switched to a sedentary agricultural and cattle-breeding method of farming based on irrigation agriculture. In the area of distribution of the Chirikrabort archaeological culture there are ancient settlements and settlements of various sizes and layout, a brief description of which is given in the article. Based on a comparative analysis of all these monuments, the characteristic features of a particular type of settlement are determined, which gives grounds to objectively identify a certain hierarchy within the entire array of these objects, which can be traced even at the highest taxometric level. Analysis of the entire corpus of currently known artifacts suggests that in the second half of the I millennium BC. In the lower reaches of the Syr Darya, all the prerequisites are being created for the formation of a single interconnected centralized economic system with a developed handicraft production based on artificial irrigation.

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, IRN OR11465466 “The Great Steppe in the context of ethnocultural research”.

For citation: Utubayev, Zh. 2022. An essay on the ethnocultural history of the lower reaches of the Syr Darya in the second half of the I millennium BC: settlements of the Chirikrabort culture. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 43-56 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.43.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.43.56)

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, философия докторы (PhD), ерте темір дәуірі археологиясы бөлімінің меңгерушісі, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: utubaev_z@mail.ru

Б.д.д. I мыңж. екінші жартысындағы Сырдарияның төменгі ағысының этномәдени тарихы туралы очеркі: шірікрат мәдениеті қоныстары

Аннотация. Мақалада мәдени генезистің негізгі аспектілерінің бірі – Еуразия даласындағы отырықшы егіншілер мен бақташылар мәдениеттерінің қарым-қатынасы, Еуразиядағы байланыс аймақтарының бірі болған Сырдарияның төменгі ағысындағы материалдық мәдениетінің ескерткіштері мысалында қарастырылады. Мақаладағы басты назар Сырдарияның ежелгі арналарынан оңтүстік-батыс бөлігінде б.д.д. IV–II ғғ. қалыптасқан шірікрат археологиялық мәдениетіне аударылды. Аталған мәдениет Сырдарияның төменгі ағысында б.д.д. I мыңж. екінші жартысында қоныстанған көшпелі сақтар егіншіліктің суландыру жүйесі негізінде отырықшы егіншілік пен бақташылық шаруашылығына ауысуы барысында пайда болды. Шірікрат мәдениетінің таралу аймағында көлемі мен орналасуы әр түрлі ежелгі қоныстар мен қалашықтар орналасқан, олардың қысқаша сипаттамасы мақалада келтірілді. Ескерткіштерді салыстырмалы талдау негізінде қоныстардың барлық түріне тән белгілері анықталды, бұл осы объектілердегі белгілі бір иерархияны объективті түрде қарастыруға мүмкіндік береді, оны тіпті ең жоғарғы таксонометриялық деңгейден де байқауға болады. Қазіргі таңда табылған жәдігерлерді талдау арқылы Сырдарияның төменгі ағысында б.д.д. I мыңж. екінші жартысында жасанды суландыруға негізделген дамыған қолөнер өндірісі бар екендігі анықталды және бұл жерде бір орталыққа шоғырландырылған шаруашылық жүйесін қалыптастыруға барлық алғышарттар жасалған.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы жоба ЖТН OR11465466-ОТ-21, «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» тақырыбы шеңберінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Утубаев Ж.Р. Б.д.д. I мыңж. екінші жартысындағы Сырдарияның төменгі ағысының этномәдени тарихы очеркі: шірікрат мәдениеті қоныстары. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 43-56 -бб. (Ағылшынша). Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.43.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.43.56)

Утубаев Жанболат Раймқұлович¹

¹кандидат исторических наук, доктор философии (PhD), заведующий отделом археологии раннего железного века, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: utubaev_z@mail.ru

Очерк этнокультурной истории низовий Сырдарьи во второй половине I тыс. до н.э.: поселения чирикратской культуры

Аннотация. В статье рассматривается один из основных аспектов культурогенеза – взаимоотношения культур оседлых земледельцев и скотоводов евразийских степей на примере памятников материальной культуры нижней Сырдарьи, территория которого была одной из контактных зон в Евразии. Основное внимание в публикации уделено Чирикратской археологической культуре, которая сформировалась на территории юго-западной части древней Сырдарьинской дельты не позднее рубежа IV–II вв. до н.э. Культура возникла на этой территории, безусловно, на местной основе, когда кочевые саки, заселявшие низовья Сырдарьи во второй трети I тыс. до н.э., переходят к оседлому земледельческо-скотоводческому способу ведения хозяйства, основанному на ирригационном земледелии. В ареале Чирикратской археологической культуры находят различные по площади и планировке древние поселения и городища, краткое описание которых дано в статье. На основании сравнительного анализа всех этих памятников определяются характерные особенности того или иного типа поселений, что дает основание объективно выявить определенную иерархию внутри всего массива этих объектов, которая прослеживается даже на самом верхнем таксонометрическом уровне. Анализ всего корпуса известных в настоящее время артефактов дают основания предполагать, что во второй половине I тыс. до н.э. в низовьях Сырдарьи создаются все предпосылки для формирования здесь единой взаимосвязанной централизованной экономической системы с развитым ремесленным производством, базировавшейся на искусственном орошении.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК, ИРН проекта OR11465466-ОТ-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».

Для цитирования: Утубаев Ж.Р. Очерк этнокультурной истории низовий Сырдарьи во второй половине I тыс. до н.э.: поселения чирикратской культуры. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 43-56 (на англ. яз.). Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.43.56](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.43.56)

Introduction

The lower reaches of the Syr Darya are located in the Aral basin and occupy part of the plain of the Turan lowland, most of which are the valleys of the Syr Darya, Sarysu rivers and the valleys of the Inkardarya, Kuvandarya and Zhanadarya rivers that passed through the sands of Kyzylkum in ancient times. The Aral basin covers the mouths of the largest rivers in Central Asia – the Amu Darya, Syr Darya and the southern coast of the Aral Sea.

In the lower reaches of the waters of the Syr Darya, they are divided into numerous winding channels and form a vast delta region, the watering regime of which has changed in various historical periods.

In the 3rd–2nd millennia BC, the main channel of the Syr Darya may have been Inkardarya, which in the west of the delta region was apparently connected with the northern delta of Akchadarya, which at that time was the main channel of the Amu Darya. In its lower and middle courses, numerous sites of the Neolithic and Bronze Age were discovered. The North Tagisken burial ground belongs to the final stage of this period, in the materials of which cultural contacts of the population of the lower Syr Darya at this time are clearly manifested, and not only with the territories of the steppe zone of Eurasia. In this case, we can talk about southern agricultural civilizations, with which, apparently, the construction of mausoleum made of raw bricks and the appearance of certain forms of vessels made using a pottery circle may be associated. With the undisputed dominance of pastoralism, these ties with highly developed southern civilizations, as well as the hypothetical possibility of the existence of floodplain agriculture in small areas of the delta, make us consider the economy of tribes of the late Bronze Age of the lower Syr Darya as a complex semi-sedentary – pastoralist-agricultural [Итина, Яблонский 2001: 101–109].

By the middle of the 1st millennium BC, many sections of Inkardarya begin to die off, and in its place a more straightened channel of Prazhanadarya is formed [Тажекеев 2013: 65–67]. In the 7th–5th centuries BC on the territory of the eastern Aral Sea, population groups belonging to the Saka-Massagetae circle of tribes settle. We do not know large settled settlements of this time, and apparently there were not any, because they were mobile cattle breeding groups, the material culture of which, judging by the excavations of the burial grounds Uigarak, South Tagisken and Sengir tam 1, 2, as well as a kind of “slag mounds”, introduces them into the circle of Saka-type cultures common in Eurasia in this time.

In the Uigarak burial ground of 80 mounds, 70 were excavated dating from the 7th–6th (occasionally 5th) centuries BC; in the burial ground of South Tagisken from 50 mounds, 38 dating back to the 7th–5th centuries were studied. In the burial ground of Sengir-tam 2, 23 were recorded, of which 8 mounds dating back to the 7th–5th centuries BC were examined, from the examined 23 so-called “slag” mounds (7th–5th centuries BC) only some are excavated [Итина, Яблонский 1997; Вишневецкая 1973; Толстов и др. 1963: 48–49; Левина 1979: 180–190; Курманкулов, Утубаев 2019: 138–144].

During this period, some channel canals of Inkardarya flowed into the Zhanadarya system, the rest turned into lakes that provided settlements with water during the period of antiquity. Around the same time, there is a system of ancient channels of Eskidarya, located south of the modern Syr Darya channel, which eventually merged with the Kuvandarya system. From this it follows that in the early antiquity, the waters of the Syr Darya flowed along with the waters of Zhanadarya and Eskidarya. Eskidarya was watered down until the early Middle Ages. The Zhanadarya system actively functioned until the end of the 1st millennium BC, after which the flow of Syr Darya to the west ceases. Again, the system of Zhanadarya is circling already in the Middle Ages. In the late Middle Ages, it was filled only sporadically.

Materials and methods

The subject of this study is the fortified and non-fortified settlements of the Chirikrabat archaeological culture, which have been studied with varying success for at least the past 50 years; particularly intense in the last decade (fig. 1). The purpose of the study is the systematization of archaeological material already known and newly obtained, which has not yet been fully introduced into scientific circulation. Based on the analysis of these data, the characteristic of the Chirikrabat archaeological culture is given as the earliest agriculture in Kazakhstan, very close to the culture of the population of the lower reaches of Amu Darya – Ancient Khoresm. At the same time, specific features in the economic way and, to some extent, in the socio-economic structure of society, inherent in the Chirikrabat archaeological culture, are distinguished.

The second half of the 1st millennium BC, should be considered one of the heyday of the culture of the population of the lower Syr Darya, which takes place in the middle and lower reaches of Zhanadarya in the western part of the ancient Inkardarya delta, that is, in the southwestern part of the ancient Syr Darya delta. At this time, the main drain into the Aral Sea passed along Zhanadarya, which, at certain periods of time, connected with the northern Akchadarya delta of Amu Darya [Андрианов 1991: 110; Вайнберг,

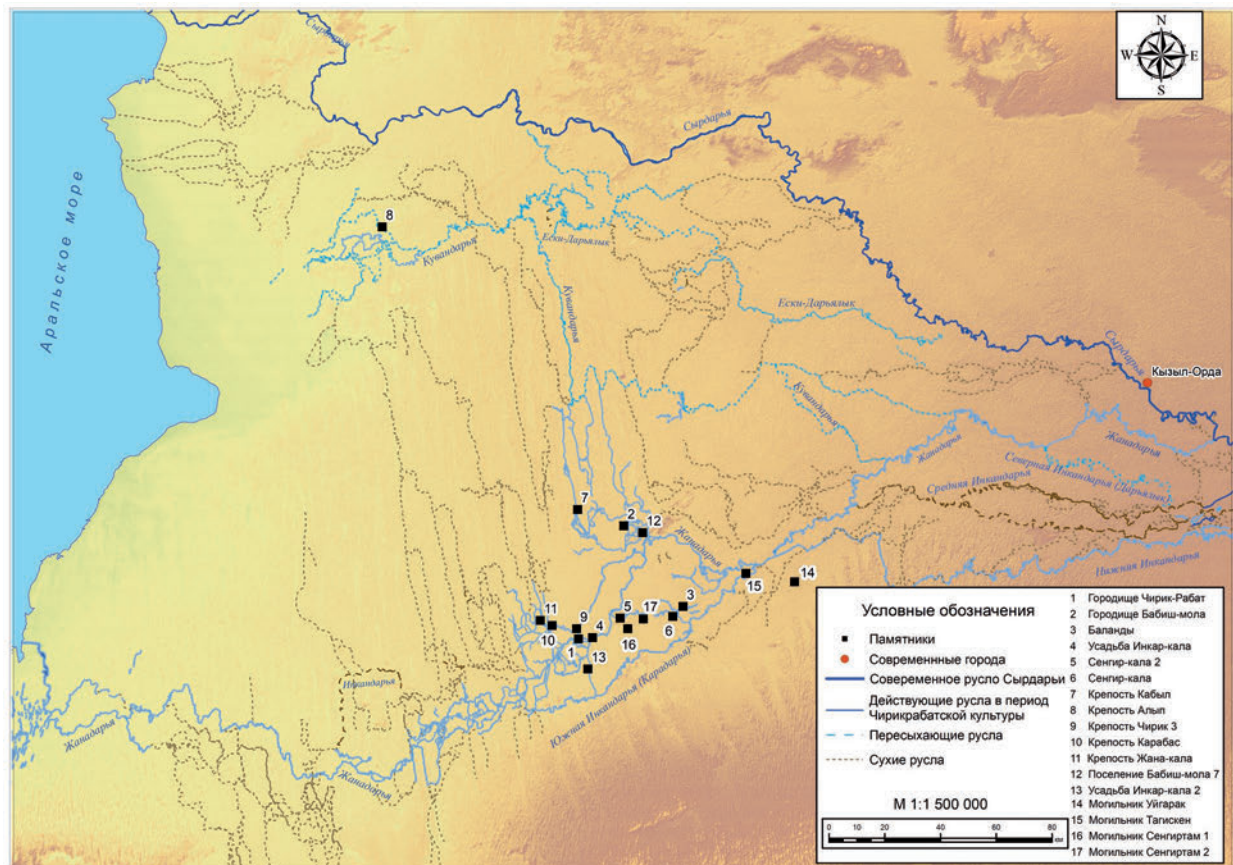

Fig. 1. Map of the location of monuments of Chirikrabat archaeological culture. Compiler E. Kazizov
1-сур. Шірікрабат археологиялық мәдениеті ескерткіштерінің орналасу картасы. Орындаған: Е. Казизов
Рис. 1. Карта расположения памятников чирикрабатской археологической культуры. Составитель Е. Казизов

Левина 1993: 7–14]. It was during this period, due to the very favorable ecological and hydrographic situation in this territory that all the conditions for the formation and development of culture, the economic and household basis of which was irrigation farming in conjunction with cattle breeding, developed.

There is no doubt that the Chirikrabort archaeological culture has developed on a local basis [Вайнберг 1999: 261], not without a certain influence of the ancient agricultures of Central Asia, primarily Khoresm. Thanks to the unique natural conditions of the northern Kyzylkums, where traces of human activity of various eras have been preserved for centuries, the remains of ancient settlements, traces of artificial irrigation systems, extensive agricultural oases that occupied tens of hectares reached us almost intact. This created a unique opportunity to explore settlements, and sometimes entire oases, not just as a sum or set of archaeological sites, but as a system or a single socio-economic complex, including estates, land, remnants of handicrafts, an interconnected irrigation system.

The population of this time left complex irrigation facilities, more than 200 large unfortified rural settlements, highly developed architecture, including monumental burial buildings and several fortified cities, fortresses. Chirikrabort settlements were located in the zone of artificial irrigation systems in several oases. The latter include, for example, the huge settlement of Chirik-rabort on Zhanadarya, Babish-mola – a fortified city of smaller size with a complex of rural settlements around it and a developed irrigation network, also based on the delta channels of Zhanadarya.

The most significant events in the field of scientific research of the lower Syr Darya are associated with the work of the Khoresm archaeological and ethnographic expedition (hereinafter referred to as KhAEE) led by S. Tolstov. As a result of the research of KhAEE, conducted in 1947–1949, on the territory of the southeastern Aral Sea, a significant part of the settlements, sites and towns dating back to the middle of the 1st millennium BC was discovered and examined. Starting since 1954, work was carried out in the southwestern and western parts of the ancient Syr Darya delta, where the northern Akchadarya and Zhanadarya deltas were connected. In 1955–1956 research in the Zhanadarya valley continued. In 1957–1963 and 1971–1972 work was carried out in the basins of Zhanadarya, Inkardarya, Kuvandarya and Yeski Kuvandarya. Buildings and settlements in the lower reaches of Zhanadarya made up almost a quarter of the monuments found. These settlements are located mainly in floodplains of channels, sometimes even in basins and tracts located closer to the source of water.

Excavations of Saka burial grounds and fortifications of the Chirikrabort culture were intensively carried out by KhAEE detachments from 1957 to 1964; at the same time, since 1962, research continued only on the Saka burial grounds Uigarak and South Tagisken [Археологические... 1952: 16–31; 1958: 235–241; 1963: 32–90; Толстов и др., 1960: 15–61; Итина, Яблонский 1997; Вишневская 1973].

After more than half a century, excavations of monuments in the middle reaches of Zhanadarya and Inkardarya were continued. Research is conducted by the Chirikrabort archaeological expedition led by Zh. Kurmankulov (Margulan Institute of Archaeology). In addition to archaeological sites known earlier (Chirik-rabort, Babish-mola, Balandy), several dozen new monuments were discovered and examined, including large unfinished settlements and burial grounds of Inkar-kala, Karabas, Sengir-kala 2, Zhanakala, Babish-mola 7, etc. [Курманкулов, Утубаев 2013: 79–146; 2017а: 397–413; 2017б: 191–211; Болелов, Утубаев 2020: 69–88].

The Chirikrabort archaeological culture has already been the subject of special research. The results of archaeological research of the late 50s – early 60s are published in the Materials of the Khoresm expedition. In 1991, B. Weinberg and L. Levina published a monograph, devoted entirely to this culture [Вайнберг, Левина: 1993]. However, since the publication of this edition, extensive material has been

accumulated during archaeological research of the last decade, which significantly expands our ideas about the appearance and nature of this archaeological culture. In some cases, based on these data, earlier findings are adjusted or fully revised.

The Chirikrabat archaeological culture dates back to the late 5th–2nd century BC. These chronologically defined frameworks are determined by numerous finds with clear temporal references.

The most massive category of finds are arrowheads. Bronze three-blade and three-sided arrows with a protruding and hidden bushing prevail. All of them belong to the types characteristic of Sarmatian monuments, and date from the 4th–3rd centuries BC [Смирнов 1961; Мошкова 1963]. Very representative collections of arrowheads are collected in the settlements of Balandy 1 and Inkar-kala. On the settlement of Babish-mola 7, in one of the early pits on the estate (excavation 3), a small bronze three-blade tip with a vaulted head, directly cut blades and a protruding bushing was found. In addition, a large number of bronze arrowheads of these types were found in burial structures, both in soil burials and in ground mausoleum (objects No. 2, 3, 9) on the Chirik-rabat settlement, Balandy mausoleum 3, Мунарал [Утубаев, Дарменов 2017: 25–34].

Of particular interest are tanged iron arrowheads found in funerary structures on the Chirik-rabat settlement. Iron arrowheads in the contour of the head and shape are divided into two types: three-lobed with lowered stings and forked (two-horned) tanged tips.

For the first time, the chronology of three-lobed tanged arrowheads from the Chirik-rabat settlement was developed by S. Trudnovskaya, who dated them to the border of the 4th–3rd centuries BC [Трудновская 1963: 210, рис. 8]. An iron tip with lowered stings from another complex of Chirik-rabat dates by 3rd–2nd centuries BC [Лоховиц 1963: 219–220, рис. 46, 2].

In 2007–2008, a raw square structure (object No. 6) was excavated on the Chirik-rabat settlement, where 23 iron tanged three-lobed and forked arrowheads were found. The mausoleum dates from the funerary inventory and epigraphic data of the 4th–3rd centuries BC [Курманкулов и др. 2008: 205–210; 2009: 198–201]. Iron three-bladed arrowheads were also found in ground burials on the Chirik Rabat settlement.

A detailed analysis of iron tips of this type was made by B. Litvinskiy, who quite convincingly, on the basis of numerous finds both in the settlements of the southern regions of Central Asia and in the burial mounds of the steppe zone, attributed the appearance of such tips to the 3rd–2nd centuries BC [Литвинский 2001: 92–97].

Thus, the large three-lobed tanged and forked arrowheads presented in the complexes of the Chirikrabat culture of the late 4th–3rd centuries BC are among the earliest in Central Asia.

In addition to arrowheads, weapons are presented in the archaeological complexes of the Chirikrabat archaeological culture, which also have certain chronological references.

A sword with an oval top on a flat handle and a fine butterfly-shaped crosshair was found in one of the mounds on the Chirik-rabat settlement. In addition, a fine sword was found in a non-robbed soil burial ground (object No. 1) [Утубаев, Дарменов 2017: 25–34]. This is a long straight iron sword with a length of more than 95 cm with a top in the form of a truncated cone and a straight rhombic crosshairs (length 4.2 cm, width 0.7 cm) made of bronze. By analogies from the Urals, Western Kazakhstan and other regions, the first sword was dated by 5th–4th centuries BC [Толстов 1962а: 143–144]. Long straight swords with a straight bar-shaped bronze crosshair are known on the territory of Eurasia and date back to the 2nd century BC – 1st century AD [Литвинский 2001: 236–237].

The Saka tribes of the eastern Aral Sea region – by the end of the 4th century BC already knew military armor made of iron plates – this is confirmed by the finds of significant fragments of such a shell

on the Chirik-rabat settlement. Iron plates were found in a square mausoleum (object No. 17). Part of the plate-flake iron armor was found in a round funeral building also on Chirik Rabat [Хазанов 1971: 56]. The appearance of the heavily armed cavalry of cataphracts S. Tolstov connected with Khoresm and the surrounding steppe world [Толстов 1948: 224–226; Толстов 1962б: 148–150].

The above far from complete list of dating artifacts seems to be very convincing to determine the time of existence of the Chirikrabat archaeological culture on Zhanadarya – this is in the period of 5th–4th – 2nd centuries BC. This dating does not contradict in any way with other categories of archaeological materials presented in the complexes obtained as a result of excavations of recent years – jewelry, import items, etc. This period was dated to the Chirikrabat culture also by previous researchers [Вайнберг, Левина 1993: 98–99]. In his monograph, B. Weinberg and L. Levin proposed a relative periodization of this archaeological culture. In their opinion, it is divided into three main periods, but the materials received in recent years give reason to slightly adjust the conclusions of these researchers.

Given the fact that the region of the lower Syr Darya is not mentioned in any of the known written sources of the period of antiquity, archaeological materials are, today, the only historical source for the study of the Chirikrabat archaeological culture.

The settlements of Chirikrabat culture differ in area and layout. According to structural and planning features, several types of monuments are distinguished. Only a brief description of the most significant settlements and sites is given here.

The Chirik-rabat settlement is the largest settlement of the Chirikrabat oasis. The monument is located on a fifteen-meter hill, on the left bank of the dry channel of Zhanadarya.

The settlement, surrounded by a strong fortress wall, covers the entire area of an oval natural hill measuring 850×600 m, elongated along the line of N–S.

At the base of the hill, a moat is dug up to 40 m wide, up to 4.5 m deep from the soil removed from the moat, an external shaft has been built, the height of which is currently 3 m. The moat is covered with a shaft on the inside, too. In addition, a fortress wall surrounds the uppermost part of the hill.

It should be noted that the settlement was settled several times. Its oldest part is on the north – higher part of the hill, with an area of over 40 hectares, surrounded by a double belt of fortifications. Perhaps the rectangular fortification in the central part of the settlement, with an area of 12.4 hectares, belongs to this time. A little later, a new strong adobe wall is being built on the outer shaft, up to 4 m high, up to 4.5 m wide with a shooting room up to 1.8 m wide, which was reinforced by rectangular and oval towers protruding beyond the wall line by 6 m. In the fortress wall and towers there were arrow-shaped loopholes up to 50 cm high, located on the same level. The entrance to the fortress was on three sides. In the southern, western wall and in the northeastern wall of the monument in the modern relief, the gate with the “Г”-shaped pre-gate labyrinth is well traced. The settlement of Chirik-rabat was also settled in a much later period. In the southern part of the monument, a rectangular fortified citadel is clearly traced, which was built in Khoresmshah time.

The most ancient monuments on the territory of Chirik Rabat are six large barrows. The later period includes ground burial structures and a temple located in the southern part of the settlement.

The center of the Babishmola oasis, based on the lateral latitudinal channels of Zhanadarya, is the fortified settlement of Babish-mola, which is located 40 km north of Chirik-rabat.

Babish-mola is a large settlement of irregular outlines, surrounded by a fortress wall (5.3 m thick), erected from raw brick on a rammed clay basement. The fortress wall is flanked by semicircular towers. Within the defensive walls in the modern relief, the contours of residential development are traced. In the

southwestern part of the monument, the remains of a separate raw clay building and a number of wall rooms in the form of the remains of frame-pillar structures were discovered.

In the northern part of the settlement there is a square citadel 100×100 m in plan, which is oriented with angles on the sides of the world and surrounded by a fortress wall made of rammed clay. On the corners of the citadel, as well as on the central segment of the eastern wall, semicircular towers are clearly traced. The wall and towers are cut through by three rows of arrow-shaped loopholes, located at an altitude of 1.15 m from the level of the shooting platform at the foot of the wall. The height of the loopholes is 40 cm.

The entrance to the citadel, which was flanked by two semicircular massive pylons, was on the south side. It was protected by a powerful pre-gate structure called the “donjon” (30×30 m). The walls of the latter were preserved to a height of 4–5 m, inside them were laid vaulted rooms of the first floor.

In the center of the citadel is a square in plan (44×44 m) monumental building – “Big House”, apparently, a palace. The outer walls were built of raw brick on the rammed clay basement. They had loopholes located fanwise in three. The corners of the building were strengthened by towers without internal premises.

The fortified estate of Balandy 1 and the settlement next to it is located 40 km southeast of the settlement of Chirik-rabat. The center of the settlement is the fortified estate of Balandy 1 – this is a rectangular in plan monument with an area of 80×130 m protected by fortress walls with arrow-shaped loopholes, oriented at angles on the compass points. The height of the loopholes is 55–60 cm, the maximum width is 34 cm, and the width of the bed is 20 cm. The walls are composed of rectangular raw brick, preserved in places to a height of 3 m. The walls were flanked by semicircular towers. Entrance to the estate on the northwest side. From the north-west, from the northeast, a rural settlement adjoins the fortification, consisting of several small, separate estates located along the banks of the main canal.

The fortified estate of Sengir Kala is located in the tract of Balandy, 7 km southwest of Balandy 1. The fortifications are an almost square 32×31.5 m large manor house oriented at angles on the compass points. The height of the preserved walls in some places reaches 4 m. At the southeast corner, towers have been preserved. The entrance to the estate was from the southeast side; it was here that a large washaway was formed. In the center of the estate, apparently, there was a large room or courtyard, measuring 15×18 m. Around the courtyard, the correct rows of rooms are traced along the inner perimeter of the outer walls; one row along the northeast and southeast walls and probably two rows along the northwest and southwest walls. According to M. Itina and B. Andrianov, the walls of the estate and the premises inside it, which had a width of 1 m, are composed of alternating layers of rammed clay blocks (40–45×40–45 cm) and rows of raw bricks (bricks dimensions 30–40×36–38×10 cm) and covered with a thick layer of clay plaster with sun-dried brick. On the floors of all rooms located along the inner perimeter of the walls, two rows of raw bricks were laid.

15 km west of Balandy 1 is the fortified estate of Sengir Kala 2. It is located on the left bank of a latitudinal dry channel belonging to the same hydrographic system of Inkardarya channels as Balandy. The route group of the Chirikrabat archaeological expedition opened the monument in 2014.

Sengir-kala 2 is a rectangular in plan structure with rounded corners (44×24 m), oriented by angles on the compass points. The towers are not traced on the outer wall of the estate. The walls have been preserved to a height of 0.70 to 2 m. The 4 m wide entrance is located on the central section of the northeast wall, closer to the northern corner of the monument. On the modern surface, the internal layout is quite clearly traced. In the northwestern part of the monument, apparently, there was a small (6×5 m),

rectangular in plan building – a residential building. Presumably, the rest of the area within the outer walls of the estate was an open courtyard. Ceramics are collected on the surface of the estate, an iron arrowhead was found here.

From the southeast, an open settlement adjoins the estate, consisting of separate estates located along the canal, often at a rather large distance from each other. In one of these estates, apparently, was a workshop. On the surface, traces of the production structure are clearly traced – a furnace (?) with a diameter of at least 2 m; the thickness of the walls of the structure tempered to red is 15–20 cm.

The fortified estate of Inkar-kala is located 5 km southeast of the settlement of Chirik-rabat. It was the center of a small agricultural oasis, which was based on the main canal that departed from the Zhanadarya channel in the vicinity of the Ak-kyr hill. The settlement was discovered in 2006 by the route group of the Chirikrabat archaeological expedition. The settlement consists of several large manor houses. The best preserved rectangular in plan estate is on the left bank of the canal. This is a rectangular structure in plan with an area of about 50×30 m, oriented by angles on the compass points. The outer walls have been preserved to a height of 2.2 m. There are no additional fortifications and towers on the outer wall. As you can assume, there were two entrances in the estate. In the northwest wall, apparently, a washaway formed on the site of the gate. In the southeast wall, the passage is more clearly defined; here a protruding flanking wall 9 m long protected it. According to the lifting material, as well as the archaeological complex obtained during excavations, the monument belongs to the Chirikrabat culture and dates from the 4th–2nd centuries BC.

On the borders of the territory occupied by the carriers of the Chirikrabat archaeological culture, there were fortified monuments, which can rightly be called fortresses. On the northern borders are the fortresses of Alyp and Kabyl, which controlled the borders of the Chirikrabat and Babishmola oasis in the northwest. In the southwest of the Chirikrabat oasis, on the right bank of Zhanadarya, there were “barracks for the garrison” Chirik 3 and Karabas, Zhana-kala.

Kabyl fortress is located 18 km northwest of the settlement of Babish-mola, behind a strip of desert sand ridges. It is located on the border of the oasis and was built on the banks of the canal withdrawn from Zhanadarya. The fortress has the shape of a not regular rectangle (55×50 m). In the southeast wall there is a gate with a pre-gate structure.

The length of the walls: northeastern and northwestern – 58 m, southwestern – 56.5 m, southeastern – 52 m. The height of the walls is 4–5 m, the thickness is about 1.5 m. The wall is equipped with two rows of arrow-shaped loopholes located in staggered order. The distance between the loopholes is – 2 m, there are no towers along the walls. The lower part of the fortress walls is made of rammed clay, above there is masonry made of rectangular raw brick.

The Alyb fortress is located on the north-eastern border of the Chirikrabat oasis, on a small elevation, which is surrounded on all sides by dry channels of the ancient delta channels of Kuvandarya. The monument is an almost square fortress (57×57×56×54 m) with rounded corners, with fortress walls preserved to a height of up to 6 m. A wall corridor (the width of the outer wall is 2.2 m) with many arrow-shaped loopholes with a height of 1 m, located on two levels at a distance between loopholes 1.6–2 m from each other. The entrance to the fortress, 1.3 m wide, was in the center of the southern wall.

The fortress of Chirik 3 is located on a natural hill, 600 m west of Chirik-rabat, on the right bank of the Zhanadarya. In plan, this is a rectangular (108×122 m) structure with rounded corners. The outer wall with a height of about 1.5 m and a width of just over 3 m has been preserved. Arrow-shaped loopholes with an inclined bed with a height of 1.3 m on the outer side are located in one row and begin at a height

of 1.2 m from the base of the wall. The distance between them is 2 m. Inside the structure there are traces of internal layout.

The fortress of Karabas is located 9.5 km west of the settlement of Chirik-rabat, on the right bank of the Zhanadarya. In general, the Karabas fortification in plan is a trapezoidal adobe structure, oriented at angles on the sides of the world. The length of the eastern wall is 130 m, the western – 105 m, the northern – 15 m and the southern – 40 m. The thickness of the walls, the maximum height of which is currently no more than 1.5–2 m, is about 2–2.5 m. Along the walls and at the corners, seven towers have been preserved. In one of them, arrow-shaped loopholes are traced. The entrance is located in the middle of the southeast wall, in the form of a washaway. Inside the fortress, in the southeast and southwest corners, the remains of separate structures with an area of 20×10 m and 10×10 m were recorded.

The fortress of Zhana-kala is located 14.2 km west of the settlement of Chirik-rabat, 4.6 km northwest of the fortress of Karabas, on the right bank of Zhanadarya. It was discovered in 2017 by the route group of the Chirikrabat archaeological expedition.

The monument is located on the northwestern border of the oasis. In the middle of the valley passes the channel flowing from Zhanadarya. Opposite the entrance southeast of the fortress, a reservoir was discovered, which was filled, presumably, directly from the canal. The main channel of the canal, on both banks of which the outlines of fields and agricultural planning are traced, passed on the south side of the fortress. The fortress of Zhana-kala is a rectangular structure with rounded corners. It is oriented by angles on the sides of the world. The length of the monument is 95–107 m, the width is 73–76 m. On the outer walls, which have been preserved to a height of 0.4 to 1 m, the towers are not traced and apparently they were not. The gate to the fortress 6 m wide is clearly defined on the central section of the southern wall. Fragments of ceramics were collected on the surface of the fortress and an iron arrowhead was found.

Discussion

The monuments described above, as well as materials obtained as a result of excavations and reconnaissance studies of these objects, actually, are the basis of archaeological sources, on the basis of which, it seems, conclusions can be drawn about the level of socio-economic and cultural development of society in the lower Syr Darya in the second half of the 1st millennium BC. Almost completely preserved settlement layouts provide a unique opportunity to reconstruct the settlement structure, define the principles of the organization of the settlement space within the irrigated territory, and hypothetically express assumptions about the social structure of society. In the range of the Chirikrabat archaeological culture there are ancient settlements and sites various in area and layout. Based on a comparative analysis of all these monuments, it is possible to identify the characteristic features of a particular type of settlement, which gives reason to objectively identify a certain hierarchy within the entire array of these objects, which is clearly traced even at the highest taxometric level. All these data give reason to express assumptions about the public and, possibly, administrative-state organization of the Chirikrabat archaeological culture as a whole.

Conclusions

Studies have shown that the East Aral region of agriculture arose on the basis of the cultures of the local population of the late Bronze Age – the end of 2nd thousand BC and the Saka population of the East Aral Sea, who inhabited this territory in the first half of the 1st thousand BC.

A study of objects of the middle and second half of the 1st millennium BC showed that the Chirikrabort archaeological culture, formed on the basis of the Saka culture of the early Iron Age, developed as a settled-agricultural culture. There is every reason to believe that the population of agricultural oases were descendants of pastoralists who left the Early Saka burial mounds of South Tagisken, Uigarak and Sengirtam 2 and were influenced by the Saka from the east, and from the north – by Savromat cattle breeding tribes. The process of forming the Chirikrabort archaeological culture at an early stage was significantly influenced by the agriculture of Khoresm. In addition, according to archaeological data, of course, traditional cultural ties with the Sarmatian population of the southern Urals (Prokhorov culture) are traced. At a later stage, starting from the 3rd century BC, cultural and trade ties of the population of the lower Syr Darya with the southern Hellenized regions of Central Asia – Sogdiana and Bactria – are clearly traced.

The presence of large settlements of specialized craft production, large fortifications, a mausoleum (pantheon), burials, a large number of small rural settlements and individual estates suggests that society in the lower Syr Darya of the middle and second half of the I millennium BC on the borders of the Chirikrabort archaeological culture was an early state entity.

ӘДЕБИЕТ

1. Андрианов Б.В. Из истории орошения в бассейне Аральского моря // Аральский кризис: историко-географическая ретроспектива / Отв. ред. Андрианов Б.В. М.: ИЭИА, 1991. С. 101-122.
2. Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции. 1945–1948 / Под ред. проф. Толстова С.П. и Жданко Т.А. (ТХААЭ). М.: АН СССР, 1952. 652 с., 24 ил., карт.: ил.
3. Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Гончарное производство на территории древней дельты Сырдарьи в эпоху античности: новые данные // Археология Казахстана. 2020. № 1 (7). С. 69-88.
4. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. М.: Восточная литература, 1999. 359 с.
5. Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Чирикратская культура. – Низовья Сырдарьи в древности. М.: ИЭИА, 1993. 130 с.: ил.
6. Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. / ТХАЭЭ. М.: Наука, 1973. 160 с.
7. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Саки нижней Сырдарьи. М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. 187 с.
8. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. М.: Вост. лит., 2001. 295 с.
9. Курманкулов Ж., Переводчикова Е., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Искаков А., Тажекеев А., Дарменов Р. Отчет об археологических исследованиях на городище Чирик-рабат и в его окрестностях в 2007 г. // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» в 2007 г. / Ред. Байпаков К.М. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2008. С. 205-210.
10. Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Переводчикова Е., Утубаев Ж., Тажекеев А., Дарменов Р. Археологические работы на городище Чирик-Рабат в 2008 г. // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» 2008 г. / Отв. ред. Смаилов Ж.Е. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2009. С. 198-201.
11. Курманкулов Ж., Утубаев Ж. Баланды (Буланды) – памятник античности. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 148 с.
12. Курманкулов Ж., Утубаев Ж. Новые исследования на памятнике Чирик-Рабат // Цивилизации Великого Шелкового пути из прошлого в будущее: перспективы естественных, общественных, гуманитарных

- наук. М-лы науч. конф. МИЦАИ (Самарканд, 28–29 сентября 2017 г.) / Отв. ред. Мустафаев Ш.М. Самарканд: МИЦАИ, 2017а. С. 397-413.
13. Курманкулов Ж., Утубаев Ж. Чирикрабатская культура Восточного Приаралья // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017б. С. 191-211.
  14. Курманкулов Ж., Утубаев Ж. Р. Сенгир-там 2: Новые исследования на памятнике в Восточном Приаралье // Самарский научный вестник. 2019. Т. 8, № 4 (29). С. 138-144
  15. Левина Л.М. Поселения VII–V вв. до н. э. и «шлаковые» курганы южных районов Сырдарьинской дельты // Кочевники на границах Хорезма / Отв. ред. Итина М.А. (ТХАЭЭ). М.: Наука, 1979. Т. XI. С. 176-185.
  16. Литвинский Б.А. Храм Окса в Бактрии (Южный Таджикистан). Бактрийское вооружение в древневосточном и греческом контексте. М.: Восточная литература, 2001. Т. 2. 528 с.
  17. Лоховиц В.А. Раскопки квадратного погребального сооружения на городище Чирик рабат // Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958–1961 гг. (МХЭ) / Ред. Толстов С.П., Воробьева М.Г. М.: Академия наук СССР, 1963. Вып. 6. С. 214-221.
  18. Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры / САИ. 1963. 56 с. + 32 табл.
  19. Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов / МИА. 1961. 162 с.
  20. Тажекеев А.А. История обводнения южных протоков нижней Сырдарьи по археологическим данным. Жаныдарья // Труды ФИА. Астана: ФИА, 2013. Т. 2. С. 65-74.
  21. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.; Л.: Академия наук СССР, 1948. 326 с.
  22. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция 1955–1956 гг. // СА. 1958. № 1. С. 106-134.
  23. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Восточная литература, 1962а. 322 с.
  24. Толстов С.П. Результаты историко-археологических исследований 1961 г. на древних руслах Сырдарьи // СА. 1962б. № 4. С. 124-148.
  25. Толстов С.П., Воробьева М.Г., Рапопорт Ю.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1957 г. // МХЭ. М.: Академия наук СССР, 1960. Вып. 4. С. 3-63.
  26. Толстов С.П., Жданко Т.А., Итина М.А. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1958–1961 гг. // МХЭ. М.: Академия наук СССР, 1963. Вып. 6. С. 3-91.
  27. Трудновская С.А. Круглое погребальное сооружение на городище Чирик-рабат // МХЭ. М.: Академия наук СССР, 1963. Вып. 6. С. 201-214.
  28. Утубаев Ж.Р., Дарменов Р. Подбойный тип погребальных сооружений на городище Чирик Рабат // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2017. № 1 (311). С. 25-34
  29. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. М.: Наука, 1971. 172 с.

REFERENCES

1. Andrianov, B. V. 1991. In: Kuznetsov, N. T. (ed.). *Aralskiy krizis: prichiny vozniknoveniya i puti vykhoda (The Aral crisis: causes and ways out)*. Moscow: Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology, 101-122 (in Russian).
2. *Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoy ekspeditsii. 1945–1948 (Archaeological and ethnographic works of the Khorezm expedition. 1945–1948)*. 1952. Moscow: Academy of sciences USSR (in Russian).
3. Bolelov, S. B., Utubayev, Zh. R. 2020. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan Archeology)*, 1 (7), 69-88 (in Russian).
4. Vaynberg, B. I. 1999. *Etnogeografiya Turana v drevnosti (Ethnogeography of Turan in ancient times)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
5. Vaynberg, B. I., Levina, L. M. 1993. *Chirikrabatskaya kultura. – Nizovaya Syrdarii v drevnosti (Chirikrabat culture. – The lower reaches of the Syr Darya in ancient times)*. Moscow: Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology (in Russian).

6. Vishnevskaya, O. A. 1973. *Kultura saksikh plemen nizovev Syrdari v VII–V vv. do n.e. (Culture of the Saka tribes of the lower reaches of the Syr Darya in the 7th–5th centuries BC)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).
7. Itina, M. A., Yablonskiy, L. T. 1997. *Saki nizhney Syrdari (Sakas of the lower Syr Darya)*. Moscow: Russian Political Encyclopedia Publ. (in Russian).
8. Itina, M. A., Yablonskiy, L. T. 2001. *Mavzolei Severnogo Tagiskena. Pozdnyy bronzovyy vek Nizhney Syrdarii (Mausoleums of Northern Tagisken. Late Bronze Age of the Lower Syr Darya)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
9. Kurmankulov, Zh., Perevodchikova, Ye., Zhetibayev, Zh., Utubayev, Zh., Iskakov, A., Tazhekeyev, A., Darmenov, R. 2008. In: Baipakov, K. M. (ed.). *Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme “Kulturnoe nasledie” v 2007 g. (Report on archaeological research under the state program “Cultural Heritage” in 2007)* Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 205-210 (in Russian).
10. Kurmankulov, Zh., Zhetibayev, Zh., Perevodchikova, Ye., Utubayev, Zh., Tazhekeyev, A., Darmenov, R. 2009. In: In: Smailov, Zh. E. (ed.). *Ochet ob arheologicheskikh issledovaniyakh po gosudarstvennoy programme “Kulturnoe nasledie” 2008 g. (Report on archaeological research under the state program “Cultural Heritage” in 2008)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 198-201 (in Russian).
11. Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh. 2013. *Balandy (Bulandy) – pamyatnik antichnosti (Balandy (Balandy) is a monument of antiquity)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
12. Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh. 2017a. In: Mustafaev, Sh. M. (ed.). *Tsivilizatsii Velikogo Shelkovogo puti iz proshlogo v budushchee: perspektivy estestvennykh, obshchestvennykh, gumanitarnykh nauk (Civilizations of the Great Silk Road from the past to the future: Perspectives of Natural, Social, and Humanitarian Sciences)*. Samarkand: IICAS, 397-413 (in Russian).
13. Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh. 2017b. In: *Kazakhstan v sakskeyu epokhu Kollektivnaya monografiya (Kazakhstan in the Saka era. Collective monograph)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 191-211 (in Russian).
14. Kurmankulov, Zh., Utubayev, Zh. R. 2019. In: *Samara Scientific Bulletin*, 8, no. 29, 138-144 (in Russian).
15. Levina, L. M. 1979. In: Itina, M. A. (ed.). *Kochevniki na granitsakh Khorezma (Nomads on the borders of Khorezm)*. Moscow: “Nauka” Publ., 176-185 (in Russian).
16. Litvinskiy, B. A. 2001. *Khram Oksa v Baktrii (Yuzhnyy Tadjikistan). Baktriyskoye vooruzheniye v drevnevostochnom i grecheskom kontekste (The temple of Oxus in Bactria (Southern Tajikistan). Bactrian armament in the ancient Eastern and Greek context)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
17. Lohovits, V. A. 1963. In: Tolstov, S. P., Vorobieva, M. G. (eds.). *Polevye issledovaniya Khorezmskoy ekspeditsii v 1958–1961 gg. (Field research of the Khorezm expedition in 1958–1961)*, 6. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 214-221 (in Russian).
18. Moshkova, M. G. 1963. *Monuments of Prokhorov culture (Monuments of Prokhorov culture) A set of archaeological sources* (in Russian).
19. Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzheniye savromatov (Armament of sauromats)*. Materials and research on archaeology (in Russian).
20. Tazhekeyev, A. A. 2013. In: *Proceedings of the Branch of the Margulan Institute of Archaeology*, 2, 65-74 (in Russian).
21. Tolstov, S. P. 1948. *Po sledam drevnekhozmiyskoy tsivilizatsii (In the footsteps of the ancient Khorezmian civilization)*. Moscow; Leningrad: Academy of Sciences of the USSR (in Russian).
22. Tolstov, S. P. 1958. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, 1, 106-134 (in Russian).
23. Tolstov, S. P. 1962a. *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta (Along the ancient deltas of the Oxus and Jaxartes)*. Moscow: “Vostochnaya literatura” Publ. (in Russian).
24. Tolstov, S. P. 1962b. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, 4, 124-148 (in Russian).

25. Tolstov, S. P., Vorobyeva, M. G., Rapoport, Yu. A. 1960. In: Raboty Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii v 1957 g. (*The works of the Khorezm archaeological and Ethnographic expedition in 1957*) (*Materials of the Khorezm expedition*), IV. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 3-63 (in Russian).
26. Tolstov, S. P., Zhdanko, T. A., Itina, M. A. 1963. In: Raboty Horezmskoi arheologo-etnograficheskoi ekspeditsii AN SSSR v 1958–1961 gg. (The works of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1958-1961.) (*Materials of the Khorezm expedition*). Moscow: Academy of Sciences of the USSR, VI. 3-91 (in Russian).
27. Trudnovskaya, S. A. 1963. In: Krugloe pogrebalnoe sooruzenie na gorodise Chirik-rabat (Round burial structure on the hillfort Tweet-rabat) (*Materials of the Khorezm expedition*), VI. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 201-214 (in Russian).
28. Utubayev, Zh. R., Darmenov, R. 2017. In: *Podboinyi tip pogrebalnyh sooruzeni na gorodise Chirik Rabat (The type of burial structures on the settlement of Chirik Rabat) Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 1 (311), 25-34 (in Russian).
29. Khazanov A.M. 1971. *Ocherki voyennogo dela sarmatov (Essays on military affairs of the Sarmatians)*. Moscow: “Nauka” Publ. (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 10.03.2022.

Сырдарияның сол жағалауындағы қалалардың археологиялық шежіресі: Сүткент және Аркук

© 2022 ж. Талеев Д.Ә.

Keywords: archaeology, cities, Sutkent, Arkuk, sources, research, excavations

Түйін сөздер: археология, қалалар, Сүткент, Аркук, деректер, зерттеулер, қазбалар

Ключевые слова: археология, города, Суткент, Аркук, источники, исследование, раскопки

Dokey Taleev¹

¹Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: doc19_59@mail.ru

Archaeological chronicle of the left-bank cities of the Syr Darya: Sutkent and Arkuk

Abstract. The most important place in historical science takes the relationship between nomadic and settled peoples, the links between cities and steppes. The cities in the middle reaches of the Syr Darya, located at the junction of the Desht-i-Kipchak steppes and settled agricultural areas, were of great importance in the life of nomads. Comparing the written data and the data of archaeological research, the results of the examination show that many cities of the Kazakh land have a 2000-year and even more ancient history. Excavations carried out on the ruins of large cities in the south show that cities such as Otrar, Sauran, Shymkent, Taraz have been formed for two thousand years or more. There are still many ancient cities on our land, the history of which has not yet been determined. These include cities that existed on the left bank of the middle course of the Syr Darya River. This article is devoted to the analysis of written sources and archaeological data on the cities of Sutkent and Arkuk dating from the 1st century AD. Archaeological research conducted on the left bank of the Syr Darya has shown that the cities of Sutkent and Arkuk have changed places three times in their history. They alternate chronologically. The ruins of the three periods are located close to each other.

Acknowledgement: The work was carried out within the framework of program-targeted funding of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, project IRN OR11465466-OT-21, topic: "The Great Steppe in the context of ethnocultural studies".

For citation: Taleev, D. 2022. Archaeological chronicle of the left-bank cities of the Syr Darya: Sutkent and Arkuk. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 57-69 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.57.69](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.57.69)

Талеев Докей Әбдікерімұлы

тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: doc19_59@mail.ru

Сырдарияның сол жағалауындағы қалалардың археологиялық шежіресі: Сүткент және Аркук

Аннотация. Тарих ғылымында көшпелі және отырықшы халықтардың өзара қарым-қатынасы,

Талеев Докей Абдикеримович¹

¹кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан.
E-mail: doc19_59@mail.ru

Археологическая летопись левобережных городов Сырдарьи: Суткент и Аркук

Аннотация. Важнейшее место в исторической науке принадлежит изучению вопросов взаимоотношений

қалалар мен дала арасындағы байланыс аса маңызды орын алады. Дешті Қыпшақ даласы мен отырықшы-жер өңдеуші аудандардың түйіскен жеріндегі Сырдарияның ортаңғы ағысында орналасқан қалалар көшпелілер өмірінде аса маңызға ие болды. Жазба деректер мен археологиялық зерттеу жұмыстары мәліметтерін салыстыра отырып, сараптау нәтижелері қазақ жеріндегі көптеген қалалардың 2000 жылдық, тіпті одан да көп тарихы бар екендігін көрсетуде. Ежелгі тарихы әлі анықталмаған қалалар біздің жерімізде аз емес. Сондай қалалар Сырдария өзенінің ортаңғы ағысының сол жағалауында да болған. Мақалада археологиялық зерттеулер мен жазба деректер мәліметтері 2000 жыл жасағанын растайтын Сүткент пен Арқук қалалары жайлы айтылады. Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық зерттеулер Сүткент пен Арқук қалаларының өз тарихында үш рет орын ауыстырғанын анықтады. Олар хронологиялық жағынан кезектесіп келеді. Қалалардың үш кезеңдегі орындары бір-біріне жақын орналасқан.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы жоба ЖТН OR11465466-ОТ-21, «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» тақырыбы шеңберінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Талеев Д.Ә. Сырдарияның сол жағалауындағы қалалардың археологиялық шежіресі: Сүткент және Арқук. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 57-69 -бб. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.57.69](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.57.69)

Кіріспе

Бүгінгі күнге дейінгі археологиялық зерттеулер нәтижесі Қазақстан жерінде отырықшы егіншіліктен өрбіген қала мәдениеті бұдан мыңдаған жылдар бұрын қалыптасып, үздіксіз дамығандығын көрсетеді. Тарихымызда қала мәдениетінің ұйтқысы болған орталықтарды археологиялық тұрғыдан бірнеше өңірлерге бөліп қарастыру қалыптасқан. Мәселен, Оңтүстік Қазақстан, Жетісу, Шу-Талас өңірі, Сырдарияның ортаңғы ағысы, Арал маңы, Қаратау бауырайлары, т. т. Сырдарияның ортаңғы ағысы отырықшы мәдениеттің ежелден қалыптасқан жер өңдеуші өңірден біртіндеп қалалық мәдениетке ұласқан аймақ болып есептеледі. Қазіргі ғылымда көшпелі және отырықшы халықтардың өзара қарым-қатынасы барысында қалыптасқан қалалардың біртіндеп кеңейіп, көркеюінің болашақ мемлекет қалыптасуына қосқан үлесін зерттеу өзекті тақырыптардың бірі. Осыған байланысты Сырдарияның ортаңғы ағысындағы – Сүткент, Қауғанат, Арқук, Аққорған және Өзкент қалаларының Қазақ жерінде мемлекеттіктің қалыптасып, дамуына қосқан ролі аса зор (1-сур.). Осылардың ішінде біздің зерттеу нысанамызға айналып отырған Сүткент пен Арқук қалаларының тарихи шежіресін жазба және археологиялық деректер негізінде таратып көрейік.

ношения кочевых и оседлых народов, выявлению связей, существовавших между городом и степью. Города, расположенные на среднем течении Сырдарьи – на стыке Дешт-и-кыпчакских степей и оседло-земледельческих районов, имели большое значение в жизни кочевников. Сопоставляя письменные источники и данные археологических исследований можно заключить, что многие города казахской земли имеют 2000-летнюю и даже более древнюю историю. Раскопки, проведенные на развалинах крупных городов (Отрар, Сауран, Шымкент, Тараз), расположенных на юге Казахстана показывают, что они формировались в течение 2000 и более лет. На территории нашей страны еще есть немало древних городов, история которых еще не определена. К таким относятся города которые существовали и на левом берегу среднего течения реки Сырдарья. Данная статья посвящена анализу письменных источников и археологических данных о городах Сүткент и Арқук, датируемых I в. н.э. Археологические исследования, проведенные на левом берегу Сырдарьи, показали, что эти два города за свою историю трижды меняли свое расположение, которые чередуются в хронологическом порядке. Эти развалины находятся на близком друг от друга расстоянии.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК, ИРН проекта OR11465466-ОТ-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».

Для цитирования: Талеев Д.А. Археологическая летопись левобережных городов Сырдарьи: Сүткент и Арқук. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 57-69 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.57.69](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.57.69)

Зерттеу әдістері

Мақаланың негізгі арқауы археологиялық зерттеулер барысында алынған нақты материалдар мен жазба деректердегі мәліметтер. Мақаланы дайындау барысында Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық барлау мен зерттеулер жайлы есептер, архив материалдары және баспасөз беттерінде жарыяланған ғылыми мақалалардың мәліметтері пайдаланылды.

Сүткент. Сырдарияның сол жағалауындағы Сүткент қаласы туралы X–XV ғғ. аралығындағы араб, парсы тілінде жазылған деректерде аз да болса кездеседі. Қала туралы алғаш X ғ. өмір сүрген

1-сур. Сырдарияның сол жағалауындағы ортағасырлық қалалардың орналасу картасы

Fig. 1. Map of medieval cities on the left bank of Syr Darya

Рис. 1. Карта расположения средневековых городов на левобережье Сырдарьи

саяхатшы Ибн Хаукаль өзінің «Китаб ал месалик ва-л-мемалик» – атты кітабында жазады. Онда мынадай мәлімет айтылады «(Шаш өзені) – бұл өзен, өзіне түрік және ислам елдерінде келіп қосылатын өзендер есебінен көбейеді. Оның негізгі бастауы Өзкент округіндегі түрік елінен басталады, кейіннен оған Харшаб, Урасан, Куба, Джидгил т. б. өзендер қосылады, ол үлкейіп, су қоры молаяды. Әрі қарай ол Ахсикенттің жанынан өтіп, Ходжент, Бенекет арқылы Сүткентке жетеді. Одан әрі Фарабтан өтіп, Сауранның шекарасына барғанда жағасын түрік-оғыздар жайлаған шөлді аймақпен ағады» [Ибн-Хаукаль 2005: 8, 9]. Ондағы Ибн-Хаукаль айтып отырған Шаш өзені – деректерде Аракс, Яксард, Сейхун, Шаш, Гулзария, Сыр деген атаулармен белгілі Сырдария өзені.

Ибн Хаукаль жазбасында қала туралы тағы да мынадай мәлімет жазып кеткен. Ол «Сүткент Шаш (Сырдария) өзенінің батысында жатыр. Онда мешіт бар. Мешітке түріктердің ислам дінін қабылдаған оғыз, қарлұқ тайпалары жиналады. Олар – батыл жауынгерлер. Түркілермен соғысады. Түркілердің оларға шамасы келмейді», - дейді [Ибн-Хаукаль 2005: 8, 9]. Испиджаб округі жайлы айта келіп «<...> Оның маңындағы (Испиджаб) қалалардың қатарында Бадухкет, Субаникет, Тараз, Атлах, Шельджи, Кедер, Сүткент, Шавгар, Сауран және Весидж бар. Субаникет – Канджид округінің басты қаласы <...>», - деп көрсетеді [Байпаков 2016: 50]* (*Аудармасы автордікі).

Дәл осыған ұқсас мәліметті Х ғ. 30-жылдары жазылған еңбегінде араб географы әл-Истахри да келтірген [Әл-Истахри 1973: 29–30].

Ал, Х ғ. авторы белгісіз «Худудал-алам» атты парсы тілінде жазылған географиялық шығармада қала туралы былай деп жазылған. «Сүткент – өзен жағасында орналасқан және молшылыққа кенелген қала. (Оның) тұрғындары жауынгер келеді. Ол бейбіт түріктердің шоғырланған жері, олардың рулары (кабиле) ішінен көпшілігі мұсылмандықты қабылдаған» [Ибн-Хаукаль 2005: 9–10].

IX ғ. Сүткент қаласы қарлұқтардың қол астында болды. Ал, Х ғ. қаланы оғыздар мекендесе керек. Осы тұста оғыздар Сырдарияның сол жағалауында көшіп жүргені жайлы мәліметтер бар. Олар Х ғ. Сырдарияның сол жағалауымен Фараб аймағына кіріп, Сүткент қаласына дейін жеткен [Әл-Истахри 1973: 29–30]. Махмуд Қашқари мәлімдеуінше Сырдарияның ортаңғы ағысында отырықшы мекендер болған. Олардың қатарында Сауран, Сүткент, Сығанақ және Қарнак қалалары бар [Қашқари 1997: 469, 502, 532, 534]. Қалалардың негізгі тұрғындары ятұқтар (жатақтар) деп аталған. Махмуд Қашқари «бұл қалаларда тұратын оғыздар басқа жерге көшпейді, соғыспайды, сондықтан оларды ятұқтар (жатақта) деп атаған».

Махмуд Қашқаридан кейін қаланың аты ұзақ уақыт жазба деректердің беттерінде кездеспейді. Ол туралы мәуренахыр мен монғол дәуіріне қатысты деректерде де мәлімет жоқ. Тек 1404–1405 жж. қысында Самарқаннан Отырарға сапары барысында Ақсақ Темір Сүткент арқылы өткені жайлы Шереф ад-дин Йездиде қысқаша мәлімет сақталған [Бартольд 1965: 224].

К.М. Байпақовтың пікірі бойынша Сырдарияның сол жағалауларына дейін жеткен оғыз көштері Фараб өңірі мен Арыс өзенінің ортаңғы ағысындағы Кенджид өңірін де қамтыған. Арыс өзенінің Сырдарияға құяр тұсынан бастап өзеннің екі бетін тұтас алып жатқан Фараб өлкесінің құрамына Х–XII ғғ. Сүткент қаласы да кірген [Байпаков 2007: 36].

Сүткент қаласына қатысты қолда бар деректер әзірге осы ғана. Қаланың қалыптасу және даму динамикасы жайлы қосымша мәліметтерді археологиялық зерттеулер нәтижелері бойынша толықтыруға болады.

Сүткенттің орнында жүргізілген археологиялық зерттеу

Түркістан археологиялық үйірмесінің мүшелерінің бірі Н.О. Руднев 1900 ж. Сырдарияның сол жағалауындағы бірнеше қалалардың орындарында (Ұзын-Ата, Сүткент, Байырқұм, Жартытөбе, Ра-

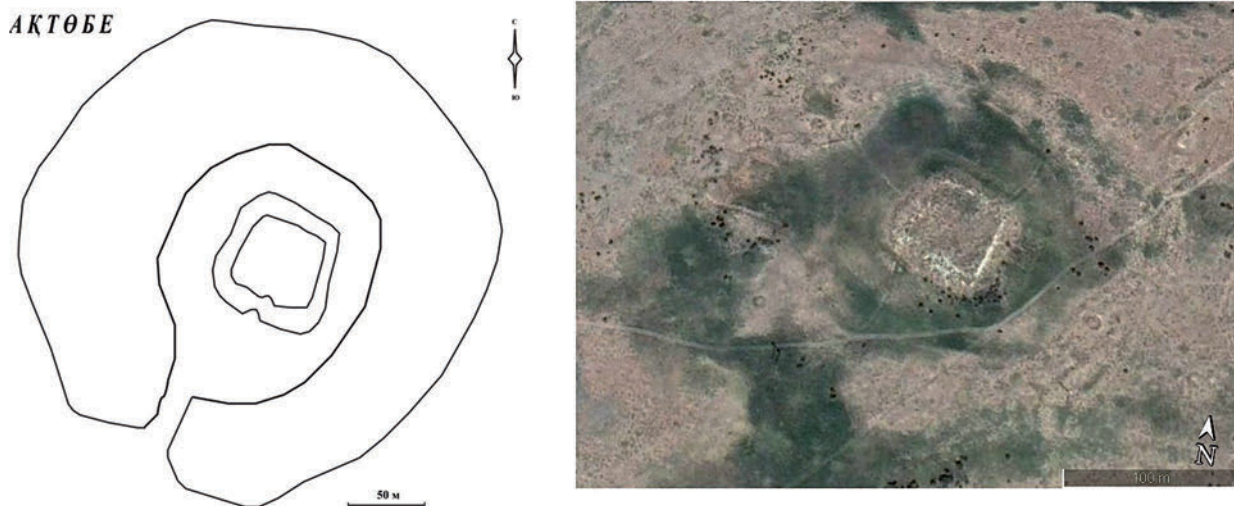
бат, Қауған-Ата, Артық-Ата, т. т.) болып, солардың ішінде жақсы сақталғаны және аумағы жағынан едәуір көлемдісі Сүткенттің орны деп көрсетті. Ол қаланың қираған орнында сақталған бедерін сызып, жобасын алғаш түсірді. Қаланың топографиясын, қорғаныс құрылыстарын және орталық бөлігіндегі құрылыстарының орналасу жүйесін сипаттап жазды [Руднев 2011: 230–232]. Руднев жобасын түсірген қала Сүткенттің гүлденген кезінің орны (Шыңғыстөбе) болатын.

1949 ж. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы (А.Н. Бернштам) Сүткент қаласының орнын екі жерден анықтап, оларды Сүткент I, II деп белгілеген. Экспедиция мүшелері олардың жобасын қағазға түсіріп, көлемдерін өлшеп, топографиясын сипаттап жазды. Салынған кішігірім барлау қазбасы мен ескерткіштердің үстінен жиналған материалдар негізінде Сүткент I (Шыңғыстөбе) XV–XVI ғғ., ал Сүткент II XIX ғ. дейін өмір сүрген деген тұжырым жасаған [Агеева, Пацевич 1958: 119–121].

Дегенмен, 1960 ж. басылып шыққан «Археологическая карта Казахстана» атты жинақта біршама түзетулер жасалып, Сүткент I VI–XIII ғғ. аралығында, ал Сүткент II XIV–XVIII ғғ. аралығында өмір сүрген деп берілген [АКК 1960: 340]. Ал 1994 ж. жарық көрген «Свод памятников истории и культуры Казахстана» атты жинақ Сүткент туралы мәліметтер Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ) мүшелері Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтің «Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана» атты еңбегінен көшіріліп берілген [Свод 1994: 333–334]. Демек, Сүткенттің орнында алғаш зерттеу жүргізілгеннен бері 70 жылдан асқан уақыт өткен және осыған дейін онда кең көлемдегі жан-жақты зерттеу жасалмаған. Алынған мәліметтер толық емес, көп жағдайда шындыққа сәйкес келе бермейді.

Деректерде осындай мәліметтермен әйгілі Сүткент қаласының орны бұл күнде Оңтүстік Қазақстан облысы, Шардара ауданында, Сырдария өзенінің сол жағалауындағы Қаракөл қойнауында сақталған. Талай тарихи уақытты басынан өткерген бір кездегі гүлденген қаланың атын сол жердегі ауыл осы күнге дейін мұра етіп жалғастырып келеді.

2009 ж. тамыз айында ОҚАЭ-ның Қазақ хандығы қалалары тобы (Д.А. Талеев) «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша бөлінген қаржыға Сырдария өзенінің сол жағалауындағы кейінгі ортағасырлық қалаларды тарихи-топографиялық тұрғыдан зерттеу мақсатымен археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Сырдарияның сол жағалауында жүргізген археологиялық барлаудың нәтижесі аты жазба деректерде Х ғ. белгілі Сүткент қаласының шын мәнінде өмір сүрген уақыт жағынан кезектесіп келетін үш бірдей орында болғанын анықтады [Талеев 2010: 158–159]. Яғни бір кездегі бекіністі мекеннен біртіндеп ұлғайған қала өз тарихында бізге аса белгісіз себептермен үш дүркін орнын ауыстырған. Зерттеу барысында алынған тың деректер бойынша Сүткент туралы ғылымға осыған дейін белгілі мәліметтерге түзету енгізуді жөн көрдік. Сонымен біздің зерттеулерге сай қаланың ежелгі, ортағасырлық және Қазақ хандығы тұсындағы орындары осы күнгі Сүткент ауылының маңында (үш жерде) сақталған. Соңғы зерттеу мәліметтері қаланың алғашқы орны **Ақтөбе** қалашығы (оны біз Сүткен I деп атауды жөн көрдік) болғанын көрсетеді. Ақтөбе өзінің өмір сүрген уақыты жағынан Сүткент II мен Сүткент III тен едәуір ерте уақытқа жатады. Қалашық қазіргі Сүткент ауылынан оңтүстік-батыста 2 шақырым жерде сақталған. Қалашықтың орталық бөлігі төрт бұрышты келген, айнала дөңгелек шаһристан қоршаған бөрік тәріздес төбе (2-сур.). Төбенің жалпы ауданы 7,6 га. Ескерткіште бұрын қазба жүргізілмеген. Қалашықтың топографиясы б.д. бірінші мыңжылдығының алғашқы жартысына тән шаруашылық-әкімшілік орталықтарға ұқсас. Ескерткіштің үстінен жиналған заттай деректер IV–VIII ғғ. материалдарына сәйкес келеді. Ескерткіште қазба жұмыстары жүргізілмегендіктен оның іргетасы қашан қаланғаны жайлы дәл кесіп айту қиын. Ол үшін арнайы стратиграфиялық

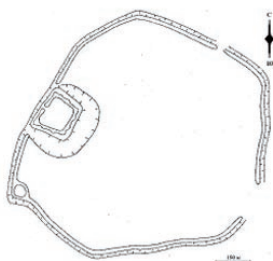
2-сур. Сүткент қаласының алғашқы орны Ақтөбенің жобасы мен фото суреті

Fig. 2. Aktobe plan and photo – the original location of Sutkent

Рис. 2. План и фото Актобе – место первоначального расположения города Суткент

қазба салу керек. Дегенмен, Ақтөбеге ұқсас төрт бұрышты цитаделі ортасында, шаһристаны оны қоршай дөңгелектене орналасқан қалашықтар антикалық дәуірге жатады. Мәселен, Жуантөбе, Қараспantөбе қалашықтары [Железняков 2011: 96].

Сүткенттің келесі кезеңдегі орны (Біз берген атау бойынша Сүткент II) бұл күнде «Шыңғыстөбе» деп аталады. Ол төбе ауылдың солтүстік-батыс шетінде жатыр. Айнала тізбектеліп келген мұнаралардан түзілген ұзын қабырға қоршалған бұл қалашық 45 гектардан артық аумақты алып жатыр. Ұзын қабырғалардың сыртқы жағынан терең ор қазылған. Ордан тысқары аймақта болған көптеген жеке құрылыстардың қирандылары да сақталған (3-сур.).

3-сур. Сүткент қаласының екінші орны Шыңғыстөбенің жобасы мен фото суреті

Fig. 3. Shyngystobe plan and photo – the location of the second location of the city of Sutkent

Рис. 3. План и фото Шыңғыстөбе – место второго расположения города Суткент

Жер деңгейінен 4–5 м биік сақталған қаланың цитаделі батыс қабырғаның орта тұсында орналасқан. Оның көлемі: батыс қабырғасы 128 м, шығыс қабырғасы 98 м, солтүтік және оңтүстік қабырғалары 108 м. Цитаделдің қабырғаларының орта тұсы мен бұрыштарында дөңгелек мұнаралар болған. Қақпасы батыс қабырғасының орта тұсында. Қақпаның екі шетінде болған мұнаралар байқалады. Қабырғасы айнала ормен қоршалған. Үстінен жиналған қыш ыдыстардың әртүрлі сынықтары, сырланған және сырланбаған ыдыс қалдықтары және басқа да заттар, қалашықтың VIII–XIII ғғ. аралығында тіршілік кешкендігін білдіреді.

Біз салған барлау шұңқырынан май шам, дастархан, құмыра, құмған, көзе секілді ыдыстармен қатар темір қорытпалары, шыны ыдыстардың қалдықтары, өте нашар сақталған теңге табылды. Ибн Хаукал мен әл Истахри жазбалары мен авторы белгісіз шығарма «Худуд әл-Әлемде» айтылатын Сүткент қаласының орны осы Шыңғыстөбе қалашығы болар деп шамаладық.

Кейінгі ортағасырлық Сүткент қаласының Сүткент III (бұрынғы Сүткент II) орны Шыңғыстөбенің цитаделінен шығысқа қарай 1 шақырым жерде, қазіргі ауылдың оңтүстік шетінде болған. Оның орталық бөлігінің жобасын 1949 жылы ОҚАЭ түсірген. Сол кездегі өлшем бойынша жобасы тік бұрышқа ұқсас келген төбешіктің қабырғаларының ұзындығы оңтүстіккінде – 60, батысында – 200, солтүстігі – 280, шығысында 200 м, биіктігі 1,5 м. Сыртқы қабырғаларының бойында болған мұнаралардың іздері мен қазылған ордың ізі байқалады. Орта тұсында жарты шеңбер тәріздес төбешік бар [Агеева 1958: 119–121]. Өкінішке орай қазіргі күнде бұл ескерткіш нашар сақталған. Оның үстінен тұрғын үйлер мен жол түсіп кеткен. Шаруашылық және құрылыс жұмыстарының салдарынан бұзылған кейінгі ортағасырлық Сүткент қаласының орнын зерттеудің мүмкіндігі болмады. Жеке үй салу кезінде қазылған жерлерден XVI–XVII ғғ. жататын құмыралардың сынықтары табылған.

Сонымен 2009 ж. біз жүргізген зерттеу жұмыстарының тұжырымдарын бізге дейін жүргізілген зерттеулер нәтижелері мен жазба деректері мәліметтеріне байланыстыра отырып жасалатын ой тұжырым бойынша Сүткент қаласы ұзақ өмір сүрген үлкен қала болған. Қаланың орнын ауыстырған кездері қазақстан тарихында орын алған күрделі саяси-әлеуметтік белестермен тұспа тұс келеді. Айтпағымыз қазіргі Ақтөбе қалашығының орнында болған Сүткент оғыз қаңлы дәуірімен сәйкес келеді. Яғни, оғыздар осы аймаққа келгенге дейін болған Сүткент. Ал Сүткент II (Шыңғыстөбе) қалашығын монғол және Алтын орда тұсындағы Сүткенттің орны. Қазақ хандығы кезіндегі Сүткенттің орталық бөлігі ғана сақталған. Бұл күнде ол да жойылып кету тұсында. Жергілікті тұрғындардың айтуынша осы күнгі Сүткент ауылының көпшілік бөлігінен кейінгі ортағасыр бұйымдары жиі табылады. Қаланың құлдырауына себеп болған Шыңғысханның жорығы болуы да мүмкін. Төбенің осы күнгі атауы да (Шыңғыстөбе) сол оқиғалар туралы бір сырды бұғып жатқан сияқты. Үшінші Сүткент Қазақ хандығының дәуірімен тұспа-тұс келеді. Сол кездегі деректерде Сүткенттің кездеспеуі оның ірі қала емес кішігірім елді мекен болып қалуымен байланысты болар. Дегенмен, қаланың әр кездегі орнында келешекте жүргізілетін археологиялық зерттеулерге байланысты қосымша тұжырымды түйіндер жасалуы мүмкін.

Қорыта айтқанда ортағасырлық Сүткенттің қираған орнында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесі қаланың екі мың жылға жуық өмір сүргенін көрсетеді. Қаланың жасын жуықтап айтып отырған себебіміз оның алғашқы орны Ақтөбе қалашығында қазба жұмыстары жүргізілмеген. Сондықтан қалашықтың іргесі қашан қаланғандығын анықтау мүмкін болмады. Тек ескерткіштің топографиялық жобасына қарап, оның антикалық қалашықтар тобына жататындығын айта аламыз. Ал оның төменгі қабатының қай ғасырға жататындығын келешекте жүргізілетін статиграфиялық қазба ғана көрсетеді.

Аркук. XV–XVI ғғ. Сыр өңірінде етек алған тарихи оқиғаларды сипаттайтын деректерде Дарияның сол жағалауындағы кішігірім бекініс қала – Аркук жиі айтылады. Оны Рубехан «Шайбани-ханның басқа бекіністерді жаулап алуының кілті», - деп атады [Пищулина 1969: 24]. Аркук жазба деректерде алғаш XV ғ. екінші ширегінен бастап кездеседі. Бекініс туралы алғаш Масуд ибн Османидің «Тарих-и Абу-л-хайр-хани» (Әбілхайыр ханның тарихы) атты еңбегінде айтылады. Онда Аркук Әбілхайыр ханның Түркістан қалаларына жасаған жорығы кезінде Сығанақ, Өзкент, Аққорған, Созақ қалалары секілді қарсылықсыз берілгені туралы баяндалады [Тарих-и Абу-л-хайр-

хани 1969: 159]. Аркук туралы біршама толымды сипаттама Фазлаллах ибн Рузбиханның «Михман-нама-йи Бухара» (Бұхарлық қонақтың жазбалары) атты еңбегінен кездестіреміз. Шығармада Аркук Бұқара мен Түркістанның шекарасындағы алланың шабағатына бөленген бекініс ретінде суреттелген. Ибн Рузбихан еңбегінің «Аркук бекінісінің сипаттамасы» атты бөлімінде оны былай суреттейді: «Түркістан бекіністерінің ішіндегі мәртебелім тоқтаған алғашқы жер Аркук бекінісі болды. Бұл бекініс Сейхун өзенінен бір фарсах жерде және Сейхунның батсында орналасқан. Ол арқылы жол Түркістанның шығысындағы Ясы, Сабрам бекіністері мен басқа да иеліктерге өтеді. Аркук бекінісі ғимаратары саны жағынан аса көп емес, азғана үйлерден тұрса да, оның берекелілігінен таңғаларлық нәрсе байқалады. Жеңіске жеткен жауынгерлердің барлығы осы жылы Аркук арқылы өтті. Самарқан мен Бұхара далаларынан шыққан, барлық жауынгерлердің бірде-біреуінде жеуге жарайтын азық болған жоқ. Өзбек және қазақ қалаларына бару үшін бір айдан артық уақытқа азық-түлік жинау туралы шешім қабылданды. Аркук қаласы Сейхунның сол жағалауында орналасқан басқа да кішігірім ауылдардың көмегімен әскерлерді нан және азық-түлікпен толық қамтамасыз етті. Бұл қалада дүкендер мен базарлар болмағандықтан және сатып алу-сатудың көп бөлігі тұрғындардың үйлерінде жүргізілгендіктен, жауынгерлер тұрғын үйлеріне түнеп шықты. Олардың керуендері мен түйелері әртүрлі қазынаға толы болды және Түркістанның көптеген ауылдары әл-ауқаты жағынан Аркук бекінісіне ұқсас және одан да көп екенін көрсетті. Бұл өте таңқаларлық мәселе, өйткені егер мұндай әскердің өтуі Мавераннахр, Хорасан, Ирак және Өзірбайжан елді мекендерінің көпшілігінде орын алса және оларға бір айға азық-түлік қажет болса, тақырға отырған көптеген тұрғындар астық іздеу барысында азаптар мен жазадан өліп кетуі мүмкін еді. Әскер өз қажеттіліктерін қанағаттандыра алмас еді, ал ол жерлер көркі мен көркейуін жоғалтып, тіпті ұзақ уақытқа дейін аудандар мен округтерде ешкім егістік жерлерге тұқым себілмес еді. Түркістан қалаларының бұндай көркейуі толығымен мәртебелім мен оның жергілікті уәкілінің шексіз мейіріміне және ұлы мәртебелі әміршімнің оған (Аркук қаласына) деген қайырымдылығымен байланысты» [Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани 2007: 127–129].

Рузбихан өз еңбегінің «*Осы жолдарды жазушының науқастанып қалып, Сығанаққа жөнелгені жайлы әңгіме*» атты бөлімінде Аркук пен ол орналасқан өңір жайлы мынадай мәлімет келтірілген: «Аркук бекінісі аймағына алғаш келген күні, хан орналаспастан бұрын, алдымен бекіністен биік жерге көтеріліп, оны (бекіністі) ат үстінде жан-жақты бақылап шықты. Сосын мен бейбақты жалғыз, өзімді биіктің басына шақырып алып, өзіме маған мейірімді ықылас білдірді және басқа бекіністерді алудың кілті болған осы бекіністі қалай жаулап алғаны жайлы жәйіттерді егжей-тегжейлі әңгімелеп берді. Сосын ол қамқорлы да рухты мейіріммен мыналарды айтты: «Біз қазақтарға жорыққа аттану жайлы нақты шешім қабылдадық. Сіз бізге Түркістанның басы болатын осы жерге дейін ілесіп келдіңіз. Осы Аркук бекінісінің маңында Сейхуннан Иассы қаласына қарай өткел бар. Ол жерде заманның әулиесіне айналған қасиетті данышпан Қожа Ахмед Йасаудің мазары бар. Қазір кеңес былай, арғы жағаға өтіп, сол сәулесін шашқан мазарат пен қасиетті мұнара орналасқан аймаққа барып, біздердің атымыздан құлшылық етіп, құран бағыштасаңыз. Біз қазақтарға бағытталған қасиетті жорықтан оралғанша әлемнің баспанасына айналған сол жерде дем ала тұрсаңыз» [Фазлаллах ибн Рузбихан 2007: 142–143].

XVI ғ. басында жазылған «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» атты авторы белгісіз шығармада Аркук Сырдария өзенінің сол жағалауы арқылы өткен керуен жолының бойындағы қала ретінде аталады және Жәнібек ханның ұлы Бұрындық ханның оны 40 күн қоршап ала алмағаны жайлы баяндалады [Таварих-и гузида-йи нусрат-наме 1969: 28–29]. Аркук пен Қуджан қалалары маңында Бузахар-сұлтанның жасақтары құрылғаны туралы Х. Таныштың «Шараф-нама-йи шахи» атты шығармасында мәлімет келтірілген [Хафиз Таныш 2007: 258, 260].

Қазақ хандығы тұсындағы жазба деректерде келтірілген дәйекті мәліметтер Аркутің қала тектес бекініс бола тұра аса бір берекелі мекен екендігін аңғартады. Қазақ хандығы тарихына қатысты деректерде ерекше сипатталған бекініс қаланың орнын Бұзық қалашығы екендігін алғаш Байпақов айтты. Ол қалашықты үстінен жиналған материалдар негізінде XV–XVIII ғғ. аралығымен мерзімдеді [Байпақов 1977: 206; 2014: 98]. Біз де Байпақовтың тұжырымы дұрыс ойлаймыз. Оны соңғы жүргізілген зерттеулер толығымен растап отыр.

Аркуктың орнында жүргізілген археологиялық зерттеу

Ал енді Аркук қаласының қалыптасып даму жолын (шежіресін) археологиялық зерттеулер бойынша таратар болсақ, жобасы дөңгелек келген Бұзық қалашығы бұған дейін бірнеше дүркін зерттеліп, бақыланған. Алғаш ескерткішті көріп, сипаттаған Ресей археологиялық комиссиясының мүшесі И.А. Кастанье [Кастанье 1916: 52] болатын. 1947 ж. Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Ақкөл қойнауында қатар жатқан ежелгі қала орындары Артықата мен Бұзықта алғашқы зерттеулер жүргізді. Алынған заттай мәліметтер негізінде оларды X–XV ғғ. аралығымен мерзімдеп, алғашқысын ежелгі, екіншісін кейінгі Аркуктың орны болуы мүмкін деген болжам жасаған [Агеева, Пацевич 1958: 126, 127]. Археологическая карта Казахстана жинағында қалашық қабырғаларының ұзындығы солтүстіктен оңтүстікке қарай 350 м., батыстан шығысқа қарай 330 м, айнала 1–1,5 м дуалмен қоршалған сегіз бұрышты деп берілген. Өмір сүрген уақытын үстінен жиналған қыш ыдыстар сынқтары негізінде IX–XV ғғ. аралығымен мерзімдеген [АКК 1960: 232, № 3377].

2004 ж. қалашықта Халқаралық Қазақ-Түрік университетінің Тұран археологиялық экспедициясы М. Елеуовтың жетекшілігімен зерттеу жүргізді [Қазақстан Республикасының... 2011: 246, 247, № 246]. Соңғы рет 2011 ж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясының осы жолдардың авторы (Д. Талеев) басқарған «Қазақ хандығы қалалары» тобы Бұзықта археологиялық қазба жүргізді. Сол жылы аталған аймақта жүргізілген археологиялық барлау Ақкөл қойнауындағы небәрі 100 гектарды қамтитын аумақта өмір сүрген, уақыты жағынан кезектесіп келетін үш бірдей көне жұрт жатқанын анықтады (4-сур.). Солардың ішінде өзінің мерзімделуі жағынан едәур ежелгісін Артықата I қалашығы деп атадық та бұрынан белгілі Артықата қалашығын Артықата II деп белгіледі ұйғардық. Өйткені бұл қала жұрттарының өмір сүрген уақыты жағынан кезектесіп келетін бір қаланың орындары екендігін археологиялық зерттеулер растайды.

Сонымен **Артықата I** қалашығы осы күнгі Көктөбе ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 2 км жерде жатыр. Қалашықтың орталық бөлігі

4-сур. Аркук қаласы орындарының космостан түсірілген фотосы

Fig. 4. Location of the city of Arkuq on space image

Рис. 4. Места расположения города Аркук на космоснимке

төртбұрыш болып келген, оны қоршай шахристан орналасқан. Беткі қабаты өте борпылдақ келген айналадағы деңгейден 0,8–1 м ғана биік төбе. Төрт бұрышты орталық бөлігінің көлемі 150×150 м. Қалашықтың солтүстік бөлігін құм басып қалғандықтан сыртқы қабырғаларының бедері анық байқалмайды. Айнала қоршаған шахристан 270×270 м болатын аумақты алып жатыр. Қалашықтың үстінен жиналған қыш ыдыс сынықтары мен ескерткіштің топографиялық сипаты оны шартты түрде I–VI ғғ. мерзімдеуге негіз болады. Қалашықта бұрын қазба жүргізілмеген оның мерзімделуін әзірге шартты түрде деп қабылдау керек.

Артықата I ден солтүстікке қарай 400 м жерде Артықата II (бұрынғы Артықата) қалашығы жатыр. Оны бізге дейін кімдердің зерттегені жоғарыда айтылды. Жобасы жарты шеңбер тәріздес келген бұл ескерткіштің диаметрі батыстан шығысқа қарай 190 м. айналадағы деңгейден биіктігі 1,5–2 м. Оңтүстік-шығыс шетінде орналасқан дөңгелекше келген орталық бөлігінің диаметрі 60 м, биіктігі 4–5 м. Ешқандай қазба жүргізілмеген. Үстінен жиналған материалдар негізінде X–XVI ғғ. мерзімделген.

Артықата II ден солтүстікке қарай 500 м жерде Бұзық қалашығы жатыр. Бұл қалашық үстінен жиналған материалдар негізінде XV–XVIII ғғ. аралығымен мерзімделген [Байпаков 1977: 206; 2014: 98]. Қалашықтың топографиялық сипаттамасы жоғарыда берілген. Соңғы өлшеу бойынша дөңгелек келген бекініс қабырғасының бойында бір-бірінен 35 пен 65 м қашықтық аралығында орналасқан 15 мұнаның орны анықталды. Қалашықтың солтүстіктен оңтүстікке, шығыстан батысқа қарай өлшегендегі диаметрі 300 м.

2011 ж. Бұзықта жүргізілген қазба барысында Қазақ хандығы тұсында болған үлкен ғимараттың орны ашылды. Күйдірілген кірпіштермен қаланған ғимарат екі бөліктен тұрған. Төртбұрышты үлкен бөлігінің көлемі 12×10 м, оның оңтүстік шетінен жалғасқан бөлігінің көлемі 11×9 м. Ғимарат қабырғалары көлемі 25×25×5 см күйдірілген кірпіштермен өрілген. Қазба барысында ғимараттың қабырғалары ені 1 м, тереңдігі 1 м етіп қазылған фундамент шұңқырының ішінен қаланып шыққандығы анықталды. Өкінішке орай фундамент пен қабырғасына қаланған кірпіштерді кейінгі кезде жергілікті жұртшылық бұзып алып, осы маңда орналасқан зираттағы жерлеу құрылыстарына пайдаланған. Ғимараттың еденінде күйдірілген кірпіштен қаланған төсеніш болған. Оны да бұзып алып кеткен. Бөлменің қақ ортасынан бір-біріне қарсы бірдей қашықтықта орналасқан төрт бағананың орны анықталды. Ішкі жағынан ешқандай құрылыс іздері анықталмады. Жобасы мен құрылыс ерекшелігі ғимараттың бір кездегі мешіттің орны болғандығын көрсетеді. Қазба барысында Отырар, Бұқара қалаларында XV–XVI ғғ. соғылған мыс теңгелер (5-сур.) табылды. Осы теңгелердің қолданыста жүрген уақыты қаланың Сыр өңіріндегі сауда-экономика және рухани орталықтарының бірі болғандығын аңғартады.

Біз сипаттап отырған осы қалашықтар (Артықата I, II, Бұзық) жазба деректерде айтылатын Арқук қаласының үш кезеңде болған орны болуы мүмкін деген болжам айтамыз. Қала жазба деректерде XV ғ. бастап кездеседі. Қаланың өз тарихында орнын не себепті ауыстырғанын дөп басып айта алмаймыз. Археологиялық зерттеулер Артықата I қаңлы, оғыз, Артықата II монғол шапқыншылығы мен Алтын орда дәуіріне тұспа-тұс келетіндігін көрсетеді. Бұзық қалашығының Қазақ хандығы тұсындағы Арқук екендігін жазба деректер мен қазба материалдар қатар растайды.

Қорытынды

Сырдарияның ортаңғы ағысының сол жағасында орналасқан Сүткент пен Аркуктың орнында жүргізілген зерттеулер ежелден отырықшы мәдениеттің орталығы болған бұл қалалардың қазақ тарихында аса үлкен маңызға ие болғанын көрсетеді. Олар мыңдаған жылдардан тұратын

5-сур. Бұзықта жүргізілген қазба кезінде табылған мыс теңгелер

Fig. 5. Buzyk. Copper coins found during excavations

Рис. 5. Бузык. Медные монеты, найденные в ходе раскопок

өз тарихында орындарын бірнеше дүркін өзгерткен. Және уақыт өткен сайын кеңейіп, көркейіп, аймақтың мәдени сауда-экономикалық орталықтарына айналған. Қалалардың баламалану мәселесі де зерттеушілер үшін аса қиындық туғызған жоқ. Өйткені қалалардың жазба деректерде айтылатын атауын сол маңдағы мекендер осы күнге дейін сақтап қалған. Бізге жеткен жазба деректердің мәліметтері Сүткент пен Аркук қалаларының Қазақ хандығының қалыптасып, нығаюына үлкен үлес қосқандығын мәлімдейді. Сол мәліметтерді олардың орнында жүргізілген археологиялық зерттеулер растап, толықтыру үстінде.

ӘДЕБИЕТ

1. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. Сер. Археология. 1958. Т. 5. С. 3-215.
2. АКК. Археологическая карта Казахстана / Сост.: Агеева Е.И., Акишев К.А., Кушаев Г.А. и др. Алма-Ата: изд-во АН КазССР, 1960. 449 с.
3. Әл-Истахри. Китаб Масалик ал-Мамалик // Материалы по истории киргизов и Киргизии. М.: Наука, 1973. С. 29-30.
4. Байпаков К.М. Локализация позднесредневековых городов Казахстана // СА. 1977. № 2. С. 201-209.
5. Байпаков К.М. Огузы, туркмены и сельджуки в городах Жетысу и Южного Казахстана // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2007. № 1. С. 35-61.
6. Байпаков К.М. Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV–XVIII вв. / Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. Кн. III, ч. II. 534 с.
7. Байпаков К.М. Урбанизация Казахстана в XIII – первой половине XV в. / Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. Кн. III, ч. I. 596 с.
8. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. Соч. М.: Наука, 1965. Т. 3. 713 с.
9. Железняков Б.А. К вопросу о датировке верхних слоев городища Жуантобе // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2011. № 3. С. 90-100.
10. Ибн-Хаукал. Китаб ал-месаликва-л-мемалик // Извлечения из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыгнак / Автор предисл. и сост. Елеуов М. Туркестан: МКТУ, 2005. С. 9.

11. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштерінің жинағы. Қызылорда облысы. Алматы: Аруна, 2011. 504 б.
12. *Кастанье И.А.* Отчет о поездке на развалины Бузук // Известия Археологической комиссии. 1916. Приб. к вып. 66 (Хроника и библиография, вып. 32). С. 47-56.
13. *Қашқари М.* Түрік сөздігі. 3 томдық. Алматы: Ғылым, 1997. Т. 1. 595 б.
14. *Пищулина К.А.* Присырдаринские города и их значение в истории казахских ханств в XV–XVIII вв. // Казахстан в XV–XVIII вв / Отв. ред. Сулейменов Б.С. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 5-49.
15. *Руднев Н.* Следы древних городов по Сыр-Дарье // ПТКЛА. Историко-культурные памятники Казахстана / Авт. предисл. и сост. Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран, 2011. С. 228-232.
16. Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1994. 368 с.
17. *Талеев Д.А.* Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Отан тарихы. 2010. № 4. 158-166-бб.
18. Тарих-и Абу-л-хайр-хани // Материалы по истории Казахского ханства XV – XVIII веков (извлечение из персидских и тюркских сочинений) / Сост. Ибрагимов С.К., Мингулов Н.И., Пищулина К.А., Юдин В.П. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 135-172.
19. Таварих-и гузида-йи нусрат-наме // Материалы по истории Казахского ханства XV–XVIII веков (извлечение из персидских и тюркских сочинений) / Сост. Ибрагимов С.К., Мингулов Н.И., Пищулина К.А., Юдин В.П. Алма-Ата: Наука, 1969. С. 9-43.
20. *Фазлаллах ибн Рузбихан.* Михман-нама-йи Бухара // История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 5. С. 113-215.
21. *Хафиз Таныш.* Шараф-нама-йи шахи // История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков. Алматы: Дайк-Пресс, 2007. Т. 5. С. 249-335.

REFERENCES

1. Ageeva, E. I., Patsevich, G. I. 1958. In: *Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii Akademii nauk Kazahskoy SSR. Ser. Arheologiya (Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeology ser.)*, 5, 3-215 (in Russian).
2. Ageeva, E. I., Akishev, K. A., Kushaev, G. A. et al. (compl.). 1960. *Arheologicheskaya karta Kazahstana (Archaeological map of Kazakhstan)*. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR (in Russian).
3. In: *Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii (Materials on the history of the Kirghizs and Kirghiziya)*. 1973. Moscow: “Nauka” Publ., 29-30 (in Russian).
4. Baipakov, K. M. 1977. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, 2, 201-209 (in Russian).
5. Baipakov, K. M. 2007. In: *Izvestiya Natsionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Ser. obshchestv. Nauk (Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societiese sciences)*, 1, 35-61 (in Russian).
6. Baipakov, K. M. 2014. *Urbanizatsiya Kazahskogo hanstva vo vtoroy polovine XV–XVIII vv. / Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazahstana (Urbanization of the Kazakh Khanate in the second half of the 15th–17th centuries / Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan)*, Book III, part II. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
7. Baipakov, K. M. 2016. *Urbanizatsiya Kazahstana v XIII – pervoj polovine XV v. / Drevnyaya i srednevekovaya urbanizatsiya Kazahstana (Urbanization of Kazakhstan in the 13th – first half of the 15th century. / Ancient and medieval urbanization of Kazakhstan)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, Book III, part I (in Russian).
8. Bartold, V. V. 1965. *K istorii orosheniya Turkestana. Sochineniya (On the history of irrigation of Turkestan. Essays)*. Moscow: “Nauka” Publ., vol. 3. (in Russian).
9. Zheleznyakov, B. A. 2011. In: *Izvestiya Natsionalnoy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Ser. obshchestv. Nauk (Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Ser. societiese sciences)*, 3, 90-100 (in Russian).

10. In: Eleuov, M. (compl.). 2005. *Iz vlecheniya iz pismennyh istochnikov o srednevekovykh gorodakh Sauran i Sygnak (Extracts from written sources about the medieval cities of Sauran and Sygnak)*. Turkestan: Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University (in Russian).
11. *Kazakhstan Respublikasynyn tarihi zhane madeni eskertkishterinin zhinagy. Kyzylorda oblysy (The official list of historical and cultural monuments. Kyzylorda region)*. 2011. Almaty: “Aruna” Publ. (in Kazakh).
12. Kastanic, I. A. 1916. In: *Izvestiya Arheologicheskoy komissii (News of the Archaeological Commission)*, 66, 47-56 (in Russian).
13. Kashkari, M. 1997. *Turik sozdigi (Turkic Dictionary)*. In 3 vol. Almaty: “Gylym” Publ., vol. 1 (in Kazakh).
14. Pishchulina, K. A. 1969. In: Suleymenov, B. S, (ed.). *Kazakhstan v XV–XVIII vv. (Kazakhstan in the 15th – 18th centuries)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 5-49 (in Russian).
15. Rudnev, N. 2011. In: Eleuov, M., Bakhtybayev, M. M. (compl.). *Protokoly zasedaniy i soobshcheniy chlenov Turkestanskogo kruzhka lyubiteley arheologii. Istoriko-kulturnye pamyatniki Kazahstana (Summary record of the meeting and reports of the Turkestan amateur archaeological circle)*. Turkestan: “Turan” Publ., 228-232 (in Russian).
16. *Svod pamyatnikov istorii i kultury Kazahstana. Yuzhno-Kazahstanskaya oblast (The official list of historical and cultural monuments of Kazakhstan. South Kazakhstan region)*. 1994. Almaty: The main editorial office of the Kazakh Soviet Encyclopedia (in Russian).
17. Taleev, D. A. 2010. In: *Otan tarihy (The homeland history)*, 4, 158-166.,
18. In: Ibragimov, S. K., Mingulov, N. I., Pishchulina, K. A., Yudin, V. P. (compl.). 1969. *Materialy po istorii Kazahskogo hanstva XV–XVIII vekov (iz vlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy) (Materials on the history of the Kazakh Khanate of the 15th–18th centuries (extracts from Persian and Turkic writings))*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 135-172 (in Russian).
19. In: Ibragimov, S. K., Mingulov, N. I., Pishchulina, K. A., Yudin, V. P. (compl.). 1969. *Materialy po istorii Kazahskogo hanstva XV–XVIII vekov (iz vlecheniya iz persidskih i tyurkskih sochineniy) (Materials on the history of the Kazakh Khanate of the 15th–18th centuries (extracts from Persian and Turkic writings))*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 9-43 (in Russian).
20. In: *Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. iz vlecheniya iz sochineniy XIII–XIX vekov (The history of Kazakhstan in Persian sources. Extracts from the writings of the XIII-XIX centuries)*. 2007. Almaty: “Dayk-Press” Publ., vol. 5, 113-215 (in Russian).
21. In: *Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah. iz vlecheniya iz sochineniy XIII–XIX vekov (The history of Kazakhstan in Persian sources. Extracts from the writings of the XIII-XIX centuries)*. 2007. Almaty: “Dayk-Press” Publ., vol. 5, 249-335 (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.03.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.03.2022.

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы

© 2022 г. Төлегенов А., Кембаева Ә.

Keywords: archaeology, Kastek settlement, ceramics, source, crafts, excavations, artifacts

Түйін сөздер: археология, Қастек қаласы, керамика, дереккөз, қолөнер, қазба жұмыстары, артефактілер

Ключевые слова: археология, городище Кастек, керамика, источник, ремесло, раскопки, артефакты

Abylay Tolegenov¹, Asem Kembayeva²

¹Corresponding author, Doctoral student of the 2-nd year of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

²specialist archaeologist, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.
E-mail: asem.kembaeva@mail.ru

Ceramic of the medieval Kastek settlement

Abstract. The article is devoted to the collection of ceramics found during archaeological excavations in the medieval town of Kastek, researched in 2011–2020 by Zhetysu archaeological expedition of the Margulan Institute of Archaeology under the leadership of A. Nurzhanov (1957–2021). Ceramics is the main source in the periodization of the cultural layer of medieval cities and settlements. In addition, the production of ceramic products in cities and its products determine the high skill of handicraft. Archaeological research on the medieval settlement of Kastek has been carried out since 2011. During this period, various scientific articles were published on the study of various problems, including issues related to the analysis of ceramics. Since the collection of ceramic products found in the city has been preserved very well, it is possible to classify it by types, forms, and methods of production. Ceramics of the city of Kastek in the field season of 2018 belong to 2 stages: 8th century – the beginning of the 10th century; 10th century – the beginning of the 13th century. In the manufacture of ceramic products, local raw materials with a natural additive (feldspar, quartz) were used. The main goal of the article is the introduction into scientific circulation of some ceramic products obtained during excavations in 2018, as well as the analysis of ceramics of the medieval settlement of Kastek, including the search for analogies in the materials of a synchronous set of monuments. To achieve this goal, new data are presented, previously published publications are analyzed, the degree of study of the material is discussed.

Acknowledgement: The article OR № 11465466 was carried out within the framework of program-targeted funding on the topic «Uly Dala in the context of ethno-cultural studies».

For citation: Tolegenov, A., Kembayeva, A. 2022. Ceramic of the medieval Kastek settlement. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 70-81 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

Төлегенов Абылай¹, Кембаева Әсем²

¹корреспондент авторы, 2-курс докторанты,
Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

Төлегенов Абылай¹, Кембаева Асем²

¹автор-корреспондент, докторант 2-курса
Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан.
E-mail: abylai_24_12_94@mail.ru

²археолог-маман, Ә.Х. Марғұлан атындағы
Археология институты, Алматы қ., Қазақстан. E-mail:
asem.kembaeva@mail.ru

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы

Аннотация. Мақала Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Жетісу археологиялық экспедициясы А.Ә. Нұржановтың (1957–2021) жетекшілігімен 2011–2020 жж. зерттелген ортағасырлық Қастек қаласының қазба жұмыстарынан алынған керамиканы талдауға арналған. Керамика – ортағасырлық қалалар мен қоныстардың мәдени қабатын мерзімдеудегі басты дерек болып табылады. Сонымен қатар, қалаларда керамика бұйымдарын жасау өндірісі мен оның өнімі қолөнер кәсібінің жоғары шеберлігін анықтайды. Ортағасырлық Қастек қаласында 2011 ж. бері жүргізілген зерттеулерге қатысты көптеген ғылыми мақалалар жарияланып, онда табылған керамика бұйымдарының түрлері мен ерекшеліктеріне байланысты мәселелер қарастырылды. Қаладан табылған керамика бұйымдарының жиынтығы өте жақсы сақталғандықтан, оны түрлері, формалары, өндіріс әдістері бойынша жіктелді. Керамикалық бұйымдарды дайындау кезінде табиғи қоспасы бар жергілікті шикізат (саз, дала шпаты, кварц) пайдаланылды. Мақаланың негізгі мақсаты – 2018 ж. қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық бұйымдарды ғылыми айналымға енгізу, ортағасырлық Қастек қаласының қыш бұйымдарын талдау және жақын орналасқан ескерткіштерден табылған материалдар бойынша ұқсастықтарын іздеу. Осы мақсатқа жету үшін жаңа мәліметтер келтіріліп, бұрын жарияланған жарияланымдар талданады және материалдың зерттелу дәрежесі талқыланады. 2018 ж. далалық маусымдағы Қастек қаласының керамикасы 2 кезеңге жатады: VIII ғ. – X ғ. басы; X ғ. – XIII ғ. басы.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ Ғылым комитетінің нысаналы-бағдарламалық қаржыландыруы бойынша жоба ЖТН ОР11465466-ОТ-21, «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» тақырыбы шеңберінде орындалды.

Сілтеме жасау үшін: Төлегенов А., Кембаева Ә. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасы. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 70-81-бб. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

²специалист-археолог, Институт археологии
им. А.Х. Марғұлана, г. Алматы, Казахстан. E-mail:
asem.kembaeva@mail.ru

Керамика средневекового городища Кастек

Аннотация. Статья посвящена анализу керамики, происходящей из раскопок средневекового города Кастек, исследовавшегося в 2011–2020 гг. Жетысуской археологической экспедицией Института археологии им. А.Х. Марғұлана под руководством А.А. Нуржанова (1957–2021). Керамика – главный источник по периодизации культурного слоя средневековых городов и поселений. Кроме того, производство керамических изделий в городах и его продукция определяют высокое мастерство ремесленного дела. Археологические исследования средневекового городища Кастек проводятся с 2011 г. За этот период опубликованы различные научные статьи, посвященные изучению тех или иных проблем, в том числе и вопросам, связанным с анализом керамики. Хорошая сохранность керамических изделий позволяет классифицировать коллекцию по видам, формам, способам производства. При изготовлении керамических изделий использовалось местное сырье с естественной добавкой (полевой шпат, кварц). Основная цель статьи – ввод в научный оборот керамических изделий, полученных в ходе раскопок 2018 г., а также анализ керамики средневекового городища Кастек, в том числе поиск аналогий в материалах синхронного круга памятников. Для достижения этой цели приводятся новые данные, анализируются изданные ранее публикации, обсуждается степень изученности материала. Керамику, полученную в полевом сезоне 2018 г., можно отнести к двум хронологическим этапам: VIII в. – начало X в.; X в. – начало XIII в.

Благодарности: Работа выполнена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МОН РК, ИРН проекта ОР11465466-ОТ-21, тема: «Великая Степь в контексте этнокультурных исследований».

Для цитирования: Төлегенов А., Кембаева А. Керамика средневекового городища Кастек. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 70-81 (на каз. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.70.81](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.70.81)

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы тармақтарының Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағы арқылы өтуі өңірде жаңа қалалардың пайда болуы мен өркендеу процесінің белсенді жүруіне өзінің әсерін тигізді. Керуен жолының бойындағы стратегиялық маңызды орындарда орналасқан қалалар қолөнер және сауда орталықтарына айналды, сонымен қатар қолөнер, егіншілік және мал шаруашылығының үйлесімді өмір сүруі мен дамуының, өркениет пен мәдениеттің өзара байланысының шекарасы болды. Халықаралық сауда жолдарының осы аймақ арқылы өтуі, қолөнердің дамуы қалалардың

қарқынды өсуіне әкелді. Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігінде Түркі қағанаттарының қалалары – Талхир, Қаялық, Құлан, Мерки (Меркі), Суяб, Баласағұн орналасты. Дамыған орта ғасырларда X–XIII ғғ. урбандалу процесі қарқынды жүріп, ол Жетісу аймағын толық қамтыды және отырықшы өркениеттің дамуына жол ашты [Савельева и др. 2012: 7].

Ортағасырлық Қастек қаласы – Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қастек ауылынан 2,5 км солтүстікке қарай Жетіжол тау жотасының бастауында, Суықтөбе тауының төменгі бөлігінде орналасқан [Нуржанов, Калдыбаева 2020: 119]. Алматы қаласына ең жақын орналасқан

ортағасырлық қала болып табылады (Алматы қаласынан 90 км қашықтықта) (1-сур).

Ортағасырлық қаланың жалпы аумағы – 30 га құрайды. Оның 5 га жері цитадель мен шахристанға тиесілі. 2020 ж. дейін он жыл бойы жүргізілген қазба жұмыстарының көлемі – 8000 м² [Нуржанов, Калдыбаева 2020: 119].

Қаланың географиялық орналасуы шаруашылық жүргізуге, әрі саяси байланыстар жасауға өте қолайлы болған. Шаруашылықтың дамығандығын қала аумағындағы ирригация және жер телімдерінің орналасуы-

1-сур. Ортағасырлық Қастек қаласының Қазақстан картасында орналасуы

Fig. 1. Location of the medieval Kastek settlement on the map of Kazakhstan

Рис 1. Расположение средневекового городище Кастек на карте Казахстана

на қарай білуге, қаланың жоғарғы жағында орналасқан Қастек асуы арқылы Шу алқабына жетуге болады. Археологиялық қазба жұмыстары барысында қала шекара бекеті мен сауданың дамыған орталықтарының бірі болғандығы анықталды. Сонымен қатар сауда қатынастарын реттеудің маңызды пункттерінің бірі болғанын айғақтайтын заттай деректер табылды [Нуржанов, Терновая 2020: 11].

Он жылдық кешенді қазба жұмыстары кезінде қаланың әлеуметтік-экономикалық өмірінің көрсеткіші болып табылатын заттай мәдениеттің жетістіктері, стратиграфия, планиграфия, қорғаныс құрылымдары туралы көптеген мәліметтер алынды. Табылған артефактілердің көп бөлігі керамика, ал қалғанын сүйектен, темірден, шыныдан жасалған бұйымдар құрайды. Мақала 2018 ж. далалық қазба жұмыстары кезінде табылған керамика бұйымдарын зерттеу нәтижелеріне негізделген және қазіргі уақытқа дейін жарыққа шықпаған мәліметтерді қамтиды.

Зерттелу тарихнамасы

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикалық бұйымдарын жіктеуде және жинақталған керамика кешенін сипаттауда отандық археологтардың еңбектерін негізге алдық. К.М. Байпақов, Е.А. Смағұлов, О.В. Кузнецова, Т.В. Савельева, Е.Ш. Ақымбек және А.Ә. Нұржановтың еңбектерінде қыш бұйымдардың түрлері, сипаттамасы мен қолдану аясына қатысты толық мәліметтер бар.

Осы мәліметтер керамика кешенінің типологиясы мен хронологиясы туралы мәліметтер қорын толықтыруға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасына қатысты зерттеу тарихы 2011 ж. басталады. Кешенді түрде жүргізіле бастаған қазба жұмыстарының барысында табылған қыш бұйымдарға қатысты мәліметтер ғылыми мақала түрінде А.Ә. Нұржановтың еңбектерінде қарастырылған.

2011 ж. А.Ә. Нұржанов пен Е.Ш. Ақымбектің мақаласында қала туралы алғашқы археологиялық қазба жұмыстарының барысы, оның сипаттамасы және далалық зерттеу нәтижесінен алынған керамика кешеніне қатысты мәліметтер беріледі. Кешен олардың пайдалану мақсаты мен атқаратын қызметіне қарай асүйлік, асханалық және тұрмыстық-шаруашылық болып бөлінді. Ең көп тараған түрі құм мен ұсақ қиыршық тасты қосып, сапалы жасалған асүйлік ыдыстар. Асхана ыдыстары қоспасыз немесе аз мөлшерде құм қосылып жасалған [Нұржанов, Ақымбек 2011: 83].

2014 ж. жарық көрген А.Ә. Нұржановтың мақаласында қазба жұмыстары барысында табылған діни салт-жоралғыларды орындауда қолданылатын ыдыстың атқаратын қызметіне қатысты мәліметтер беріледі [Нұржанов 2014: 208] және ұқсастығы бойынша Көк-Мардан (VIII–IX ғғ.) [Байпаков и др. 2006: 208] және Күйік-Кескен қала [Смагулов 2011: 35] секілді ортағасырлық қалалардан табылған қыш бұйымдармен салыстырылады. Ал 2017 ж. жарық көрген «Культуральный сосуд карлуков-несторианцев из городища Кастек» атты мақаласында қала тұрғындарының діни дүниетанымы туралы түсінік алуға ерекше мүмкіндік беретін зооморфтық белгілері бар қыш ыдыс туралы мәліметтер береді. Табылған қыш ыдыста бейнеленген крест пен жыланның бейнесі Жетісудың отырықшы тұрғындарының арасында несториандық сенімнің таралғандығы және оның өңірдегі халықтардың мәдени дамуына белгілі бір ықпалының болғанын сипаттайды [Нұржанов 2017: 153–157]. Керамикалардағы зооморфты бейнелерге қатысты мәліметтер «Керамика с зооморфными и антропоморфными признаками с городища Кастек-1» [Нұржанов 2020: 7] атты мақаласында да қарастырылған.

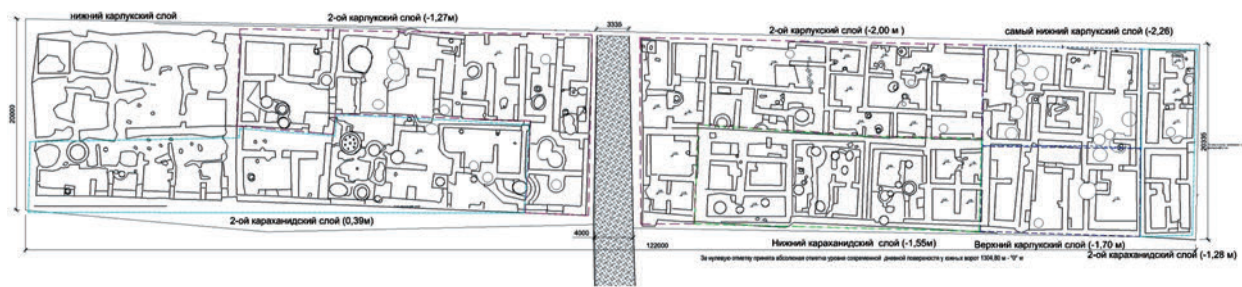
Мақалада 2019 ж. қаланың солтүстік-батыс бөлігіндегі № 32 тұрғын үй-жайдағы археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық сукұйғыш (немесе мургоб) ыдыстың сыртындағы жазудың (жазулардың) семантикасы анықталды [Нұржанов, Терновая 2021: 9].

2018 ж. ортағасырлық Қастек қаласынан табылған керамика жиынтығының біршама бөлігінің жақсы сақталуы оларды жүйелеп топтауға және түрлері бойынша бөлуге мүмкіндік береді.

Материалдарға сипаттама

Ортағасырлық қалаларға жүргізілген қазба жұмыстары кезінде көп шығатын негізгі материал керамика болып табылады [Савельева 2012: 128]. Керамика – адамзат баласының қол жеткізген, ғасырдан ғасырға жалғасып келе жатқан баға жетпес қолөнері. Керамика өндірісінің дамуы, үнемі серпілісте ілгерілеуі өндірістің өсуін көрсетеді. Керамика өнерінің даму деңгейі қоғамдық өмірдің кең өрісіне тәуелді және оның өнімі қалаларды зерттеудегі көптеген сұрақтарға жауап беретін бірден бір дереккөз болып табылады [Ақымбек 2015: 4]. Сол себепті де, қалалардан табылған керамика кешенін зерттеу өте өзекті әрі маңызды мәселе болып қала бермек.

Ұсынылып отырған мақаланың негізгі мәліметтері ортағасырлық Қастек қаласында археолог А.Ә. Нұржановтың жетекшілігімен жүргізілген Жетісу археологиялық экспедициясының археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде табылған керамика кешені құрайды. 2018 ж. қазба

2-сур. Қастек қаласы. 2018 ж. қазба жоспары. Қазбаны хронологиялық қабаттар бойынша бөлу сызбасы. Орындаушы М. Калыков

Fig. 2. Kastek settlement. The 2018 excavation plan. The scheme of the breakdown of the excavation by chronological layers. M. Kalykov's photo

Рис. 2. Городище Кастек. План раскопа 2018 г. Схема разбивки раскопа по хронологическим слоям. Исполнитель М. Калыков

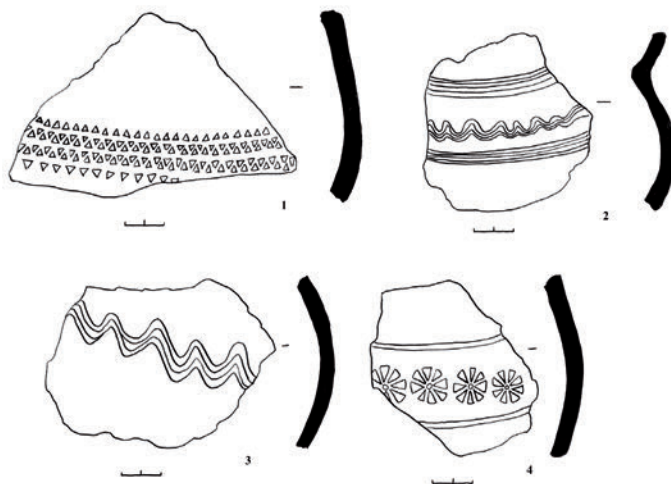
жұмыстары шахристанның оңтүстік-батыс бөлігінде жүргізілді. Жоғарғы мәдени қабатты ашу кезінде 0,5 м тереңдікте екінші құрылыс горизонтының қабырғалары мен едендері табылды. Бөлмелердің қабырғалары шығыстан батысқа қарай орналасқан. Сақталған қабырғаларының биіктігі 0,4–0,5 м. 2018 ж. қазбаның жалпы аумағы – 54×30 м (2-сур.).

2018 ж. қазба жұмыстары барысында керамиканың 1870 фрагменті жинақталды. Негізгі табылымдардың басым көпшілігі фрагмент күйінде сақталған, бүтіндерінің саны аз. Табылған бұйымдардың ішінде асүйлік ыдыстардың түрлері: құмыралар, кәстрөлдер, қазандар, қазан

қақпақтары, құмыралар мен хумдар бар. Фрагменттердің көпшілігі дала шпаттарының, кварцтың, қоңыр әктастың және слюданың табиғи қоспасы бар қара қызыл саздан жасалған.

Қалаға жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған ыдыс-аяқтың негізгі бөлігі ою-өрнекпен безендірілген. Күрделі емес (бір толқын немесе бір сызықты ою) және аралас (толқын тәрізді, сызықты) комбинациялары бар. Ең көп таралған – сызықты, толқын тәрізді ою-өрнек және саусақ іздері. Көбінесе штампталған үшбұрышты және гүлді ою-өрнек ыдыстарда қолданылған. Ою-өрнектерді қолданудың негізгі аймағы – ыдыстың бүйір жағы (3-сур.).

Керамикалық ыдыстардың ернеулері. Асүйлік ыдыстардың

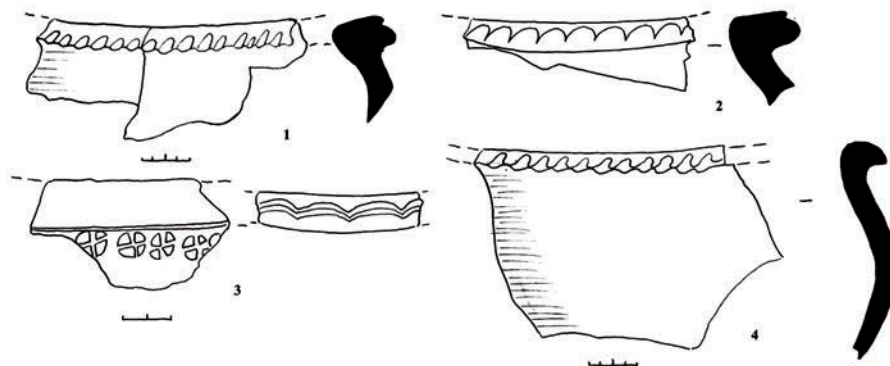
3-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардағы ою-өрнек комбинациясы

Fig. 3. Kastek settlement. Combinations of ornaments on ceramic vessels

Рис. 3. Городище Кастек. Комбинации орнаментов на керамических сосудах

ішінде қазан мен құмыралардың ернеулері көптеп кездесті. Бұл ыдыстар тағамды дайындау мен сақтау үшін пайдаланылатын асуылік ыдыстың түрі. Ыдыстар құрамына майда қиыршық тас, құм және ұсақталған қыш қосылған саз балшықтан жасалған, көлемі жағынан үлкеніректері кең тараған. Ыдыстың формасы түбі конус, негізгі бөлігін сыртқа шығып тұратын және ауыздары кең ернеуі құрайды.

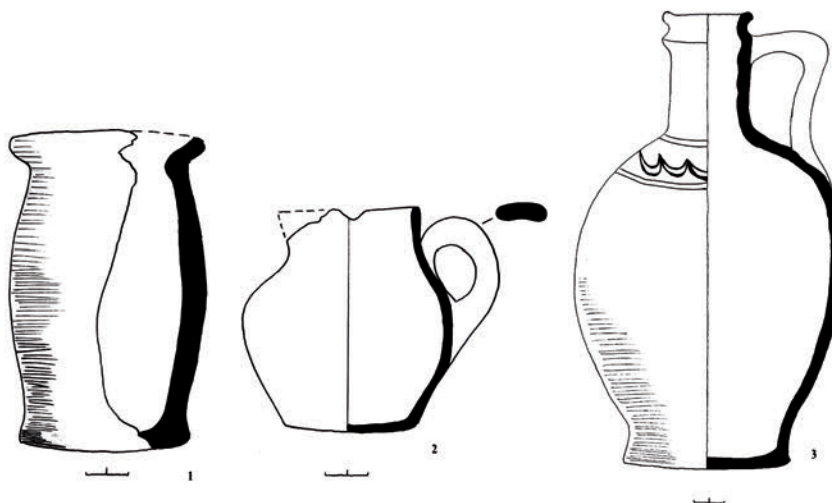
4-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардың ернеулері
Fig. 4. Kastek settlement. Corollas of vessels
Рис. 4. Городище Кастек. Венчики сосудов

Ыдыстардың ернеулері сызықты немесе толқынды етіп безендірілген. Қабырғасының жарылған жерлерін бекітіп ұстату үшін тесілген тесіктері бар. Саңылаулардың ені 0,9-дан 1,1 см-ге дейін (4-сур.).

Керамикалық ыдыстардың түрлері. Құмыралар. Қазба жұмыстары барысында бүтін күйінде сақталған түбек, саптыаяқ және құмыра табылды. Бұл ыдыстарды түрлері бойынша ажыратуға мүмкіндік береді. Ыдыстар өте сапалы саз балшыққа майда құм қосып жасалып, бірқалыпты күйдірілген (5-сур.).

1. Түбек. Ыдыстың бұл түрінің ернеуі кең, бүйірінде диаметрі 0,6 см болатын тесігі бар. Бұл тесік арқылы жіп өткізіледі. Ол жіп тұтқа қызметін атқаруы мүмкін.

2. Саптыаяқ. Асханалық ыдыс ретінде кең таралған. Бүйірі шар формалы, ернеуі кең, цилиндр секілді, мойны қысқа және жоғары қарай кеңіген, кішкене

5-сур. Қастек қаласы. Керамикалық ыдыстардың түрлері: 1 – түбек; 2 – саптыаяқ; 3 – құмыра

Fig. 5. Kastek settlement. Types of ceramic vessels: 1 – tubek; 2 – кружка; 3 – кувшин
Рис. 5. Городище Кастек. Типы керамических сосудов: 1 – түбек; 2 – кружка; 3 – кувшин

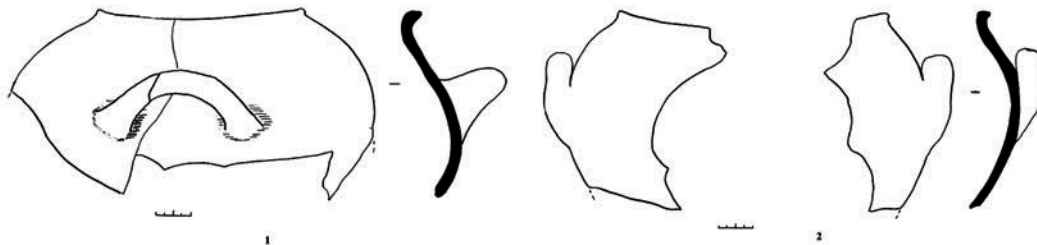
иығында ілмек тәрізді тұтқасы бар. Асханалық ыдысқа жататын бұл түрі ортағасырлық қалаларда кең тараған. Сапалы саз балшықпен құрамына майда құм қосылып жасалынып, бірқалыпты күйдірілген (5-сур.). Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан табылған X–XIII ғғ. жататын саптыаяқтар шарықта жасалынып, сапалы күйдірілген. Түп жағы жазықтау, кесілген конус формасында. VIII–X ғғ. саптыаяқтарға қарағанда көп таралған асханалық ыдыс [Ақымбек 2015: 112].

3. Құмыра. Ортағасырлық қалаларда құмыралар керамикалардың ең үлкен тобын құрайды. Құмыраның бұл түрі түбінен бірқалыпты кеңіп көтерілген қабырғасы дөңгеленіп иіліп кең иықтанып, мойындалған. Мойны ернеу астында сыртқа сәл кеңіп тік көтеріліп аяқталған. Ілмек тұтқасының жоғарғы жағы ернеу асты мойнына, төменгі жағы бүйіріне бекітілген. Ыдыстың бұл түрінің басқаларынан ерекшелігі мойын жағында толқынды өрнегі бар (5-сур.). Осындай құмыраға ұқсас ыдыс ортағасырлық Ақтөбе, Тараз қалаларынан да табылған болатын. Ұқсастығы жағынан оның да иығы мен бүйір үстінде баспа өрнектер қатты затпен сызып, осы нақышты ыдыс қабырғасын айнала өрнектелген [Ақымбек 2015: 110]. Зерттеуші Т.Н. Сенигова ортағасырлық Тараз қаласынан табылған құмыралардың жасалу техникасына қарай 3-топқа бөледі: а) сыртқы формасы алмұрт тәрізді дөңгелек, мойны цилиндр тәрізді төмен орналасқан; б) денесі сфера тәрізді, ал мойны тар болып келеді; в) шәйнек тәрізді ыдыстар, сыртқы формасы сфераға ұқсас, шүмегі және ілмек тәрізді тұтқасы бар құмыралар. Осындай формадағы ыдыстар Жетісу, Оңтүстік Қазақстан (X–XII ғғ.) өңірлерінен табылған [Сенигова 1976: 147].

Қазандар. Қазандар – асүйлік ыдыстардың ішінде ең жиі кездесетін түрі. Ортағасырлық Қастек қаласынан табылған қазандардың 2 түрі кездеседі: құмыра тәрізді немесе сфера пішінді, құм араласқан қызыл саздан жасалған және шамот қосылған – өнімге отқа төзімділік беру үшін қосымша қоспалар қосылған.

Қазандар тұтқасы, ернеуі мен пішіні жағынан бір-бірінен ерекшеленеді. Қазандардың барлығы жапсырма арқылы, құрамына майда құм және қиыршық тас араластырылып, бірқалыпты күйдіріліп жасалған. Бұл ыдыс түрі үнемі ошақта пайдаланғандықтан, барлық табылған қазандардың сыртын қара күйе жапқан.

Қазандардың тұтқалары бүйіріне бастырылып бекітілген. 1 – тұтқасының формасы жуан және доға тәрізді орындалған. 2 – қазанның тұтқасы ортасы мен екі ұшы саусақпен бастырылып белдеуленген. Қазандардың ернеулері негізінен ішке иіліп келіп тік аяқталған. Ернеуінің үсті тегіс. Табылған екі қазанның бір-бірінен ерекшелігі тұтқаларында, ал ернеулері бір-біріне ұқсас. Бүйірі мен түбіне күйе жағылғанына қарағанда қазан түбімен тікелей ошақта тұрғанын білдіреді (6-сур.).

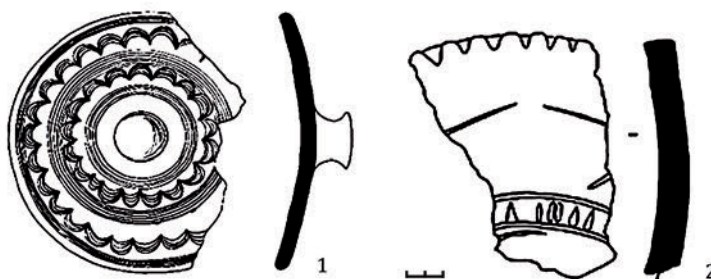
6-сур. Қастек қаласы. Қазанның түрлері
Fig. 6. Kastek settlement. Types of cauldrons
Рис. 6. Городище Кастек. Типы казанов

Ортағасырлық Құлан қаласынан табылған қазандар шар тәрізді келген дөңгелек немесе жалпақ түпті болып келеді. Мойынсыз, ернеуі дөңгеленген, қазан бүйіріне доға тәрізді тұтқасы бекітілген. Кейде тұтқасына саусақ ізі немесе қиғаш кертпелер түсірілген [Кузнецова, Нуржанов 2009: 26]. Зерттеуші И. Ахраров Ферғанадан табылған қазандарды (IX–X ғғ.) сипаттай келе, олардың ернеуі мен мойны тар болып келетін бұл ыдыстар негізінен сұйық тағамды дайындауға бейімделген [Ахраров 1966: 129] деп көрсетеді.

Қазанға арналған қақпақтар. Қақпақтар қолдану аясына және көлеміне қарай құтыларға, қазандарға, құмдар мен тандыр ошақтарына арналған болып бөлінеді [Ақымбек 2015: 104]. Ортағасырлық Қастек қаласынан 2018 ж. қазанға арналған қақпақтардың жиынтығы табылды. Ұсынылған бұйымдар тегіс және қайқы келген. Барлығы да өрнектелген, өрнектер түтікшемен, қатты затпен бастырылып салынған. Табылған барлық қақпақтардың қабырғасының қалыңдығы – 0,8-1,5 см аралығында болады.

Қазан қақпақтарының екі түрін ұсынамыз: 1) қақпақтың шеті толқын тәрізді сызықпен жиектелген. Жалпы бұйымның көп бөлігін толқынды өрнекпен безіндірген. Орта жағы нүктелі ою-өрнекпен көмкерілген. Қабырғасының қалыңдығы – 0,8 см (7-сур.). Құрамы: сазды құм және органикалық заттар. Бұйымның диаметрін анықтау мүмкін болмады. 2) қақпақтың сырты үзік сызықпен жиектелген. Бұйымның негізгі бөлігі толықтай дөңгелек ою және толқынды болып келеді. Қабырғасының қалыңдығы – 1 см. Құрамы: қызыл саз және құм. Бұл бұйымның 1.1 түріне қарағанда ерекшелігі – тұтқасының болуы. Тұтқасының биіктігі – 3 см (7-сур.). Тұтқасы қолға ұстауға ыңғайлы және үсті тегіс болып келген.

7-сур. Қастек қаласы. Қазанның қақпағы
Рис. 7. Городище Кастек. Крышки от казанов
Fig. 7. Kastek settlement. Cauldron lids

Қазанға арналған қақпақтар асүйлік бұйым ретінде жиегінің төменгі жағын күйе жапқан күйінде жиі кездеседі. Олар тегіс не сәл ғана дөңестеу болып келеді. Қақпақтар ас әзірлеуде әртүрлі ыдыстарға ашық отта жабуға арналған. Олар тұрпайы саз балшыққа қоспа қосу арқылы дөрекі түрде қолмен жасалынған.

Бұйымдарды әсемдеу үшін оның бетіне түрлі бедерлер мен өрнектер салынған. Барлық қақпақ бөліктерді сәндеуде сызықты, толқынды және нүктелік өрнектер арқылы бедерленген. Қақпақ тұтқаларының бірнеше түрі бар: үсті тегіс, түбінен жоғары кішірейген, сопақша келген және ұстауға ыңғайлы болу үшін саусақпен бастырылған. Бұл өрнектеудің түрі аса күрделі болып табылмайды. Е.Ш. Ақымбектің еңбегінде өрнек салудың бірнеше түрлері көрсетіледі. Соның ішінде күрделі емес түрі – баспа әдісі арқылы жүргізу. Бұл баспа өрнек әр түрлі диаметрдегі түтікшелер арқылы түсірілген. Өрнектер асханалық ыдыстардың тұтқалары мен қақпақтардың бетіне түсірілуі жиі кездеседі. Өрнектеу жұмыстарына қажетті құралдар: қамыс, сүйек, ағаш т.б. қолданылды [Ақымбек 2016: 93]. Осылайша, ортағасырлық қалалардың керамикаларына қарап, қыш бұйым жасау технологиясының өте жақсы дамығандығын көреміз. Сазды өндеуден бастап,

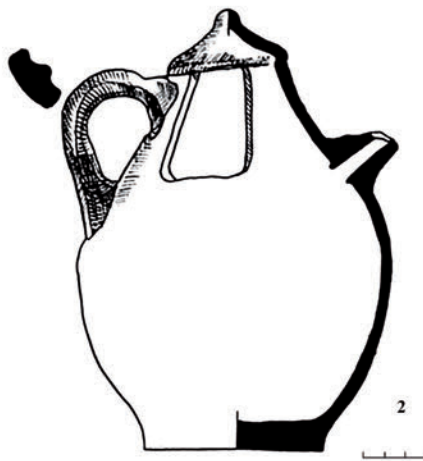

бұйым жасауға дейінгі үдерістің күрделі дәрежеде болғандығын қыш бұйымдардың пішінделуі, сыртында, не ішіндегі саусақ іздері, болмаса бетіне түсірілген ою-өрнектері және т. б. осыны көрсетеді. Әрбір ыдыс түрін пішіндеуге арнайы саздың дайындалатындығы және ыдыстың түріне қарай пішінделудің тәсілдерінің қолданылатындығы белгілі болды [Ақымбек 2016: 574].

Рәсімдік ыдыстар. Ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған керамика кешенінде тұрмыс және шаруашылықта қолданылатын қыш бұйымдардан бөлек діни рәсімдерді орындау мақсатында қолданылған ыдыстар да бар. X–XI ғғ. жататын мұндай ыдыс 2018 ж. қазба жұмыстарында табылды.

Ыдыстың қақпағы бекітілген күйде, ал шүмегі су төгу қызметін атқармайды. Ал ыдыстың мойын жағында саңылау бар. Бұл ыдыстың белгілі бір шаруашылықта емес, тек салттық мақсатта қолданылған деген қорытынды жасауға болады. 2012–2013 жж. жүргізілген қазба барысында осыған ұқсас ыдыс бүтін күйінде табылған болатын.

1. 2018 ж. табылған бұл ыдыстың сыртқы безендірілуі өте жақсы сақталған. Сыртында мойын жағында толқын әрі сызықты өрнек салынған. Қақпағы толқын тәрізді оюмен безендірілген [Нуржанов 2020: 10]. Бұл ыдыс діни рәсімдерді орындау кезінде қолданылған (8, 1-сур.).

8-сур. Қастек қаласынан табылған рәсімдік ыдыстар ([Нуржанов, Терновая 2014: 153]: бойынша)

Рис. 8. Городище Кастек. Культовые сосуды (по: [Нуржанов, Терновая 2014: 153])

Fig. 8. The cult vessels of the Kastek settlement (by: [Nurzhanov, Ternovaya 2014: 153])

2. 2013 ж. қазба жұмыстары кезінде табылған ыдыстың ерекшелігі оны тек құрбандық ыдысы ретінде ғана қолданған. Бүйір жағындағы тесігі арқылы ыдыстың ішіне ұсақ заттарды салу мүмкін. Шахристанның оңтүстік-батыс мұнарасы жанында орналасқан және ішкі бекініс қабырғасына жақын орналасқан № 1 қазбадан табылды. Бұл ыдыстың биіктігі – 22 см. Шүмегі мен тұтқасы бар ыдыс X–XI ғғ. жататын қарахан кезеңіне тән қабаттан табылған [Нуржанов, Терновая 2014: 153] (8, 2-сур.).

Қала аумағында X–XI ғғ. жататын құрбандық орнынан табылған құмыра сыртқы безендірілуі мен жасалу технологиясына байланысты ерекшеленді. Құмыра – мағыналық және қызметтік (функционалдық) жағынан үлкен мәнге ие. Археолог Е. Смағұлов мұндай сипаттағы қыш бұйымдарды V ғ. және X–XI ғасырда өмір сүрген халықтар арасында табынушылық мақсатта қолданылғанын жаза келе, автор мұндай заттардың табылуын «материалдық мәдениеттегі жаңа құбылыс» деп санады [Смағұлов 2011: 35].

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалаларынан табылған керамикалардың ішінде «шүмегі» бар ыдыстар да кездеседі. Шүмектегі саңылаудың болғанына қарамастан ол ағызу

қызметін атқармаған. Ыстың іші ешқандай затпен толтырылмаған. Діни заттың белгілі бір жеріндегі тесік семантикалық мазмұнды жеткізуге ғана емес, сонымен қатар жарықтың енуіне және ішіндегі заттың шығуына да қызмет етті. Ұқсастығы бойынша рәсімдік бұйымдар Күйік-Мардан (VIII–IX ғғ.) түйе бейнесі бейнеленген [Байпаков, Терновая 2005: 208]; Отырар ауданында орналасқан ортағасырлық Алтынтөбе қаласынан табылған (VIII–IX ғғ.) рәсімдік ыдыста жануардың арқасында орналасқан шыныаяққа тесік жасалған [Смагулов 2011: 36]. Табылған керамикалық бұйымдар фрагмент түрінде болса да, біздің уақытымызға дейін жетіп, сақталған. Зерттеуші-археолог Е. Смагулов мұндай ыдыстарды ресми түрде «жоғарғы мойын бөлігінде аузы мен саңылауы бар ғибадат ыдыстарына жатқызуға болады» (*аудармасы автордікі – ред.) [Смагулов 2011: 35] деп көрсетеді.

Ортағасырлық қалаларда көзешілік кәсіп ең маңызды қолөнер саласы болды. Оның дамуын сан алуан пішіндегі ыдыс-аяқтардың табылуынан көреміз. Бұл кәсіп түрінің күнделікті өмірдің өзі талап еткендігінен білуге болады.

Жалпы, ортағасырлық Ақтөбе, Шелек, Еңбекші, Қастек, Талғар т. б. қалаларынан табылған қыш бұйымдардың типологиясы мен жасау технологиясында көптеген ұқсастықтар бар. Осы өңірден табылған керамикаларға одан әрі салыстырмалы талдау (техникалық-технологиялық және типологиялық зерттеу негізінде) жүргізу осы өңірдің қыш қолөнерінің нақтыланған даму тарихын зерттеуге болатын жаңа деректерді анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасын топтау және салыстырмалы талдау арқылы кешенді зерттеу жұмысын жүргізу нәтижесінде оның даму деңгейі жөнінде ғылыми мәліметтер алынды. Ыдыстардың пішінделуі мен өрнектелуі және жаңа түрлерінің пайда болуы көбіне саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты болды. Қаланың мәдени қабатына жасалған зерттеулерде керамика өндірісінің гүлденген кезеңі – Қарахан кезеңіне сәйкес келеді. Бұл кезеңде керамика өндірісі дами түсті, жаңа ыдыстардың түрлері пайда болды. Бұл бір жағынан Ұлы Жібек жолының тармақтары осы аймақ арқылы өтуімен түсіндірілсе, екінші жағынан көршілес орналасқан қалалармен синхронды байланыс процесінің болуымен байланысты. Ортағасырлық Қастек қаласының керамикасының типологиясы Іле алқабындағы қалалардың керамикалық материалдарымен ұқсас. Қыш бұйымдарға одан әрі салыстырмалы талдаулар жүргізу жаңа деректерді анықтауға мүмкіндік береді.

Ортағасырлық Қастек қаласында жүргізілген қазба жұмыстары барысында күнделікті өмірге қажетті қыш бұйымдардың көптеген түрлерінің (құмыралар, қазан, тостақ (чаша), кеселер, көзе, көзелек, саптыаяқтар, табақтар т. б.) табылуын ескерсек, қала өзі өмір сүріп тұрған уақытта көзе өндірісінің ірі орталығы болғандығын көреміз. Керамика кешеніне жасалған зерттеулер қаланың өмір сүруінің осы кезеңдерінде кәсібі мен қолөнерінің дамығандығын көрсетті.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ақымбек Е.Ш.* Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ. – XIII ғ. басы): философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2015. 208 б.
2. *Ақымбек Е.Ш.* Керамикалардың сыртын өңдеу және әсемдеу үдерісін талдау (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша) // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Халық – тарих толқынында» мемлекеттік бағдарламасы аясындағы «Археологиядағы зерттеудің жаңа әдістері» атты халық. ғыл.-тәжірибелік конф. м-лы (Алматы қ., 30 қараша 2016 ж.) / Жауап. ред. Бексеитов Ғ.Т. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 92-94-бб.

3. Ақымбек Е.Ш. Керамикаларды пішіндеу технологиясы үдерісін талдау (Ортағасырлық Ақтөбе қаласы материалдары бойынша) // Еуразия археологиясының өзекті мәселелері: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына және Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының 25 жылдығына арналған халықаралық ғыл.-тәж. конф. м-лы (Алматы қ., 18–19 қазан 2016 ж.) / Жауап. ред. Байтанаев Б.А. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2016. 567-575-66.
4. Ахраров И. Кухонная керамика Ферганы IX–X вв. // ИМКУ. 1966. Вып. 7. С. 125-132.
5. Байпаков К.М., Воякин Д.А., Акылбек С.Ш. Городище Кок-Мардан. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2006. 80 с.
6. Байпаков К.М., Терновая Г.А. Религии и культы средневекового Казахстана (по материалам городища Куйрыктобе). Алматы: БАУР, 2005. 236 с.
7. Кузнецова О.В., Нуржанов А.А. Средневековый город Мерке (Мирки). Алматы: Мектеп, 2009. 128 с.
8. Нуржанов А.А. Культовый сосуд карлуков-несторинцев из городища Кастек // Народы и религии Евразии. 2017. Вып. 1-2 (10-11). С. 14-22.
9. Нуржанов А.А. Керамика с зооморфными и антропоморфными признаками с городища Кастек-1 // Народы и религии Евразии. 2020. № 1 (22). С. 7-28.
10. Нуржанов А.А., Акымбек Е.Ш. Средневековое городище Кастек-1 // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы: м-лы междунар. науч. конф., посвящ. 20-летию независимости Республики Казахстан и 20-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК (г. Алматы, 12–15 декабря 2011 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Бейсенов А.З. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. Т. III. С. 80-87.
11. Нуржанов А.А., Калдыбаева Г.А. Археологические исследования средневекового города Кастек в Жетысу // Культура и религия на Великом шелковом пути: м-лы междунар. науч.-практ. конф. посвящ. 80-ти летию академика НАН РК К.М. Байпакова (г. Алматы, 12 ноября 2020 г.) / Отв. ред. Байпакова Л.К. Алматы, 2020. С. 118-134.
12. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка культового сосуда на городище Кастек в 2013 году // Религия в истории народов России и Центральной Азии: м-лы 2-й междунар. конф. (г. Барнаул, 29–31 октября 2014 г.) / Отв. ред. Дашковский П.К. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2014. С. 153-157.
13. Нуржанов А.А., Терновая Г.А. Находка керамического сосуда с росписью на городище Кастек-1 в 2019 г. // Народы и религии Евразии. 2021. Т. 27. № 2. С. 7-23.
14. Савельева Т.В. Средневековые города и поселения северо-восточного Жетысу (Семиречья): дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 1999. 270 с.
15. Савельева Т.В., Нуржанов А.А., Акымбек Е., Кузнецова О., Шарденова З., Сейфулина А. Отчет о НИР «Урбанизация Жетысу как один из факторов формирования древнетюркских государств: Западнотюркский, Тюргешский, Карлукский каганаты, Караханидское и Чагатаидское ханства (по материалам археологии)». Алматы, 2012. 89 л. // Архив ИА КН МОН РК. Д. 3108.
16. Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Монография. Алма-Ата: Наука, 1972. 228 с.
17. Смагулов Е.А. К изучению культовых атрибутов V–X вв. на средней Сырдарье // Археология Казахстана в эпоху независимости: итоги, перспективы. М-лы междунар. науч. конф. (г. Алматы, 12–15 декабря 2011 г.). В 3-х т. / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Бейсенов А.З. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. Т. III. С. 35-41.

REFERENCES

1. Akymbek, E. Sh. 2015. *Ortagasyrlyk Aqtobe kalasynyn keramikasy (VI g. – XIII g. basy) (Ceramics of the medieval settlement of Aktobe (6th century – the beginning of the 13th century)*. Almaty (in Kazakh).
2. Akymbek, E. Sh. 2016. In: Bekseitov, G. T. (ed.). *Arheologiyadagy zertteudin zhana adisteri (New research methods in archaeology)*. Almaty: Kazak universiteti, 92-94 (in Kazakh).
3. Akymbek, E. Sh. 2016. In: Baitanayev, B. A. (ed.). *Euraziya arheologiyasynyn ozekti maseleleri (Current problems of Archaeology of Eurasia)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 567-575 (in Kazakh).
4. Akhrarov, I. 1966. In: *Istoriya materialnoy kultury Uzbekistana (History of material culture of Uzbekistan)*, 7, 125-132 (in Russian).

5. Baipakov, K. M., Voyakin, D. A., Akylbek, S. Sh. 2006. *Gorodishche Kok-Mardan (The settlement of Kok-Mardan)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
6. Baipakov, K. M., Ternovaya, G. A. 2005. *Religii i kul'ty srednevekovogo Kazakhstana (po materialam gorodishcha Kuiryktobe) (Religions and cults of medieval Kazakhstan (based on the materials of the Kuyryktobe settlement))*. Almaty: "BAUR" Publ. (in Russian).
7. Kuznetsova, O. V., Nurzhanov, A. A. 2009. *Srednevekovyi gorod Merke (Mirki) (The medieval town of Merke (Mirki))*. Almaty: "Mektep" Publ. (in Russian).
8. Nurzhanov, A. A. 2017. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 1-2 (10-11), 14-22 (in Russian).
9. Nurzhanov, A. A. 2020. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 1 (22), 7-28 (in Russian).
10. Nurzhanov, A. A., Akymbek, E. Sh. 2011. In: Baitanayev, B. A., Beisenov, A. Z. (eds.). *Arheologiya Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivy (Archaeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects)*. Vol. III. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 80-87 (in Russian).
11. Nurzhanov, A. A., Kaldybayeva, G. A. 2020. In: Baipakova, L. K. (ed.). *Kultura i religiya na Velikom shelkovom puti (Culture and Religion on the Great Silk Road)*. Almaty, 118-134 (in Russian).
12. Nurzhanov, A. A., Ternovaya, G. A. 2014. In: Dashkovskiy, P. K. (ed.). *Religiya v istorii narodov Rossii i Tsentralnoy Azii (Religion in the History of the Peoples of Russia and Central Asia)*. Barnaul: Altay University, 153-157 (in Russian).
13. Nurzhanov, A. A., Ternovaya, G. A. 2021. In: *Narody i religii Evrazii (Nations and religions of the Eurasia)*, 2, 7-23 (in Russian).
14. Savelyeva, T. V. 1999. *Srednevekovye goroda i poseleniya severo-vostochnogo Zhetysu (Semirechiya) (Medieval towns and settlements of northeastern Zhetysu (Semirechye))*. Almaty (in Russian).
16. Savelyeva, T. V., Nurzhanov, A. A., Akymbek, E. Sh., Kuznetsova, O. V., Shardenova, Z., Seifulina, A. 2012. In: *Archive of Margulan Institute of Archaeology*, d. 3108 (in Russian)
16. Senigova, T. N. 1972. *Srednevekovyi Taraz (Medieval Taraz)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
17. Smagulov, E. A. 2011. In: Baitanayev, B. A., Beisenov, A. Z. (eds.). *Arheologiya Kazakhstana v epohu nezavisimosti: itogi, perspektivy (Archaeology of Kazakhstan in the era of independence: results, prospects)*. III. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 35-41 (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 26.03.2022.

Карагандинская школа археологии: научное наследие В.В. Евдокимова

©2022 г. Бедельбаева М.В., Ломан В.Г.

Keywords: archaeology, Bronze Age, V. Evdokimov, Upper Tobol River region, Eastern Saryarka, Karagandy school of Archaeology, settlements, burial grounds, paleodemography, historical environment

Түйін сөздер: археология, қола дәуірі, В.В. Евдокимов, Жоғарғы Тобыл, Шығыс Сарыарқа, Қарағанды археология мектебі, қоныстар, қорымдар, палеодемография, тарихи орта

Ключевые слова: археология, эпоха бронзы, В.В. Евдокимов, Верхнее Притоболье, Восточная Сарыарка, Карагандинская школа археологии, поселения, могильники, палеодемография, историческая среда

Marina Bedelbayeva¹, Valeriy Loman¹

¹Corresponding author, Candidate of Historical Sciences, Head of the Museum of Archaeology and Ethnography, Saryarka Archaeological Institute, Academician E.A. Buketov Karagandy University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: bmv_1967@mail

¹Candidate of Historical Sciences, Director of the Saryarka Archaeological Institute, Academician E.A. Buketov Karagandy University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: lv7@yandex.ru

Karagandy School of Archaeology: scientific heritage of V. Evdokimov

Abstract. The article is devoted to the generalization of the scientific views of the famous scientist, Doctor of Historical Sciences Valeriy Evdokimov (1942–2021). A graduate of the Ural State University, he became interested in archaeology as a student and participated in the excavation of sites of the Urals and Western Siberia, where his mentor was an outstanding scientist V. Gening. In the late 60s of the 20th century, V. Evdokimov organized the Kustanay archaeological expedition, and since 1978 he led the archaeological expedition of Karaganda University and surveys began to be conducted within the steppe zone of Central Kazakhstan, which made it possible to make a great contribution to the study of the ancient history of the region. Many key discoveries (the Yamnaya burial in the Karagash burial ground, the unique tomb of the Satan burial ground with the remains of a wooden chariot, etc.), as well as systematic research of the Kent settlement were carried out during this period. The model of calculation of paleodemographic variables created by V. Evdokimov made it possible to form a holistic vision of the social history of society of the Bronze Age, and the introduction by scientists of the concept of “historical environment” updated the study of the life support system of ancient communities in conditions of interaction with the environment, which is currently a key methodological concept in archaeology. The organizational talent of V. Evdokimov contributed to the formation and development of the Karagandy school of Archaeology. Professional training, formation, successful defense of candidate and doctoral dissertations of more than a dozen well-known archaeologists are directly connected with his name. The international community recognizes numerous scientific and pedagogical achievements of V. Evdokimov.

Citation: Bedelbayeva, M., Loman, V. 2022. Karagandy School of Archaeology: scientific heritage of V. Evdokimov. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 82-97 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.82.97](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.82.97)

**Беделбаева Марина Васильевна¹,
Ломан Валерий Григорьевич¹**

¹корреспондент авторы, тарих ғылымдарының кандидаты, археология және этнография музейінің меңгерушісі, Сарыарқа археологиялық институты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.

E-mail: bmv_1967@mail.ru

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Сарыарқа археологиялық институтының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан. E-mail: lvg7@yandex.ru

**Қарағанды археология мектебі:
В.В. Евдокимовтың ғылыми мұрасы**

Аннотация. Мақала белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы Валерий Валентинович Евдокимовтың (1942–2021 жж.) ғылыми көзқарастарын жинақтауға арналған. Орал мемлекеттік университетінің түлегі, ол студент кезінен бастап археологияға қызығушылық таныты және оның тәлімгері көрнекті ғалым В.Ф. Генинг болған Орал мен Батыс Сібір ескерткіштеріндегі қазба жұмыстарына қатысты. ХХ ғасырдың 60-шы жылдарының соңында В.В. Евдокимов Қостанай археологиялық экспедициясын ұйымдастырды, ал 1978 жылдан бастап Қарағанды университетінің археологиялық экспедициясын басқарды және Орталық Қазақстанның далалық аймағы шегінде жүргізілген барлау жұмыстары бұл аймақтың ежелгі тарихын зерттеуге үлкен үлес қосуға мүмкіндік берді. Көптеген негізгі ашылымдар (Қарағаш қорымындағы шұңқырлы жерлеу, ағаш күйме қалдықтарымен Сатан қорымындағы бірегей жерлеу және т.б.), сондай-ақ Кент қонысындағы жоспарлы зерттеу дәл осы кезеңде жүзеге асырылды. В.В. Евдокимов жасаған палеодемографиялық ауыспалыларды есептеу үлгісі қола дәуіріндегі қоғамның әлеуметтік тарихына біртұтас көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік берді, ал ғалымдардың ғылыми айналымға енгізген «тарихи орта» ұғымы қоршаған ортамен өзара әрекеттесу жағдайында ежелгі социумдардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесін зерттеуді жандандырды, бұл қазіргі уақытта археологиядағы негізгі әдіснамалық тұжырымдама болып табылады. В.В. Евдокимовтың ұйымдастырушылық қыры Қарағанды археология мектебінің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Оннан астам белгілі зерттеуші ғалымдардың кәсіби дайындығы, қалыптасуы, кандидаттық және докторлық диссертацияларды сәтті қорғауы оның есімімен тікелей байланысты. В.В. Евдокимовтың көптеген ғылыми және педагогикалық еңбектері халықаралық қауымдастық тарапынан мойындалған.

Сілтеме жасау үшін: Беделбаева М.В., Ломан В.Г. Қарағанды археология мектебі: В.В. Евдокимовтың ғылыми мұрасы. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 82-97-бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.82.97](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.82.97)

**Беделбаева Марина Васильевна¹,
Ломан Валерий Григорьевич¹**

¹автор-корреспондент, кандидат исторических наук, заведующая музеем археологии Сарыаркинского археологического института при Карагандинском университете им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан. E-mail: bmv_1967@mail.ru

¹кандидат исторических наук, директор Сарыаркинского археологического института при Карагандинском университете им. академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан. E-mail: lvg7@yandex.ru

**Карагандинская школа археологии:
научное наследие В.В. Евдокимова**

Аннотация. Статья посвящена обобщению научных взглядов известного учёного, доктора исторических наук Валерия Валентиновича Евдокимова (1942–2021 гг.). Выпускник Уральского государственного университета, он уже в студенческие годы увлекся археологией и участвовал в раскопках памятников Урала и Западной Сибири, где его наставником был выдающийся учёный В.Ф. Генинг. В конце 60-х гг. ХХ в. В.В. Евдокимов организовал Кустанайскую археологическую экспедицию, а начиная с 1978 г. руководил археологической экспедицией Карагандинского университета, и изыскания стали проводиться в пределах степной зоны Центрального Казахстана, что позволило внести большой вклад в изучение древнейшей истории региона. Многие ключевые открытия (ямное погребение в могильнике Карагаш, уникальное погребение могильника Сатан с остатками деревянной колесницы и др.), а также планомерные исследования поселения Кент были осуществлены именно в этот период. Созданная В.В. Евдокимовым модель исчисления палеодемографических переменных позволила сформировать целостное видение социальной истории общества эпохи бронзы, а введение учёным в научный оборот понятия «историческая среда» актуализировало изучение системы жизнеобеспечения древних социумов в условиях взаимодействия с окружающей средой, что в настоящее время является ключевым методологическим концептом в археологии. Организаторский талант В.В. Евдокимова способствовал формированию и развитию карагандинской школы археологии. Профессиональная подготовка, становление, успешная защита кандидатских и докторских диссертаций более десятка известных учёных-археологов непосредственно связаны с его именем. Многочисленные научные и педагогические заслуги В.В. Евдокимова признаны международным сообществом.

Для цитирования: Беделбаева М.В., Ломан В.Г. Карагандинская школа археологии: научное наследие В.В. Евдокимова. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С.82-97. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.82.97](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.82.97)

Введение

Профессиональная карьера Валерия Валентиновича Евдокимова (рис. 1) в течение всей жизни всегда была связана именно с вузовской, а не академической наукой. Возможно, истоки этого уходят в его юность, когда он, будучи студентом исторического факультета Уральского государственного университета, вместе с однокурсниками Г.Б. Здановичем, С.Я. Медведчук (Зданович), Б.Б. Овчинниковой, Ю.М. Кутаковым и др. участвовал в археологических исследованиях памятников Урала и Западной Сибири. Их наставником был выдающийся советский ученый В.Ф. Генинг, который смог вдохновить молодежь на археологическую стезю и научный поиск (рис. 2). По всей видимости, именно тогда В.В. Евдокимов увидел полноценное научное сотворчество преподавателя и студентов, высокий исследовательский потенциал вузовской науки и это стало примером для создания в будущем Карагандинской школы археологии в стенах университета.

Совмещая научно-исследовательскую деятельность в археологии и преподавание в педагогическом институте г. Кустанай в конце 1960–начале 1970-х гг., он организовал Кустанайскую археологическую экспедицию. С 1976 по 2020 гг. В.В. Евдокимов работал в Карагандинском университете, возглавив деятельность экспедиции по исследованию памятников Восточной Сарыарки. Благодаря его научному потенциалу и организационному таланту сформировались карагандинская школа археологии и ее исследовательский дух. Подготовка и становление более десятка извест-

ных ученых-археологов, успешная защита их кандидатских и докторских диссертаций в ведущих научных центрах Казахстана и России непосредственно связаны с именем В.В. Евдокимова [Бедельбаева, Усманова 2017: 186–194].

Показателен факт назначения В.В. Евдокимова на должность проректора по учебной работе Карагандинского университета, которую он занимал с 1986 по 1991 гг. Это свидетельствовало о признании его авторитета как опытного вузовского преподавателя и принципиального человека с высокими лидерскими качествами. Так, впервые в советское время профессиональный археолог стал одним из руководителей ведущего вуза Казахстана.

Научно-педагогические достижения В.В. Евдокимова были отмечены награждением нагрудным знаком «Почетный работник образования РК» (2005 г.), юбилейной медалью «40 лет КарГУ им. академика Е.А. Букетова» (2012 г.), присвоением звания «Заслуженный работник Карагандинского государственного университета им. академика Е.А. Букетова» (2010 г.).

Основные исследования ученого

Изучая памятники Тоболо-Иртышья в период жизни в Кустанае (в наст. вр. – Костанай,

Рис. 1. Валерий Валентинович Евдокимов. 2010 г.
Фото Э.Р. Усмановой
1-сур. Валерий Валентинович Евдокимов. 2010 ж.
Сурет Э.Р. Усманованікі
Fig. 1. Valeriy Evdokimov. 2010. Photo by E. Usmanova

Рис. 2. Студенты-выпускники Уральского государственного университета, специализирующиеся по археологии, после защиты дипломов вместе с научным руководителем. Май 1966 г. Первый ряд слева направо: В.Е. Стоянов, Б.Б. Овчинникова, Л.П. Шорикова, Е.М. Шилина (Мырсина), В.Ф. Генинг; второй ряд слева направо: В.В. Евдокимов, Г.Б. Зданович, М.К. Болотов. Фото из архива Б.Б. Овчинниковой

2-сур. Орал мемлекеттік университетінің археология бойынша маманданған бітіруші-түлектер ғылыми жетекшілерімен диплом жұмысын қорғағаннан кейін мен бірге. Мамыр 1966 ж. Бірінші қатар солдан оңға қарай: В.Е. Стоянов, Б.Б. Овчинникова, Л.П. Шорикова, Е.М. Шилина (Мырсина), В.Ф. Генинг; екінші қатар солдан оңға қарай: В.В. Евдокимов, Г.Б. Зданович, М.К. Болотов. Б.Б. Овчинникованың архивінен.

Fig. 2. Graduate students of Ural State University specializing in archaeology, after defending diplomas, together with a supervisor. May 1966. First row from left to right: V. Stoyanov, B. Ovchinnikova, L. Shorikova, E. Shilina (Myrsina), V. Gening; second row from left to right: V. Evdokimov, G. Zdanovich, M. Bolotov. Photo from the archive of B. Ovchinnikova

лена культура логиновского типа раннего средневековья (VI–VII вв. н.э.) [Генинг, Евдокимов 1969б: 125–126]. Позднее изучение материала раннего слоя этого городища позволило ученым обосновать выделение логиновского типа памятников эпохи ранней бронзы [Генинг и др. 1970: 21].

В.В. Евдокимов продолжил раскопки Алексеевского поселения, начатые О.А. Кривцовой-Граковой. Материалы памятника во многом изменили понимание содержания андроновской культуры и стали важным аргументом для обоснования самостоятельной алексеевской (саргаринско-алексеевской) культуры [Евдокимов 1975: 163–172].

При исследовании зоны затопления Верхне-Тобольского водохранилища было открыто и изучено поселение Перелески II, жилые комплексы которого позволили впоследствии провести реконструкцию домостроительства андроновцев с трехкамерными домами, с двумя, расположенными с противоположных сторон выходами, каменными очагами, кострищами, столбовыми и хозяйственными ямами [Евдокимов 1971: 207].

прим. авт.), В.В. Евдокимов внес важный вклад в исследование бронзового века этого региона. В Кустанайской области были проведены раскопки 10-ти поселений и 4-х могильников (рис. 4), также он принимал участие в исследованиях поселений Логиновское городище, Старо-Масляное [Генинг, Евдокимов 1969а: 57–64] и Пахомовская Пристань I [Евдокимов, Корочкова 1991: 50–63] (Тюменская обл.), Прорва (Омская обл.) [Евдокимов, Стефанов 1980: 41–51]. Поселение Пахомовская Пристань I стало эталонным памятником при выделении андроновидной пахомовской культуры, распространенной в лесостепном Прииртышье в XIV–XIII вв. до н.э. [Корочкова 2009: 76]. По результатам исследования Логиновского городища была выяв-

Рис. 3. В.В. Евдокимов на II-м археологическом семинаре, посвященном проблемам андроновской культурно-исторической общности (Петропавловск–Челябинск, 1980 г.). Фото из архива САИ

З-сур. В.В. Евдокимов андронов мәдени-тарихи қауымдастығының мәселелеріне арналған 2-ші археологиялық семинарда (Петропавл–Челябинск, 1980 ж.). Сурет САИ архивінен алынған

Fig. 3. V. Evdokimov at the 2nd archaeological seminar dedicated to the problems of the Andronovo cultural and historical community (Petropavlovsk–Chelyabinsk, 1980). Photo from the Saryarka Archaeological Institute archive

Жилища саргаринско-алексеевской и петровской культур детально изучены раскопками поселения эпохи поздней бронзы Конезавод III. На могильнике Конезавод, разрушенном песчаным карьером, аварийными раскопками было исследовано 14 алакульских погребений. Многослойное поселение эпохи бронзы Желкуар было изучено у пос. Приречный на левом берегу р. Желкуар. В процессе полевых работ выявлены четыре сооружения и зафиксирована четкая стратиграфия двух культурных слоев. Нижний культурный слой содержал керамику середины II тыс. до н.э., а верхний слой – фрагменты сосудов, датируемых концом II – началом I тыс. до н.э. [Евдокимов 1977: 510].

На поселениях Шукубай I, II раскопаны два жилища и сохранившиеся участки котлованов трех жилищ. Коллекция керамики включала фрагменты от горшковидных и горшечно-баночных сосудов черкакульского типа [Евдокимов 1985: 115–123].

Археологическим отрядом под руководством В.В. Евдокимова на поселении Семиозерное II в 1971, 1974 и 1977 гг. пятью раскопами была вскрыта площадь 1545 м², в ходе работ выявлены остатки пяти жилищ и обнаружена серия металлургических печей [Евдокимов, Логвин 1972: 289]. В заполнении жилища была найдена небольшая коллекция фрагментов керамики, кусочки руды и металлургических шлаков, обломок плитки для растирания руды. К этим материалам ученые вновь обратились в конце XX – начале XXI в., поскольку поселение занимает особое место среди ранних андроновских памятников Северного Казахстана. В двух статьях на новом уровне были проанализированы артефакты и сооружения, связанные с металлургией и металлообработкой [Евдокимов, Григорьев 1996: 124–130; Евдокимов и др. 2016: 16–29].

Полевые исследования позволили В.В. Евдокимову обобщить данные по топографии поселений эпохи бронзы Степного Притоболья в публикации «Хронология и периодизация памятников эпохи бронзы Кустанайского Притоболья» [Евдокимов 1983: 35–47] и углубить вопросы периодизации, выделив два этапа эпохи развитой бронзы: ранний, представленный памятниками петровского типа (XVI–XV вв. до н.э.), и поздний – древности алакульской культуры (третья четверть II тыс. до н.э.). К эпохе поздней бронзы отнесена алексеевская культура (выделены два периода: алексеев-

ский, датируемый последней четвертью II тыс. до н.э., и загаринский, отнесенный к первой четверти I тыс. до н.э.).

Количественное накопление материала переросло в качественное его осмысление и завершилось успешной защитой диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук по теме «Народонаселение степного Притоболья в эпоху бронзы» в Институте археологии АН Украинской ССР (г. Киев) в 1984 г. В первой главе была представлена детальная характеристика поселенческих памятников, во второй – погребальных комплексов региона. Третья глава посвящена проблемам периодизации и хронологии. В четвертой главе В.В. Евдокимов определяет общую численность населения территории в эпоху развитой бронзы в 450–550 человек, живших в 7–8 поселениях. Плотность населения примерно 0,8 человека на 100 км². Для эпохи поздней бронзы реконструируется численность 700–900 человек, обитавших в 3–4 поселениях [Евдокимов 1984]. Выводы диссертации, несомненно, и сегодня актуальны для исторической науки и свидетельствуют о высоком уровне теоретического осмысления накопленного материала.

В 80-е гг. XX в. В.В. Евдокимов, возглавивший неформальный археологический центр в Карагандинском университете, сохраняя научный интерес к эпохе бронзы Верхнего Притоболья, перенес экспедиционную деятельность в Каркаралинские степи, где к настоящему времени благодаря его раскопкам и исследованиям его учеников достаточно хорошо изучена эпоха бронзы. В то время в экспедициях Карагандинского университета ежегодно участвовало более 100 человек [Усманова, Бедельбаева 2014: 25–37]. Исследования памятников Восточной Сарыарки позволили впоследствии обобщить сведения о них в формате археологической карты Каркаралинского района [Ломан и др. 2004] и монументального раздела по эпохе бронзы в коллективной монографии [Евдокимов 2004: 124–147], а также популяризировать в статьях энциклопедии «Караганда. Карагандинская область» и путеводителе для этнотуристических маршрутов [Жауымбаев, Евдокимов и др. 2017а].

Под руководством В.В. Евдокимова проводились стационарные археологические раскопки на более чем 30 памятниках Карагандинской области (рис. 4).

Исследование поселения Усть-Кенетай (Осакаровский р-н, Карагандинская обл.) было проведено в 1978–1979 гг.: изучены котлованы двух жилищ и сооружения с керамикой фёдоровского типа. На дне сооружения обнаружена металлургическая печь хорошей сохранности. Жилища, содержавшие алексеевские (саргаринско-алексеевские) материалы, прорезали фёдоровский культурный слой. Таким образом, поселение относится к двум периодам эпохи бронзы [Евдокимов 1982: 3–20].

В 1980 г. под руководством В.В. Евдокимова был исследован могильник Сатан. Наибольший интерес представляет курган № 1, в котором сохранились остатки деревянного обгорелого обода колес и тлен ступицы, что указывает на возможное наличие в погребении колесницы. Находки такого рода были встречены впервые и не имели тогда аналогов на территории Казахстана [Евдокимов 1981: 434].

Весьма значимо изучение захоронения на могильнике Карагаш, отнесенного на основании аналогий к ямной культурно-исторической общности (третья – первая половина четвёртой четверти III тыс. до н.э.). В.В. Евдокимов и В.Г. Ломан предположили, что миграция ямников на восток носила сравнительно быстрый характер, о чём свидетельствует отсутствие в Казахстане большого количества таких памятников, а вызревание элементов афанасьевской культуры Южной Сибири происходило по мере этого продвижения. Таким образом, можно говорить о двух путях миграции: через Южный Урал (Верхняя Алабуга и Убаган I) и степи Центрального Казахстана (Карагаш) [Евдокимов, Ломан 1989: 34–46].

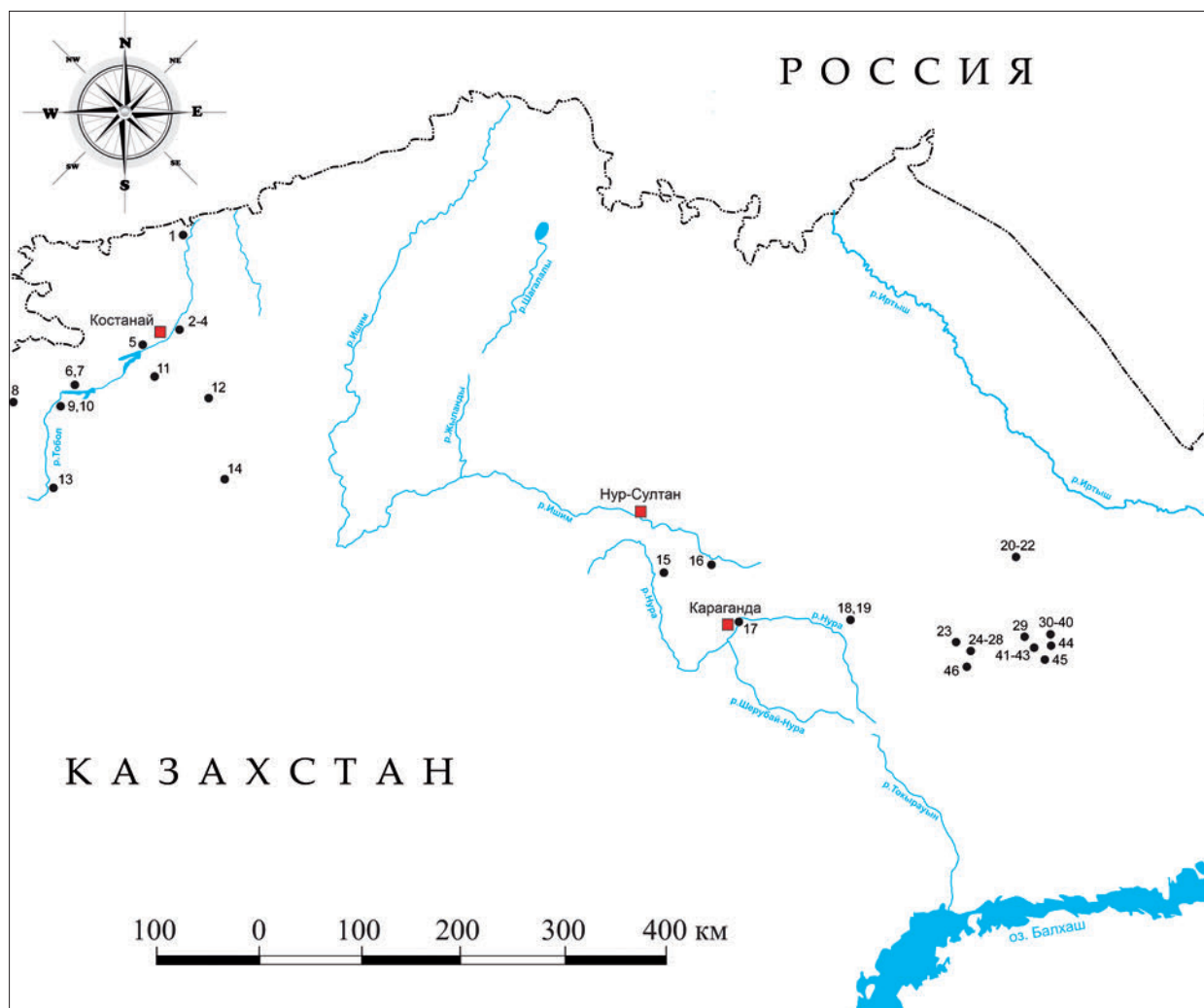

Рис. 4. Карта памятников, на которых проводились археологические раскопки под руководством В.В. Евдокимова: 1 – п. Загаринское; 2–4 – п. Конезавод I, III, м. Конезавод; 5 – п. Алексеевское; 6, 7 – м. Перелески, п. Перелески II; 8 – п. Желкуар; 9, 10 – п. Шүкүбай I, II; 11 – м. Евгеньевка; 12 – п. Семиозерное II; 13 – п. Верхне-Тобольское; 14 – м. Наурызум; 15 – п. Усть-Кенетай; 16 – п. Крещеновка; 17 – м. Майкүдук; 18, 19 – п. Ташик, м. Ташик; 20–22 – п. Упайс, м. Алпымса, Бозинген; 23 – р.с. Аблай; 24–28 – п. Копа I, м. Копа, Копа I, р.с. Копа I, II; 29 – м. Ащы-Өзек; 30–40 – п. Акимбек, Алат, Домалактас, Донғал, Кент, Қызылтас, м. Акимбек, Акимбек I, Донғал, Еңбек-Сүйгүш, Тасырбай II; 41–43 – м. Сатан, п. Сатан I, II; 44 – м. Қарағаш; 45 – ритуальное сооружение Дау-Қара; 46 – м. Нүркен.
Составитель В.Г. Ломан (п. – поселение, м. – моги́льник, р.с. – ритуальное сооружение)

4-сур. В.В. Евдокимов жетекшілігімен археологиялық қазба жұмыстары жүргізілген ескерткіштердің картасы: 1 – Загарин қс.; 2–4 – I, III Конезавод қс., Конезавод қр.; 5 – Алексеевск қс.; 6, 7 – Перелески қр., II Перелески қс.; 8 – Желқуар қс.; 9, 10 – I, II Шүқыбай қс.; 11 – Евгеньевка қр.; 12 – II Семиозер қс.; 13 – Жоғарғы Тобыл қс.; 14 – Науырзым қр.; 15 – Усть-Кенетай қс.; 16 – Крещеновка қс.; 17 – Майкүдық қр.; 18, 19 – Тәшік қс., Тәшік қр.; 20–22 – Упайс қс., Алпымса, Бозинген қр.; 23 – Абылайдың ғ.қ.; 24–28 – Қопа I қс., Қопа, I Қопа қр., I, II Қопа ғ.қ.; 29 – Ащы-Өзек қр.; 30–40 – Әкімбек, Алат, Домалақтас, Доңғал, Кент, Қызылтас қс., Әкімбек, I Әкімбек, Доңғал, Еңбек-Сүйгіш, II Тасырбай қр.; 41–43 – Сатан қр., I, II Сатан қс.; 44 – Қарағаш қр.; 45 – Дәу-Қара ғ.қ.; 46 – Нүркен қр.
Құрастырушы В.Г. Ломан (қс. – қоныс, қр. – қорым, ғ.қ. – ғұрыптық құрылыс)

Весомым практическим результатом активной исследовательской деятельности В.В. Евдокимова стали многочисленные коллекции артефактов, раскрывающие основные этапы древней истории региона, которые послужили основой для создания экспозиции музея археологии и этнографии Карагандинского университета, открытого в 1981 г. (рис. 5). А уже в 1985 г. под руководством В.В. Евдокимова была создана новая научная экспозиция музея, целиком разработанная и построенная самими университетскими археологами, существующая и поныне. Благодаря Валерию Валентиновичу музей стал не только хранилищем древностей, но и научной лабораторией, а затем и Сарыаркиным археологическим институтом (САИ) с фундаментальными исследовательскими программами.

Под руководством В.В. Евдокимова студенты исторического факультета Карагандинского университета на протяжении ряда лет проходили археологическую практику на поселении Кент – уникальном памятнике эпохи поздней бронзы. Им были исследованы сооружения № 7–9 и значительная часть т. н. Большой Ограды II. Достоянием науки стали новые данные по архитектуре и домостроительству, хозяйству и ремеслам древних насельников. Накопленные за эти годы материалы предстоит изучать и анализировать еще не одному поколению казахстанских археологов. Позднее была издана коллективная монография В.В. Варфоломеева, В.Г. Ломана, В.В. Евдокимова «Кент – город бронзового века в центре казахских степей», в которой обобщалось изучение эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана и был подведен итог многолетних работ на одном из крупнейших поселений Казахстана, отнесенных к памятникам протогородского типа [Варфоломеев, Ломан, Евдокимов 2017].

Многочисленные разведочные маршруты экспедиции В.В. Евдокимова по Северному и Центральному Казахстану открыли для истории сотни новых памятников от эпохи камня до этнографического времени, включая местонахождения наскальных рисунков и каменные изваяния. Их паспортизация, включение в Свод памятников истории и культуры КазССР и дальнейшее исследование стали основой для решения важных научных гипотез.

В 2001 г. В.В. Евдокимовым была успешно защищена докторская диссертация по теме «Эпоха бронзы степей Центрального и Северного Казахстана» (защита проходила в Объединенном диссертационном совете 53.33.01 при Институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, г. Алматы), посвященная реконструкции основных компонентов исторической среды степной бронзы Центрального и Северного Казахстана на основе многолетних археологических работ автора на данных территориях. Источниковая база включала информацию о 190 археологических объектах, в том числе 93 поселениях и 97 могильниках, одна пятая часть из которых была исследована экспедициями под руководством самого автора. В результате глубокого анализа материалов с учетом формальных и сущностных аспектов исследователем была разработана общерегиональная периодизация эпохи бронзы: период средней бронзы – полтавкинско-петровский этап (XX–XVI вв. до н.э.); период поздней бронзы, включающий три этапа – срубно-андроновский (XVI–XIII вв.

- ◀ Fig. 4. Map of sites where archaeological excavations were carried out under the direction of V. Evdokimov:
1 – Zagarinskoye s.; 2–4 – Konezavod I, III s., Konezavod b.g.; 5 – Alekseevskoye s.;
6, 7 – Pereleski b.g., Pereleski II s.; 8 – Zhelkuar s.; 9, 10 – Shukubay I, II s.; 11 – Evgenievka b.g.;
12 – Semiozernoye II s.; 13 – Verchne-Tobolskoye s.; 14 – Naurzum b.g.; 15 – Ust-Kenetai s.;
16 – Kreshchenovka s.; 17 – Maykuduk b.g.; 18, 19 – Tashik s., Tashik b.g.; 20–22 – Upais s., Alpymsa,
Bosingen b.g.; 23 – Ablay r.c.; 24–28 – Kopa I s., Kopa, Kopa I b.g., Kopa I, II r.c.; 29 – Aschi-Ozek b.g.;
30–40 – Akimbek, Alat, Domalaktas, Dongal, Kent, Kyzyltas s., Akimbek, Akimbek I, Dongal, Enbek-Suigush,
Tasyrbay II b.g.; 41–43 – Satan b.g., Satan I, II s.; 44 – Karagash b.g.; 45 – Dau-Kara r.c.; 46 – Nurken b.g.
The compiler V. Loman (s – settlement, b.g. – burial ground, r.c. – ritual construction)

до н.э.), культур валиковой керамики (XIII–IX вв. до н.э.) и нурско-донгальский (IX–VIII вв. до н.э.). Полтавкинско-петровский этап представлен в регионе памятниками петровской культуры, при наличии памятников XVII–XVI вв. до н.э. в Северном Казахстане и XVI в. до н.э. – в Центральном. Срубно-андроновский этап – памятниками алакульской и федоровской культур, сосуществовавших и взаимодействовавших друг с другом. Этап культур валиковой керамики включает дандыбай-саргаринскую культуру, нурско-донгальский этап представлен памятниками донгальской культуры в Центральном и загаринского этапа в Северном Казахстане [Евдокимов 2001: 16–17].

Вышедшее в 2002 г. учебное пособие, написанное В.В. Евдокимовым в соавторстве с В.В. Варфоломеевым, подготовившим раздел по эпохе поздней бронзы, стало частичной публикацией материалов докторской диссертации. Одной из сильных сторон работы является детальный историографический очерк. Материал структурирован по археологическим культурам, с подразделениями, посвященными поселениям и могильникам. Были внесены некоторые изменения, касающиеся хронологических рамок культур андроновской и пост-андроновской общностей: алакульские комплексы датированы XV–XIII вв. до н.э., федоровские – XV–XI вв. до н.э., несколько удревнена нижняя граница петровки (до XVIII в. до н.э.), а памятники поздней бронзы, в соответствии с последней позицией В.В. Варфоломеева, называются бегазы-дандыбаевскими (XIII–IX вв. до н.э.) [Евдокимов, Варфоломеев 2002]. На тот момент это было единственным аналитическим исследованием, посвященным эпохе бронзы Северного и Центрального Казахстана, ставшим к настоящему времени библиографической редкостью.

Рис. 5. Открытие музея археологии и этнографии. 1981 г. Слева направо: А.К. Абиль, В.В. Евдокимов, З.М. Мулдахметов, К.Ж. Жуасов, Е.А. Букетов, Ш.Р. Момынова, А.П. Нестеров, А.Б. Кундакбаева, К.М. Карабаспакова. Фото из архива САИ

5-сур. Археология және этнография музейінің ашылуы. 1981 ж. Солдан оңға қарай: А.К. Әбіл, В.В. Евдокимов, З.М. Мұлдахметов, К.Ж. Жуасов, Е.А. Бөкетов, Ш.Р. Момынова, А.П. Нестеров, А.Б. Құндақбаева, К.М. Қарабаспақова. Сурет САИ архивінен алынған

Fig. 5. Opening of the Museum of Archaeology and Ethnography. 1981. From left to right: A. Abil, V. Evdokimov, Z. Muldakhmetov, K. Zhuasov, E. Buketov, Sh. Momynova, A. Nesterov, A. Kundakbayeva, K. Karabasprakova. Photo from the Saryarka Archaeological Institute archive

Одним из актуальных направлений научных исследований В.В. Евдокимова являлась разработка понятийного аппарата, что отвечает общему условию развития археологии как науки. Видимо, поэтому лекции, которые В.В. Евдокимов читал студентам бакалавриата и магистратуры на историческом факультете Карагандинского университета им. академика Е.А. Букетова всегда привлекали слушателей и запоминались образной и оригинальной стилистической манерой изложения («коротенько» – так говорил сам Валерий Валентинович – *прим. авт.*), убедительностью, аргументированностью, абсолютной доступностью повествования без стилизованных штампов и наукообразия. Осознавая специфику археологической информации и трудности интерпретации артефактов для исторических и социальных реконструкций, В.В. Евдокимов долгое время работал над обоснованием понятия исторической среды как симбиоза взаимообусловленности природных и общественных компонентов, характеризующих конкретные условия. Археологические материалы, по его мнению, дают в руки исследователей бесценные данные о взаимодействии компонентов природы и общества и позволяют, пусть в общих чертах, реконструировать условия, окружающие человека и необходимые для его существования и деятельности [Евдокимов 2000].

При решении узловых проблем палеоэкономики Центрального Казахстана первостепенное значение принадлежит вопросам металлургии и горного дела, определявших производительные силы древнего общества. С 2004 г. экспедицией Карагандинского университета под руководством С.У. Жауымбаева и В.В. Евдокимова исследовался яркий памятник древнего металлургического производства – поселение Алат (рис. 6). Раскопки жилой и производственной площадок поселения, существовавшего в хронологических рамках культур валиковой керамики, выявили остатки бронзолитейной печи и горнов, предположительно предназначенных для варки железа сыродутным способом. Это позволило конкретизировать концептуальные положения о технологии железного производства в Центральной Азии, роли и значении древней металлургии в исторической ретроспективе [Евдокимов, Жауымбаев 2006: 21–38]. Уникальность этого памятника заключается в редкой степени сохранности плавильных печей и их использовании при выплавке различных металлов. В 2016 г. расчистку, детальную прорисовку и описание железоплавильной печи выполнил профессор университета Эхимэ (г. Мацуяма, Япония) Ясуюки Мураками (Yasuyuki Murakami) – директор Центра по изучению культур древнего железного века Восточной Азии. В полевом сезоне 2017 и 2018 гг. был проведен археологический эксперимент по моделированию железоплавильной печи и плавки металла. Согласно радиоуглеродному анализу, поселение датируется XIII в. до н.э., что позволило удревнить процесс плавки железа на несколько столетий [Жауымбаев, Евдокимов и др. 2017б; 2017в: 52–60].

Для научного наследия В.В. Евдокимова характерен глубокий анализ материала, поиск причин локального своеобразия отдельных комплексов, объединенных в территориально-культурные общности регионов, разработка детализированных палеодемографических характеристик, что позволяет углубить понимание историко-социологической панорамы общества эпохи бронзы [Varfolomeev, Evdokimov 2013: 289–305]. Проблематика, разработанная ученым, является актуальной и на современном этапе развития археологической науки, для которого характерен переход от решения традиционных источниковедческих задач к общеисторическим реконструкциям [Евдокимов и др. 2002: 84–95; Ермоленко, Евдокимов 2017: 201–208; Евдокимов, Сеитов 2021: 49–65]. Применение междисциплинарного подхода для детального анализа материалов раскопок в совместных исследованиях с учеными дальнего зарубежья воплотилось в статьях, опубликованных в мировых ведущих рейтинговых журналах [Damgaard et al., 2018a; 2018б; Ananyevskaya et al., 2020].

В юбилейном сборнике научных статей «Археологические исследования степной Евразии», приуроченном к 70-летию В.В. Евдокимова, представлен список, насчитывающий более 100 публи-

Рис. 6. В.В. Евдокимов и С.У. Жауымбаев на раскопках производственной площадки Алат. 2006 г.
Фото из архива САИ

6-сур. В.В. Евдокимов пен С.У. Жауымбай Алат өндірістік алаңындағы қазба жұмыстарында. 2006 ж.
Сурет САИ архивінен алынған

Fig. 6. V. Evdokimov and S. Zhauymbay at the excavations of the Alat production site 2006. Photo from the archive of the Saryarka Archaeological Institute

каций ученого с 1967 по 2013 гг. [Археологические исследования... 2013: 5–12], воспоминания и пожелания его учеников, статьи коллег по актуальным проблемам археологии. Библиографический указатель «Археология Северного и Центрального Казахстана» также содержит перечень монографий и статей ученого [Хабдулина и др. 2013: 148, 160–164].

Заключение

Если коротко охарактеризовать основные научные результаты, достигнутые В.В. Евдокимовым, можно отметить:

- выделение логиновской культуры раннего средневековья (в соавторстве с В.Ф. Генингом);
- детализацию археологической и культурно-исторической периодизации эпохи бронзы Центрального и Северного Казахстана;
- реконструкцию основных палеодемографических данных на основе методов археологической демографии;
- обоснование выделения соседско-родовой (гетерогенной) общины в эпоху бронзы у племен Центрального и Северного Казахстана;

Рис. 7. В.В. Евдокимов с дочерью Марией. 2016 г.
Фото из архива Б.Б. Овчинниковой

7-сур. В.В. Евдокимов қызы Мариямен. 2016 ж.
Сурет Б.Б. Овчинникованың архивінен алынған

Fig. 7. V. Evdokimov with his daughter Mariya. 2016.
Photo from the archive of B. Ovchinnikova

Исследования В.В. Евдокимова позволили детальнее воссоздать историко-культурные процессы эпохи бронзы не только в Центральном Казахстане, но и на сопредельных территориях. Особую значимость эти материалы приобретают для изучения синташтинских древностей и при рассмотрении вопросов формирования и развития образований алакульско-атасуского и федоровско-нуринского пласта, а также эволюции всей андроновской общности и формирующихся на ее основе культур валиковой керамики.

Неизменная благожелательность и отзывчивость В.В. Евдокимова снискали заслуженную любовь и уважение всех коллег – от маститых ученых до начинающих магистрантов, которых он учил мыслить, творить, исследовать. Высокие душевные качества – большая доброта, широта культурных интересов, рыцарская готовность прийти на помощь, принципиальность – всегда привлекали к нему людей. Яркий ученый, незаурядный лектор, отзывчивый наставник, внимательный собеседник, человек глубокого таланта и большого обаяния – таким Валерий Валентинович останется в нашей памяти (рис. 7).

ЛИТЕРАТУРА

1. Археологические исследования степной Евразии: сб. науч. статей к 70-летию В.В. Евдокимова / Отв. ред. Ломан В.Г. Караганда: TENGRI Ltd, 2013. 238 с.
2. Бедельбаева М.В., Усманова Э.Р. Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция и Карагандинская школа археологии: творческий союз исследователей древней истории Сарыарки // Археологическое

- наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. В 2-х т. / Отв. ред. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 186-194.
3. Варфоломеев В., Ломан В., Евдокимов В. Кент – город бронзового века в центре казахских степей / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. 11. Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры, 2017. 338 с.
  4. Генинг В.Ф., Евдокимов В.В. Старо-Масляное поселение // ВАУ. 1969а. Вып. 8. С. 57-64.
  5. Генинг В.Ф., Евдокимов В.В. Логиновское городище // ВАУ. 1969б. Вып. 8. С. 102-127.
  6. Генинг В.Ф., Гусенцова Т.М., Кондратьев О.М., Стефанов В.И., Трофименко В.С. Периодизация поселений эпохи неолита и бронзового века Среднего Прииртышья // Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири: м-лы совещания (г. Томск, 25–31 мая 1970 г.) / Отв. ред. Матющенко В.И. Томск: Изд-во ТомГУ, 1970. С. 12-51.
  7. Евдокимов В.В. Раскопки в зоне Верхне-Тобольского водохранилища // АО-1970. М.: Наука, 1971. С. 207.
  8. Евдокимов В.В. Новые раскопки Алексеевского поселения на р. Тобол // СА. 1975 № 4. С. 163-172.
  9. Евдокимов В.В. Раскопки в Кустанайской области // АО-1976. М.: Наука, 1977. С. 510.
  10. Евдокимов В.В. Работы Карагандинского отряда // АО-1980. М.: Наука, 1981. С. 434.
  11. Евдокимов В.В. Поселение эпохи бронзы Усть-Кенетай // Вопросы археологии, этнографии Центрального Казахстана / Отв. ред. Евдокимов В.В. Караганда: Изд-во КарГУ, 1982. С. 3-20.
  12. Евдокимов В.В. Хронология и периодизация памятников эпохи бронзы Кустанайского Притоболья // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья / Отв. ред. Зданович Г.Б. Челябинск: БашГУ (ЧелГУ), 1983. С. 35-47.
  13. Евдокимов В.В. Народонаселение Степного Притоболья в эпоху бронзы: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1984. 21 с.
  14. Евдокимов В.В. Поселение Шукубай II // Бронзовый век Южного Приуралья: межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. Косарев М.Ф. Уфа: Башк. гос. пед. ин-т, 1985. С. 115-123.
  15. Евдокимов В.В. Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; КарГУ, 2000. 140 с.
  16. Евдокимов В.В. Эпоха бронзы степей Центрального и Северного Казахстана: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Алматы, 2001. 32 с.
  17. Евдокимов В.В. Эпоха бронзы // Восточная Сарыарка. Каркаралинский район в прошлом и настоящем / Ред. Алдажуманов К.С., Бейсенов А.З. Алматы: Эверо, 2004. С. 124-147.
  18. Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В. Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана. Учеб. пособие / Отв. ред. Ломан В.Г. Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. 138 с.
  19. Евдокимов В.В., Григорьев С.А. Металлургические комплексы поселения Семиозерки II // Новое в археологии Южного Урала / Отв. ред. Григорьев С.А. Челябинск: Рифей, 1996. С. 124-130.
  20. Евдокимов В.В., Жауымбаев С.У. Металлургический комплекс эпохи бронзы Алат Каркаралинского района Карагандинской области // Вестник КарГУ. Серия История, Философия, Право. 2006. № 3 (43). С. 21-38.
  21. Евдокимов В.В., Корочкова О.Н. Поселение Пахомовская Пристань I // Источники этнокультурной истории Западной Сибири / Отв. ред. Матвеева Н.П. Тюмень: Тюмен. гос. ун-т, 1991. С. 50-63.
  22. Евдокимов В.В., Логвин В.Н. Исследования в Кустанайской области // АО-1971. М.: Наука, 1972. С. 287-289.
  23. Евдокимов В.В., Логвин А.В., Ткачев А.А. Поселение Семиозерное 2 // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2016. № 2 (33). С. 16-29.
  24. Евдокимов В.В., Ломан В.Г. Раскопки ямного кургана в Карагандинской области // Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана / Отв. ред. Евдокимов В.В. Караганда: Изд-во КарГУ, 1989. С. 34-46.
  25. Евдокимов В.В., Сеитов А.М. Савроматские погребения могильника Перелески II в Верхнем Притоболье // Археология Казахстана. 2021. № 3 (13). С. 49-65.

26. Евдокимов В.В., Стефанов В.И. Поселение Прорва // Археология Прииртышья / Ред. Матющенко В.И. Томск: ТомГУ, 1980. С. 41-51.
27. Евдокимов В.В., Ткачев А.А., Ткачева Н.А. Могильник эпохи бронзы Бозенген – памятник нуртайского типа // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2002. Вып. 4. С. 84-95.
28. Ермоленко Л.Н., Евдокимов В.В. Средневековые изваяния из музея археологии Карагандинского университета // Археологические исследования степной Евразии: сб. науч. статей к 70-летию В.В. Евдокимова / Отв. ред. Ломан В.Г. Караганда: TENGRI Ltd, 2013. С. 201-208.
29. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С. Путеводитель для этнотуристических маршрутов «По следам древних скотоводов и металлургов Каркаралинско-Кентского горного массива». Караганды: Alpha print, 2017а. 44 с.
30. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С. Жилища бронзового века поселения металлургов и скотоводов Алат. Караганды: Alpha print, 2017б. 118 с.
31. Жауымбаев С.У., Евдокимов В.В., Кукушкин А.И., Шохатаев О.С. Поселение металлургов Алат эпохи поздней бронзы (Каркаралинский район, Карагандинская область) // Вестник Карагандинского Университета. Серия История. Философия. 2017в. № 2 (86). С. 52-60.
32. Корочкова О.Н. Пахомовская культура эпохи поздней бронзы // Археология, этнография и антропология Евразии. 2009. № 3 (39). С. 75-84.
33. Ломан В.Г., Бейсенов А.З., Евдокимов В.В., Тулеуов Т.С. Археологическая карта Каркаралинского района Карагандинской области. Алматы: Иль-тех-китап, 2004. 256 с.
34. Усманова Э.Р., Бедельбаева М.В. Археологическая школа КарГУ имени академика Е.А. Букетова (история, исследования, достижения) // Историческая наука Казахстана: современное состояние и перспективы развития. М-лы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию исторического факультета (г. Караганды, 6 декабря 2013 г.) / Отв. ред. Смагулова Г.М., Шотбакова Л.К., Оразбекова Г.Б. Караганды: изд-во «Гласир», 2014. С. 25-37.
35. Хабдулина М.К., Гаврилов Д.А., Свиридов А.Н. Археология Северного и Центрального Казахстана (1764–2012). Библиографический указатель. Астана: изд-во «Сарыарка», 2013. 280 с.
36. Ananyevskaya E., Akhatov G., Loman V., ..., Evdokimov V., ..., Motuzaitė Matuzevičiūtė G. The effect of animal herding practices on the diversity of human stable isotope values in North Central Asia // JAS. 2020. Vol. 34. DOI: [10.1016/j.jasrep.2020.102615](https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102615).
37. Damgaard P., Martiniano R., Kamm J., ..., Evdokimov V., ..., Willerslev E. The first horse herders and the impact of early Bronze Age steppe expansions into Asia // Science. 29 Jun 2018а. Vol. 360, Issue 6396. P. 1422.
38. Damgaard P., Marchi N., Rasmussen S., ..., Evdokimov V., ..., Willerslev E. 137 ancient human genomes from across the Eurasian steppes // Nature. 17 May 2018б. Vol. 557, No. 7705. P. 369-374.
39. Varfolomeev V., Evdokimov V. Die andronovo-kulturen // Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens / Stöllner T., Samasev Z. (Hrsg.). Band I. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum, 2013. S. 289-305.

REFERENCES

1. Loman, V. G. (ed.). 2013. *Arheologicheskie issledovaniya stepnoy Evrazii (Archaeological research of steppe Eurasia)*. Karaganda: “TENGRI Ltd.” Publ. (in Russian).
2. Bedelbayeva, M. V., Usmanova, E. R. 2017. In: Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.). *Arheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazakhstana: izuchenie i sohranenie (Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation)*. In 2 vol. Vol. 1. Almaty: Margulan Institute of Archaeology; “Begazy-Tasmola” Publ., 186-194 (in Russian).
3. Varfolomeev, V., Loman, V., Evdokimov, V. 2017. *Kent – gorod bronzovogo veka v centre kazahskih stepej (Kent is a Bronze Age city in the center of the Kazakh steppes)*. Astana: Kazakh scientific-research Culture Institute (in Russian).
4. Gening, V. F., Evdokimov, V. V. 1969а. In: *Voprosy arheologii Urala (Questions of the archaeology of the Urals)*, 8, 57-64 (in Russian).
5. Gening, V. F., Evdokimov, V. V. 1969б. In: *Voprosy arheologii Urala (Questions of the archaeology of the Urals)*, 8, 102-127 (in Russian).

6. Gening, V. F., Gusentsova, T. M., Kondratiev, O. M., Stefanov, V. I., Trofimenko, V. S. 1970. In: Matyushchenko, V. I. (ed.). *Problemy hronologii i kulturnoy prinaldzhnosti arheologicheskikh pamyatnikov Zapadnoy Sibiri (Problems of chronology and cultural affiliation of archaeological sites of Western Siberia)*. Tomsk: Tomsk State University, 12-51 (in Russian).
7. Evdokimov, V. V. 1971. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya-1970 (Archaeological discoveries-1970)*. Moscow: "Nauka" Publ., 207 (in Russian).
8. Evdokimov, V. V. 1975. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet archaeology)*, 4, 163-172 (in Russian).
9. Evdokimov, V. V. 1976. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya-1977 (Archaeological discoveries-1977)*. Moscow: "Nauka" Publ., 510 (in Russian).
10. Evdokimov, V. V. 1981. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya-1980 (Archaeological discoveries-1980)*. Moscow: "Nauka" Publ., 434 (in Russian).
11. Evdokimov, V. V. 1982. In: Evdokimov, V. V. (ed.). *Voprosy arheologii, etnografii Tsentralnogo Kazahstana (Issues of archaeology, ethnography of Central Kazakhstan)*. Karaganda: Karaganda State University Publ., 3-20 (in Russian).
12. Evdokimov, V. V. 1983. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Bronzovyi vek stepnoy polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurechiya (The Bronze Age of the steppe of the Ural-Irtysh region)*. Chelyabinsk: Bashkir State University (Chelyabinsk State University) Publ., 35-47 (in Russian).
13. Evdokimov, V. V. 1984. *Narodonaselenie stepnogo Pritoboliya v epohu bronzy (The population of the Steppe Tobol river region in the Bronze Age)*: thesis of the Candidate of hist. sc. Kiev (in Russian).
14. Evdokimov, V. V. 1985. In: Kosarev, M. F. (ed.). *Bronzovyi vek Yuzhnogo Priuraliya (The Bronze Age of the Southern Urals)*. Ufa: Bashkir State Pedagogical Institute, 115-123 (in Russian).
15. Evdokimov, V. V. 2000. *Istoricheskaya sreda epohi bronzy stepey Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana (Historical environment of the Bronze Age steppes of Central and Northern Kazakhstan)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology; Karagandy State University Publ. (in Russian).
16. Evdokimov, V. V. 2001. *Epoha bronzy stepey Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana (The Bronze Age of the Steppes of Central and Northern Kazakhstan)*: thesis of the Doctor of hist. sc. Almaty (in Russian).
17. Evdokimov, V. V. 2004. In: Aldazhumanov, K. S., Beisenov, A. Z. (eds.). *Vostochnaya Saryarka. Karkaralinskiy raion v proshlom i nastoyashhem (Eastern Saryarka. Karkaraly district in the past and present)*. Almaty: "Evero" Publ., 124-147 (in Russian).
18. Loman, V. G. (ed.). 2002. Evdokimov, V. V., Varfolomeev, V. V. *Epoha bronzy Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana (The Bronze Age of Central and Northern Kazakhstan)*. Karaganda: Karagandy State University Publ. (in Russian).
19. Evdokimov, V. V., Grigoriev, S. A. 1996. In: Grigoriev, S. A. (ed.). *Novoe v arheologii Yuzhnogo Urala (New in the archaeology of the Southern Urals)*. Chelyabinsk: "Rifey" Publ., 124-130 (in Russian).
20. Evdokimov, V. V., Zhaulymbaev, S. U. 2006. In: *Vestnik KarGU. Seriya Istoriya, Filosofiya, Pravo (Bulletin of Karagandy State University. Series History, Philosophy, Law)*, 3 (43), 21-38 (in Russian).
21. Evdokimov, V. V., Korochkova, O. N. 1991. In: Matveeva, N. P. (ed.). *Istochniki etnokulturnoy istorii Zapadnoy Sibiri (Sources of the ethnocultural history of Western Siberia)*. Tumen: Tumen State University Publ., 50-63 (in Russian).
22. Evdokimov, V. V., Logvin, V.N. 1972. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Arheologicheskie otkrytiya-1971 (Archaeological discoveries-1971)*. Moscow: "Nauka" Publ., 287-289 (in Russian).
23. Evdokimov, V. V., Logvin, A. V., Tkachev, A. A. 2016. In: *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography)*, 2 (33), 16-29 (in Russian).
24. Evdokimov, V. V., Loman, V. G. 1989. In: Evdokimov, V. V. (ed.). *Voprosy arheologii Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana (Issues of archaeology of Central and Northern Kazakhstan)*. Karaganda: Karagandy State University Publ., 34-46 (in Russian).
25. Evdokimov, V. V., Seitov, A. M. 2021. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan Archeology)*, 3 (13), 49-65 (in Russian).
26. Evdokimov, V. V., Stefanov, V. I. 1980. In: Matyushchenko, V. I. (ed.). *Arheologiya Priirtyshiya (Archaeology of the Irtysh river region)*. Tomsk: Tomsk State University Publ., 41-51 (in Russian).

27. Evdokimov, V. V., Tkachev, A. A., Tkacheva, N. A. 2002. In: *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography)*, 4, 84-95 (in Russian).
28. Ermolenko, L. N., Evdokimov, V. V. 2013. In: Loman, V. G. (ed.). *Arheologicheskie issledovaniya stepnoy Evrazii (Archaeological research of steppe Eurasia)*. Karaganda: "TENGRI Ltd." Publ., 201-208 (in Russian).
29. Zhaumbayev, S. U., Evdokimov, V. V., Kukushkin, A. I., Shokhatayev, O. S. 2017a. *Putevoditel dlya etnoturisticheskikh marshrutov "Po sledam drevnih skotovodov i metallurgov Karkaralinsko-Kentskogo gornogo massiva" (Guide for ethnotouristic routes "In the footsteps of ancient pastoralists and metallurgists of the Karkaralinsk-Kent mountain range")*. Karagandy: "Alpha print" Publ. (in Russian).
30. Zhaumbayev, S. U., Evdokimov, V. V., Kukushkin, A. I., Shokhatayev, O. S. 2017b. *Zhilishha bronzovogo veka poseleniya metallurgov i skotovodov Alat (Bronze Age dwellings settlements of metallurgists and cattle breeders of the Alat)*. Karagandy: "Alpha print" Publ. (in Russian).
31. Zhaumbayev, S. U., Evdokimov, V. V., Kukushkin, A. I., Shokhatayev, O. S. 2017c. In: *Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya Istoriya. Filosofiya (Bulletin of Karagandy State University. Series History. Philosophy)*, 2 (86), 52-60 (in Russian).
32. Korochkova, O. N. 2009. In: *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, ethnology and anthropology of Eurasia)*, 3 (39), 75-84 (in Russian).
33. Loman, V. G., Beisenov, A. Z., Evdokimov, V. V., Tuleuov, T. S. 2004. *Arheologicheskaya karta Karkaralinskogo raiona Karagandinskoy oblasti (Archaeological map of Karkaraly district of Karaganda region)*. Almaty: "Iltah-kitap" Publ. (in Russian).
34. Usmanova, E. R., Bedelbayeva, M. V. 2014. In: Smagulova, G. M., Shotbakova, L. K., Orazbekova, G. B. (eds.). *Istoricheskaya nauka Kazahstana (Historical science of Kazakhstan)*. Karagandy: Karagandy State University Publ., 25-37 (in Russian).
35. Khabdulina, M. K., Gavrilov, D. A., Sviridov, A. N. 2013. *Arheologiya Severnogo i Tsentralnogo Kazahstana (1764–2012) (Archaeology of Northern and Central Kazakhstan (1764–2012))*. Astana: "Saryarka" Publ. (in Russian).
36. Damgaard, P., Martiniano, R., Kamm, J., ... Evdokimov, V., ..., Willerslev, E. 2018a. In: *Science*. 29 Jun. Vol. 360. Issue 6396. 1422 (in English).
37. Damgaard, P., Marchi, N., Rasmussen, S., ..., Evdokimov, V., ..., Willerslev, E. 2018b. In: *Nature*. 17 May. Vol. 557. 7705. 369-374 (in English).
38. Ananyevskaya, E., Akhatov, G., Loman, V., ..., Evdokimov, V., ..., Motuzaitė Matuzeviciute, G. 2020. In: *JAS*. Vol. 34. DOI: [10.1016/j.jasrep.2020.102615](https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2020.102615) (in English).
39. Varfolomeev, V., Evdokimov V. 2013. In: Stöllner T., Samasev Z. (Hrsg.). *Unbekanntes Kasachstan. Archäologie im Herzen Asiens*. Band I. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum, 289-305 (in German).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 20.02.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.02.2022.

УДК 902.904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.98.109>

Детское погребение и новые данные радиоуглеродного датирования памятников раннего железного века Центрального Казахстана

©2022 г. Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И., Макен А.Б., Шохатаев О.С.

Keywords: archaeology, Central Kazakhstan, early Iron Age, Tasmola culture, radiocarbon dating

Түйін сөздер: археология, Орталық Қазақстан, ерте темір ғасыры, Тасмола мәдениеті, радиоқөміртекті мерзімдеу

Ключевые слова: археология, Центральный Казахстан, ранний железный век, тасмолинская культура, радиоуглеродное датирование

Yevgeniy Dmitriev¹, Alexey Kukushkin¹, Adil Maken¹, Olzhas Shokhatayev¹

¹Corresponding author, Junior Researcher, Karagandy Buketov University, Karagandy, Kazakhstan.

E-mail: yevgenii1992@mail.ru

¹Doctor of Philosophy (PhD), Senior Researcher, Karagandy Buketov University, Karagandy, Kazakhstan.

E-mail: tatarlandia@mail.ru

¹Lecturer, Karagandy Buketov University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: adil.95.kz-95@mail.ru

¹Senior Lecturer, Karagandy Buketov University, Karagandy, Kazakhstan. E-mail: olghas-85@mail.ru

A child's burial and new data of radiocarbon dating of monuments of the early Iron Age in Central Kazakhstan

Abstract. The article discusses the results of fieldwork on the early Iron Age burial mound, investigated in the Aktogay district of the Karagandy region. It had an uncovered stone mound, under which the burial of a 4–5 year-old child laid on his back in an elongated position was recorded, accompanied by stone beads, an iron knife, a stone whetstone and a gold overlay. The Tasmola cultural identity of the excavated complex is indicated, first of all, by the zoomorphic overlay, on which the profile of a feline predator was depicted, which is characteristic of the Scythian-Saka animal style. In view of the absence of more specific chronological reference points, the investigated burial should be dated within a wide framework of the 8th–5th centuries BC. The results of radiocarbon dating of the burials of the Tasmola culture in the barrows of Borly and Senkibay-2 are also introduced into scientific circulation, which to a certain extent corrected the preliminary dating of these complexes, based on the method of typological analogies. According to new data, firstly, the materials of the Senkibay-2 burial ground should be somewhat dated to the 9th – beginning of the 8th century BC; secondly, the burial of the Borly mound should be dated to a slightly wider time range – the middle of the 8th – middle of the 6th century BC.

Acknowledgement: The work was carried out with the financial support of the project of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the IRN of the project AP09259147 «Culture of the nomadic population of Saryarka in the Middle Ages (based on the materials of burial and ritual complexes)».

Citation: Dmitriev Ye., Kukushkin A., Maken A., Shokhatayev O. 2022. A child's burial and new data of radiocarbon dating of monuments of the early Iron Age in Central Kazakhstan. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 98-109 (in Russian).

DOI: [10.52967/akz2022.1.15.98.109](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.98.109)

**Дмитриев Евгений Анатольевич¹,
Кукушкин Алексей Игоревич¹,
Мәкен Әділ Болатұлы¹, Шохатаев Олжас Саятұлы¹**

¹корреспондент авторы, кіші ғылыми қызметкер,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан.
E-mail: yevgenii1992@mail.ru

¹PhD, аға ғылыми қызметкер, Е.А. Бөкетов атындағы
Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.
E-mail: tatarlandia@mail.ru

¹оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды
университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.
E-mail: adil.95.kz-95@mail.ru

¹аға оқытушы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды
университеті, Қарағанды қ., Қазақстан.
E-mail: olghas-85@mail.ru

**Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі
ескерткіштерін радиокөміртекті мерзімдеудің
жаңа деректері және баланы жерлеу**

Аннотация. Мақалада Қарағанды облысының Ақтоғай ауданында зерттелген ерте темір дәуірі обасындағы далалық жұмыстардың нәтижелері қарастырылады. Астында ұзынынан шалқасынан созылып жатқызып, тас моншақтармен, темір пышақпен, тас қайрақ және алтын жабынмен бірге көмілген 4–5 жас аралығындағы бала жерлеуі табылған шымданбаған тас үйінді. Қазылған кешеннің Тасмола мәдениетіне жататындығын, ең алдымен, скиф-сақ аң стиліне тән мысық жыртқышының кескіні бейнеленген зооморфтық жапсырма көрсетеді. Неғұрлым нақты хронологиялық белгілердің болмауына байланысты зерттелген жерлеуді б.д.д. VIII–V ғғ. деген кең шеңбермен мерзімдеуге тура келеді. Сондай-ақ, Борлы және Сенкібай-2 обаларындағы Тасмола мәдениеті жерлеулерінің радиокөміртекті мерзімдеу нәтижелері ғылыми айналымға енгізілді, олар белгілі бір дәрежеде типологиялық ұқсастық әдісіне негізделген осы кешендердің алдын ала мерзімделуін реттеді. Жаңа деректерге сәйкес, біріншіден, Сенкібай-2 қорымының материалдарын б.д.д. IX ғ.–VIII ғ. басы; екіншіден, Борлы обасындағы жерлеуді б.д.д. VIII ғ. ортасы–VI ғ. ортасы деп біршама кеңірек уақыт ауқымымен мерзімдеу керек.

Алғыс: Жұмыс ҚР БҒМ ҒК АР09259147 «Ортағасырлардағы Сарыарқаның көшпелі тұрғындарының мәдениеті (жерлеу және ғұрыптық кешендердің материалдары бойынша)» жобасының қаржылық қолдауымен орындалды.

**Дмитриев Евгений Анатольевич¹,
Кукушкин Алексей Игоревич¹,
Макен Адиль Болатович¹, Шохатаев Олжас Саятович¹**

¹автор-корреспондент, младший научный сотрудник,
Карагандинский университет имени Е.А. Букетова,
г. Караганды, Казахстан. E-mail: yevgenii1992@mail.ru

¹доктор философии (PhD), старший научный
сотрудник, Карагандинский университет
имени Е.А. Букетова, г. Караганды, Казахстан.
E-mail: tatarlandia@mail.ru

¹преподаватель, Карагандинский университет
имени Е.А. Букетова, г. Караганды, Казахстан.
E-mail: adil.95.kz-95@mail.ru

¹старший преподаватель, Карагандинский
университет имени Е.А. Букетова, г. Караганды,
Казахстан. E-mail: olghas-85@mail.ru

**Детское погребение и новые данные
радиоуглеродного датирования памятников
раннего железного века Центрального Казахстана**

Аннотация. В статье рассматриваются результаты полевых работ на кургане раннего железного века, исследованном в Актогайском районе Карагандинской области. Он имел незадернованную каменную насыпь, под которой зафиксировано захоронение ребенка возрастом 4–5 лет, уложенного на спине в вытянутом положении, сопровождавшееся каменными бусами, железным ножом, каменным оселком и золотой накладкой. На тасмолинскую культурную принадлежность раскопанного комплекса указывает, прежде всего, зооморфная накладка, на которой был изображен профиль кошачьего хищника, что характерно для скифо-сакского звериного стиля. В виду отсутствия более конкретных хронологических реперов исследованное захоронение следует датировать широкими рамками VIII–V вв. до н.э. Также вводятся в научный оборот результаты радиоуглеродного датирования погребений тасмолинской культуры курганов Борлы и Сенкибай–2, которые в определенной мере скорректировали предварительную датировку данных комплексов, основанную на методе типологических аналогий. Согласно новым данным, во-первых, материалы могильника Сенкибай–2 следует датировать IX – началом VIII в. до н.э.; во-вторых, захоронение кургана Борлы следует датировать несколько более широким временным диапазоном – середина VIII – середина VI в. до н.э.

Благодарности: Работа выполнена при финансовой поддержке проекта Комитета науки МОН РК, ИРН проекта АР09259147 «Культура кочевого населе-

Сілтеме жасау үшін: Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И., Мәкен Ә.Б., Шохатаев О.С. Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірі ескерткіштерін радиокөміртекті мерзімдеудің жаңа деректері және баланы жерлеу. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 98-109-бб. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.98.109](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.98.109)

ния Сарыарки в Средневековье (по материалам погребальных и ритуальных комплексов)».

Для цитирования: Дмитриев Е.А., Кукушкин А.И., Мәкен А.Б., Шохатаев О.С. Детское погребение и новые данные радиоуглеродного датирования памятников раннего железного века Центрального Казахстана. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С.98-109. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.98.109](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.98.109)

Введение

Ранний железный век – один из наиболее изученных в археологическом плане исторических периодов Центрального Казахстана. Масштабные исследования памятников данного времени, начатые в середине XX в., позволили М.К. Кадырбаеву выделить тасмолинскую культуру [Кадырбаев 1966]. Интенсивное накопление источников, связанное с открытием новых комплексов на сопредельных территориях, привело, во-первых, к расширению ее ареала, охватывающему в настоящее время Центральный и Северный Казахстан, а также Южное Зауралье; во-вторых, к выделению бобровско-тасмолинского [Таиров 2007], улубай-тасмолинского [Хабдулина 1994] и собственно тасмолинского локальных вариантов. Однако, несмотря на значительный корпус данных, особый интерес представляют детские тасмолинские погребения, которых известно в настоящее время 9 [Бейсенов и др. 2017]. В рамках статьи предлагается рассмотреть еще одно, исследованное в 2021 г., тасмолинское захоронение этой возрастной группы.

Материалы полевых работ

Могильник Ыскак находится в 36,9 км севернее горы Аксоран, в 30,1 км к востоку–юго-востоку от пос. Милыбулак (Актогайский р-н, Карагандинская обл.), в 21,8 км южнее пос. Аппаз, на границе с Каркаралинским районом, в урочище Агашольке, пересеченном руслами пересыхающей реки Саттыбай (приток реки Сарыюлен). Он занимает вершину и подножие невысокой сопки. На погребальной площадке визуально зафиксировано 6 сооружений, представляющих собой незадернованные каменные курганы диаметром 3–10 м, высотой до 1,2 м. В качестве объекта исследований был выбран комплекс № 1, расположенный на западной окраине памятника (рис. 1).

До раскопок сооружение представляло собой каменный курган диаметром 9,5 м, высотой 1,2 м, полы насыпи которого были задернованы. На объекте был разбит круговой раскоп диаметром 10,5 м. Стратегия раскопок кургана подразумевала зачистку поверхностного грунта по всему периметру разметки; расчистку каменной насыпи с последующим разбором ее восточной половины, в результате чего представлялось возможным получить полные данные о стратиграфии комплекса; фиксация границ погребальной камеры осуществлялась посредством разбора центральной части сооружения (рис. 2).

После снятия поверхностного слоя грунта была осуществлена расчистка каменной насыпи сооружения (рис. 3). В процессе разбора восточной части комплекса на глубине 0,5 м были обнаружены отдельные кости МРС, видимо, являвшиеся остатками тризны или иного ритуального обряда.

Погребальная камера была устроена в центральной части сооружения в материковом слое и представляла собой простую яму прямоугольной формы размерами 1,5×0,6–0,8 м, глубиной

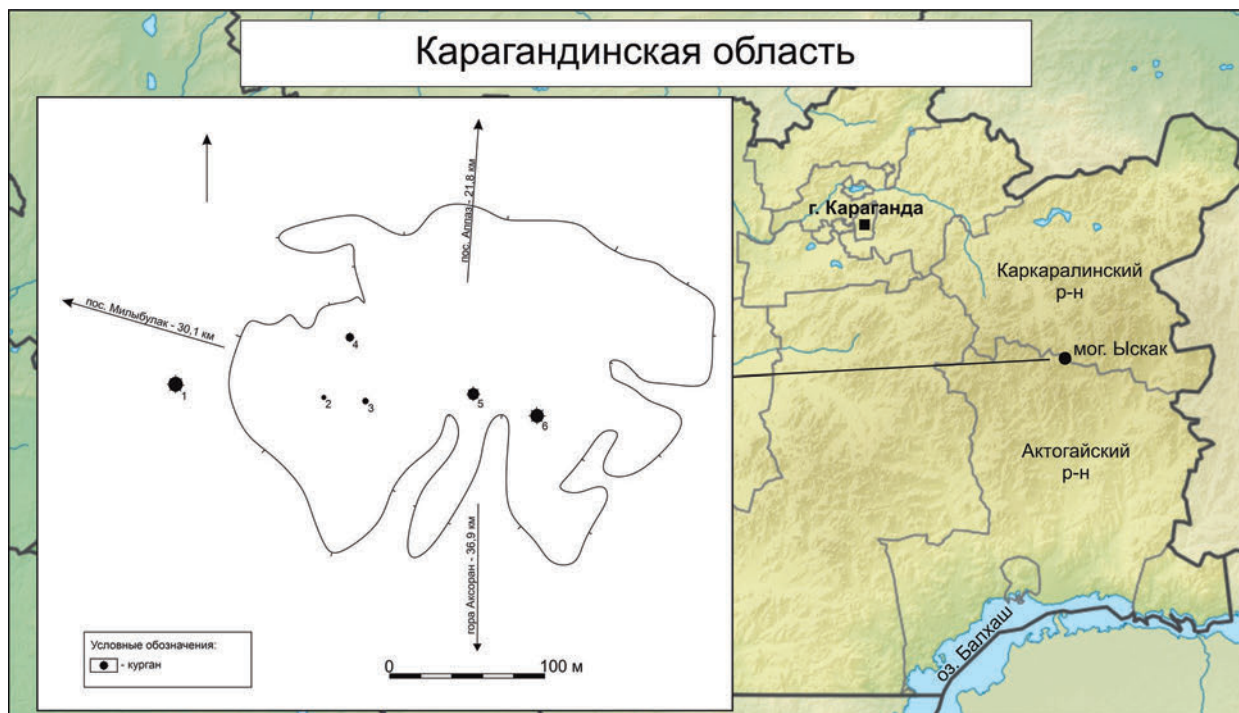

Рис. 1. Местонахождение и ситуационный план могильника Ыскак
1-сур. Ысқақ қорымының орналасқан жері және ахуалдық жоспары
Fig. 1. Location and situational plan of the burial ground of Yskak

0,75 м, с сильно скругленными углами и ориентированную по линии «северо-запад – юго-восток» (рис. 4). На дне было расчищено не потревоженное захоронение. Умерший был уложен в вытянутом положении (кости рук располагались вдоль туловища) и ориентирован черепом на северо-запад, а лицевым отделом направлен на юго-восток. В районе шейных позвонков и ключицы зафиксированы 20 каменных бусин различной размерности (рис. 5, 4; 6, 3). У левой кисти находился каменный оселок, под которым обнаружены фрагменты сильно коррозированного железного ножа. Под ребрами, подле правой ключицы, в процессе разбора костяка обнаружена золотая зооморфная накладка.

Каменный оселок – трапециевидной формы, со слегка скругленными углами. Длина изделия – 7,5 см, ширина основания – 4,6 см, ширина верхней части – 3,5 см. Толщина изделия – 0,8 см. В верхней части имеется сквозное округлое отверстие диаметром – 0,6 см (рис. 5, 2; 6, 2).

Железный нож – однолезвийный, без выделенного черешка, сужается в округлое окончание пятки. Длина изделия – 13,2 см, максимальная ширина – 1,5 см, максимальная толщина – 0,65 см (рис. 5, 1; 6, 1).

Золотая накладка – максимальная длина – 2,8 см, максимальная ширина – 1,9 см. Толщина золотого листа – 0,05 см. В композиционном плане на изделии изображен профиль кошачьего хищника в позе прыжка с подогнутым хвостом (рис. 5, 3; рис. 6, 4).

С целью конкретизации возраста обнаруженных останков были проведены метрические измерения отдельных костей, имевших хорошую сохранность (табл. 1). Полученные данные были

сопоставлены с таблицами возрастных характеристик длин костей из разных источников [Maresh 1970; Fazekas, Kosa 1978; Jeanty 1983], приведенных в монографии М. Шэфера, С. Блэка и Л. Шойер [Schaefer et al. 2009]), что позволило определить возраст погребенного в районе 4–5 лет.

Таблица 1 – Метрические характеристики костей, использованных для определения возраста и источники сопоставления

1 кесте – Жасты анықтау үшін пайдаланылатын сүйектердің метрикалық сипаттамалары және салыстыру көздері

Table 1 – Metric characteristics of the bones used to determine the age and sources of comparison

Номер сооружения, погребения	Название кости	Длина без эпифизов, мм	Сопоставлено с: Schaefer et al., 2009	
			Суммарный интервал в мм, возраст	Источник
Курган Ыскак-3	бедренная	229	4–4,5 лет	– данные по американским детям, родившимся между 1915 и 1967 гг. и зарегистрированным в Детском исследовательском совете [Schaefer et al. 2009: 267].
	большеберцовая	188	4–5 лет	– данные по американским детям, родившимся между 1915 и 1967 гг. и зарегистрированным в Детском исследовательском совете [Schaefer et al. 2009: 286].
	малоберцовая	184	4–5 лет	– данные по американским детям, родившимся между 1915 и 1967 гг. и зарегистрированным в Детском исследовательском совете [Schaefer et al. 2009: 302].
	лучевая	129	4–5 лет	– данные по американским детям, родившимся между 1915 и 1967 гг. и зарегистрированным в Детском исследовательском совете [Schaefer et al. 2009: 191].
	локтевая	139	4–5 лет	– данные по американским детям, родившимся между 1915 и 1967 гг. и зарегистрированным в Детском исследовательском совете [Schaefer et al. 2009: 207].

Обсуждение результатов

Исследованное сооружение имело непокрытую грунтом каменную насыпь округлой формы в плане размерами 9,4×9,2 м. Данный тип надмогильной конструкции распространен как в погребальной архитектуре ранних, так и поздних кочевников Центрального Казахстана, что в известной мере осложняет их предварительную культурную идентификацию по внешним признакам.

Выявленное в центральной части комплекса захоронение содержало останки ребенка возрастом 4–5 лет, уложенного в типичном для кочевнической погребальной обрядности Центрального Казахстана вытянутом положении, на спине [Бейсенов 2017]. Довольно показательно, что на данный момент выявлено только 9 детских тасмолинских захоронений (Акбеит-1, Бақыбулак, Бирлик, Ельшибек, Карамурун-1, Карамурун-2, Карашоқы, Тасмола-5), свод и общий анализ

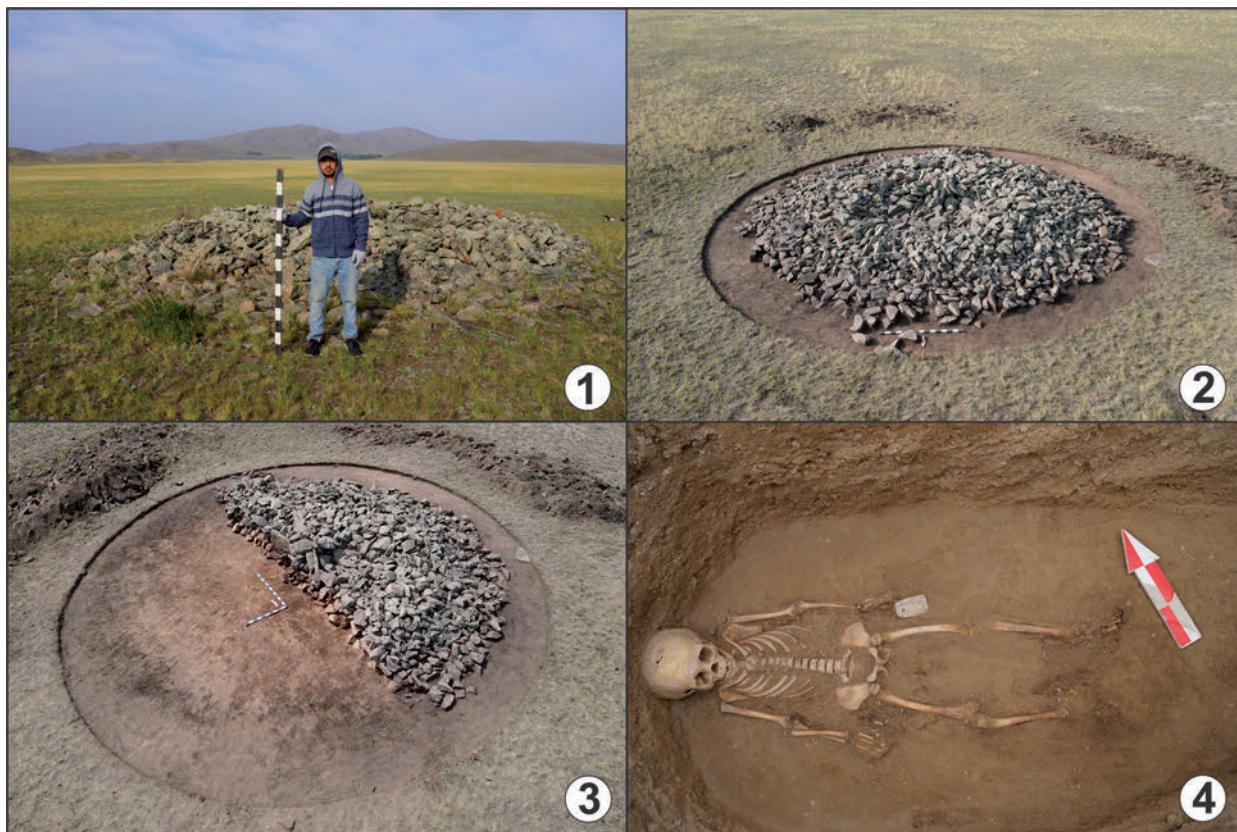

Рис. 2. Могильник Ыскак. Процесс раскопок: 1 – вид объекта до начала работ; 2 – каменная насыпь после расчистки; 3 – сооружение после снятия восточной части насыпи; 4 – детское захоронение
2-сур. Ысқақ қорымы. Қазу кезі: 1 – жұмыс басталғанға дейінгі нысанның түрі; 2 – тазалаудан кейінгі тас үйінді; 3 – үйіндінің шығыс бөлігін алып тастағаннан кейінгі құрылыс; 4 – бала жерлеуі

Fig. 2. Burial ground Yskak. Excavation process: 1 – view before the start of work, 2 – stone embankment after clearing, 3 – construction after removal of the eastern part of the embankment, 4 – child's burial

которых осуществлен А.З. Бейсеновым и соавторами [Бейсенов и др. 2017]. Их основу составляют захоронения 1-й возрастной группы (infant 1 – до 6 лет).

В настоящее время довольно проблематично однозначно выделять совокупность устойчивых признаков, свойственных детским захоронениям тасмолинцев. К примеру, они могут иметь не только самостоятельные, обособленные курганные насыпи, но и пристраиваться к другим сооружениям (мог. Ельшибек). Причем, необходимо подчеркнуть, что размеры насыпей могут иметь разброс от 4 до 32 м в диаметре. Вариативность присуща и типам погребальных камер (ящик из плит, могилы с дромосом и простые грунтовые ямы), а насыщенность сопроводительным инвентарем колеблется от безынвентарных до показательных наборов вещей, сопоставимых со взрослыми захоронениями (курган 7, мог. Акбеит-1) [Бейсенов и др. 2017].

Данное обстоятельство, по нашему мнению, не позволяет пока делать далеко идущих выводов, хотя вполне логично, что принадлежность погребенных детей к конкретным социальным стратам тасмолинского общества может объяснять фиксируемую в материале вариативность.

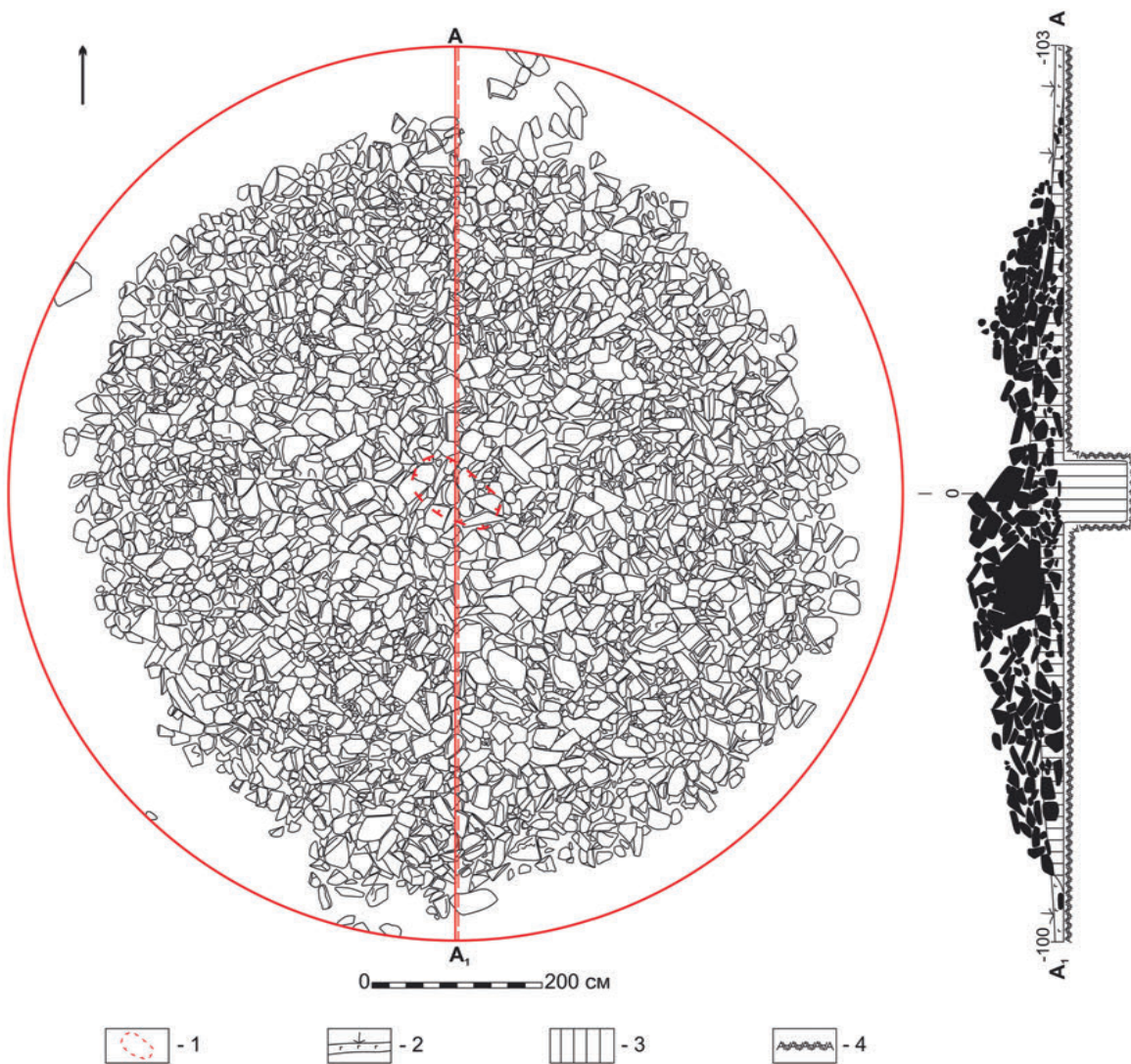

Рис. 3. Могильник Ыскак. План и профиль сооружения: 1 – контуры могилы; 2 – дерновый слой; 3 – коричневая супесь; 4 – материковый слой

3-сур. Ысқақ қорымы. Құрылыстың жоспары мен кескіні: 1 – қабірдің сұлбасы; 2 – шымды қабаты; 3 – қоңыр құмдақ; 4 – материктік қабат

Fig. 3. Burial ground Yskak. Plan and profile of the structure: 1 – contours of the grave, 2 – turf layer, 3 – brown sandy loam, 4 – mainland layer

Предметный комплекс захоронения Ыскак довольно представительный и состоит из четырех категорий предметов: нож, оселок, бусы и накладка. Находки оселков – нередкое явление для памятников тасмолинской культуры. Они были зафиксированы, к примеру, при раскопках могильников Тасмола I, VI, Карамурун I, III, Бугулы [Кадырбаев 1966: рис. 6, 2, 4; 31, 1–4], Байке-2

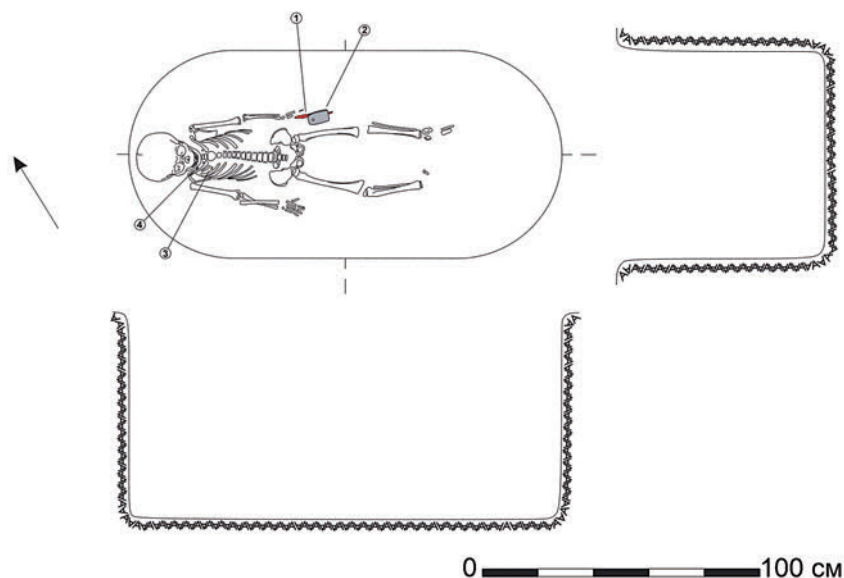

Рис. 4. Могильник Ыскак.
План и разрезы погребения:

- 1 – железный нож;
- 2 – каменный оселок;
- 3 – золотая накладка;
- 4 – каменные бусы

4-сур. Ысқақ қорымы.
Жерлеу жоспары мен қималары: 1 – темір пышақ;
2 – тас қайрақ;
3 – алтын жапсырма;
4 – тас моншақтар

Fig. 4. Burial ground Yskak.
The plan and sections
of the burial: 1 – iron knife,
2 – stone touchstone,
3 – gold overlay, 4 – stone beads

[Бейсенов 2015: 26], Мыржык-6 [Бейсенов, Дуйсенбай 2017: ил. 3, 2], Айыртас-2 [Бейсенов, Шашенов 2020: рис. 3, 1]. Необходимо отметить одну характерную черту в их расположении, где в известных авторам случаях они обнаружены сугубо с левой стороны костяков (в районе таза и костей руки) [Кадырбаев 1966: 315, 333, 335, 357; Бейсенов, Шашенов 2020].

Металлические ножи в тасмолинских памятниках не имеют такой же закономерности расположения и встречаются в различных местах подле костяков. Они известны, к примеру, в материалах могильников Айыртас [Бейсенов, Шашенов 2020: рис. 2, 4, 5], Мыржык [Бейсенов, Дуйсенбай 2017: ил. 3, 12], причем в кургане 5а некрополя Карамурун I бронзовый нож находился на точильном камне [Кадырбаев 1966: 357], что близко ситуации захоронения Ыскак.

Обнаруженная зооморфная накладка в данном случае является культуроопределяющей, т. к. она в плане стилистики соответствует скифо-сакскому звериному стилю. Согласно выделенной К.В. Чугуновым группировке предметов прикладного искусства кургана Аржан-2, основанной на анализе стиля, накладка из кургана Ыскак соответствует первой манере исполнения, для которой характерны, в частности, изображения профильных фигур кошачьих [Чугунов 2011: 40], а их генезис, видимо, связан с казахстанскими памятниками, где имеются их многочисленные аналоги [Чугунов 2011: 55].

Исходя из отсутствия надежных хронологических реперов среди предметного комплекса кургана Ыскак, считаем возможным датировать его общими временными рамками тасмолинской культуры, т. е. VIII–V вв. до н.э., что подкрепляется также результатами радиоуглеродного анализа памятников Центрального Казахстана [Бейсенов, Касеналин 2018: 97; Бейсенов 2018а: 145; Бейсенов 2018б: 393].

Дополнительно, считаем необходимым ввести в научный оборот также два новых AMS-определения тасмолинских захоронений курганов Борлы и Сенкибай-2, материалы которых на данный момент уже опубликованы [Кукушкин, Ломан 2013; Кукушкин, Дмитриев 2018], что исключает возможность самостоятельного рассмотрения полученных дат. В целом они не

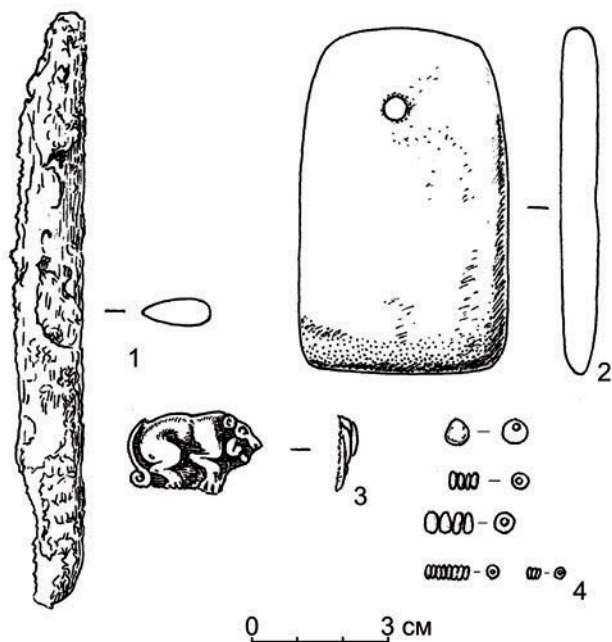

Рис. 5. Могильник Ыскак. Находки: 1 – железный нож; 2 – каменный оселок; 3 – зооморфная золотая накладка; 4 – каменные бусы
5-сур. Ысқақ қорымы. Табылған заттар: 1 – темір пышақ; 2 – тас қайрақ; 3 – зооморфты алтын жапсырма; 4 – тас моншақтар
Fig. 5. Burial ground Yskak. Findings: 1 – iron knife, 2 – stone touchstone, 3 – zoomorphic gold overlay, 4 – stone beads

Рис. 6. Могильник Ыскак. Находки: 1 – нож; 2 – оселок; 3 – каменные бусы; 4 – зооморфная накладка
6-сур. Ысқақ қорымы. Табылған заттар: 1 – пышақ; 2 – қайрақ; 3 – тас моншақтар; 4 – зооморфты жапсырма
Fig. 6. Burial ground Yskak. Photos of the findings: 1 – knife, 2 – touchstone, 3 – stone beads, 4 – zoomorphic overlay

противоречат указанной выше хронологии тасмолинской культуры, но уточняют первоначальную датировку комплексов, основанную на методе типологических аналогий. Так, материалы могильника Сенкибай-2 следует несколько удревнить до IX – начала VIII в. до н.э., а захоронение кургана Борлы следует датировать несколько более широким временным диапазоном – середина VIII – середина VI в. до н.э. (табл. 2; рис. 7).

*Таблица 2 – Радиоуглеродные AMS-определения
2 кесте – Радиоқөміртекті AMS-анықтамалары
Table 2 – Radiocarbon AMS definitions*

№	Наименование памятника	Шифр лаборатории, номер даты	14C-дата, л.н.	Калиброванные значения, гг. до н.э.	
				1σ (95,4%)	2σ (68,3%)
1	Могильник Сенкибай-2, курган 24, добавочное захоронение*	RoAMS-829.88	2658± 61	982–753 cal BC, 93.4% 682–668 cal BC, 0.8% 630–624 cal BC, 0.3 % 610–592 cal BC, 1.0%	898–864 cal BC, 20.6% 848–788 cal BC, 47.7%
2	Курган Борлы	UBA-31137	2489±39	776–470 cal BC, 94.2% 434–423 cal BC, 1.2%	761–725 cal BC, 13.0% 704–663 cal BC, 14.6% 651–545 cal BC, 40.6%

Примечание: *Добавочное захоронение – погребение раннего железного века, совершенное в могиле эпохи бронзы.

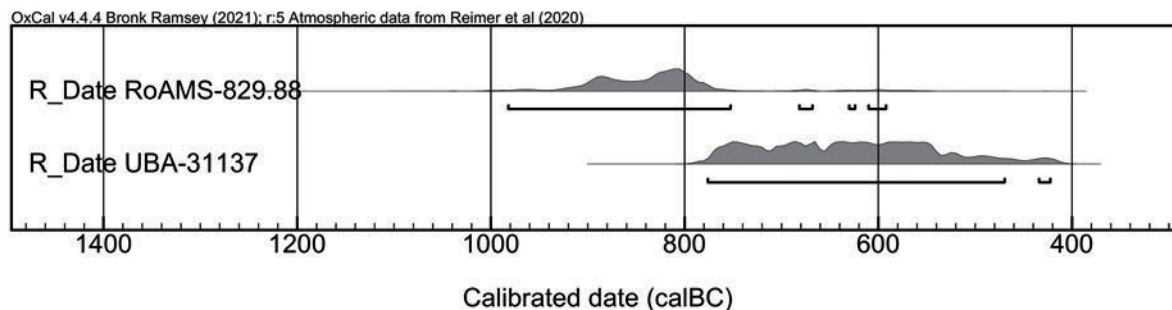

Рис. 7. Результаты калибровки дат
7-сур. Мерзімдерді калибрлеу нәтижелері
Fig. 7. Sensor calibration results

ЛИТЕРАТУРА

1. Бейсенов А.З. Центральный Казахстан в раннем железном веке // Историческая и социальная образовательная мысль. 2015. Т. 7, № 6, ч. 2. С. 22-31.
2. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. С. 59-100.
3. Бейсенов А.З. Тасмолинские погребения могильника Кызыл // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии / Отв. ред. Тишкин А.А. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2018а. С. 139-149.

4. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археологія і давня історія України. 2018б. Вип. 2 (27). С. 386-396.
5. Бейсенов А.З., Базарбаева Г.А., Дуйсенбай Д.Б. Детские погребения сакской эпохи Центрального Казахстана // Самарский научный вестник. 2017. Т. 6, № 1 (18). С. 89-94.
6. Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б. Воинское погребение тасмолинской культуры на реке Атасу // История и культура народов Юго-Западной Сибири и сопредельных регионов (Казахстан, Монголия, Китай) / Отв. ред. Куликов Ф.И. Горно-Алтайск: БИЦ Горно-Алтайского государственного университета, 2017. С. 18-25.
7. Бейсенов А.З., Касеналин А.Е. Тасмолинский могильник Кызылшилик // Теория и практика археологических исследований. 2018. № 4 (24). С. 85-100.
8. Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т. Тасмолинские курганы в урочище Айыртас в Центральном Казахстане // Нижневолжский археологический вестник. 2020. Т. 19, № 1. С. 268-284.
9. Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1966. С. 303-433.
10. Кукушкин И.А., Дмитриев Е.А. Находка погребения с зеркалом на могильнике Сенкибай-2 (Центральный Казахстан) // Современные решения актуальных проблем евразийской археологии / Отв. ред. Тишкин А.А. Барнаул: Изд-во АлтГУ, 2018. Вып. 2. С. 173-177.
11. Кукушкин И.А., Ломан В.Г. Курганы Борлы // Археологические исследования степной Евразии / Отв. ред. Ломан В.Г. Караганда: TENGRI Ltd, 2013. С. 192-195.
12. Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н.э. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2007. 274 с.
13. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс, 1994. 170 с.
14. Чугунов К.В. Искусство Аржана-2: стилистика, композиция, иконография, орнаментальные мотивы // Европейская Сарматия / Отв. ред. Мачинский Д.А. . СПб.: Нестор-История, 2011. С. 39-60.
15. Fazekas I.Gy., Kosa F. Forensic Fetal Osteology. Budapest: Akademiai Kiado, 1978. 413 p.
16. Jeanty P. Fetal limb biometry // Radiology. 1983. No. 147. Pp. 601-602.
17. Maresh M.M. Measurements from roentgenograms // Human Growth and Development. 1970. Pp. 157-200.
18. Reimer P.J., Austin W.E.N., Bard E., Bayliss A. et al. The INTCAL20 northern hemisphere radiocarbon age calibration curve (0–55 CAL kBP) // Radiocarbon. 2020. Vol. 62, no. 4. Pp. 725-757.
19. Schaefer M., Black S., Scheuer L. Juvenile Osteology: a laboratory and field manual. Elsevier Inc., 2009. 369 p.

REFERENCES

1. Beisenov, A. Z. 2015. In: *Istoricheskaya i sotsialnaya obrazovatel'naya mysl (Historical and social educational thought)*, vol. 7, no. 6, 22-31 (in Russian).
2. Beisenov, A. Z. 2017. In: *Kazahstan v saksuyu epohu (Kazakhstan in the Saka era)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 59-100 (in Russian).
3. Beisenov, A. Z. 2018a. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sovremennye resheniya aktualnykh problem evraziyskoy arheologii (Modern solutions to the actual problems of Eurasian archaeology)*. Barnaul: Altay State University, 139-149 (in Russian).
4. Beisenov, A. Z. 2018b. In: *Arheologija i davnjaja istorija Ukraini (Archaeology and Early History of Ukraine)*, 2 (27), 386-396 (in Russian).
5. Beisenov, A. Z., Bazarbayeva, G. A., Duisenbay, D. B. 2017. In: *Samarskiy nauchnyj vestnik (Samara Scientific Bulletin)*, vol. 6, no. 1 (18), 89-94 (in Russian).
6. Beisenov, A. Z., Duisenbay, D. B. 2017. In: Kulikov, F. I. (ed.). *Istoriya i kultura narodov Yugo-Zapadnoy Sibiri i sopredelnykh regionov (Kazahstan, Mongolija, Kitaj) (History and culture of the peoples of Southwest Siberia and adjacent regions (Kazakhstan, Mongolia, China))*. Gorno-Altaysk: Gorno-Altay State University, 18-25 (in Russian).

7. Beisenov, A. Z., Kasenalin, A. E. 2018. In: *Teorija i praktika arheologičeskikh issledovanij (Theory and practice of archaeological research)*, 4 (24), 85-100 (in Russian).
8. Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T. 2020. In: *Nizhnevolzhskij arheologičeskij vestnik (Nizhnevolzhsk Archaeological Bulletin)*, vol. 19, no. 1, 268-284 (in Russian).
9. Kadyrbayev, M. K. 1966. In: Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. *Drevnjaja kultura Centralnogo Kazahstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: „Nauka“ KazSSR (in Russian).
10. Kukushkin, I. A., Dmitriev, E. A. 2018. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sovremennye reshenija aktualnyh problem evrazijskoj arheologii (Modern solutions to the actual problems of Eurasian archaeology)*. Barnaul: Altay State University, 2, 173-177 (in Russian).
11. Kukushkin, I. A., Loman, V. G. 2013. In: Loman, V. G. (ed.). *Arheologičeskie issledovanija stepnoj Evrazii (Archaeological research of steppe Eurasia)*. Karaganda: TENGRI Ltd, 192-195 (in Russian).
12. Tairov, A. D. 2007. *Kochevniki Uralo-Kazahstanskih stepey v VII–VI vv. do n. je (Nomads of the Ural-Kazakh steppes in the 7th–6th centuries BC)*. Chelyabinsk: South Ural State University (in Russian).
13. Khabdulina, M. K. 1994. *Stepnoe Priishimie v epohu rannego zheleza (Steppe Priishimye in the Early Iron Age)*. Almaty: “Rakurs” (in Russian).
14. Chugunov, K. V. 2011. In: Machinskiy, D. A. (ed.). *Evropeyskaya Sarmatiya (European Sarmatia)*. Saint Petersburg: “Nestor-Istorija”, 39-60 (in Russian).
15. Fazekas, I. Gy., Kosa, F. 1978. *Forensic Fetal Osteology*. Budapest: Akademiai Kiado (in English).
16. Jeanty, P. 1983. In *Radiology*, 147, 601-602 (in English).
17. Maresh, M. M. 1970. In *Human Growth and Development*, 157-200 (in English).
18. Reimer, P. J., Austin, W. E. N., Bard, E., Bayliss et al. 2020. In: *Radiocarbon*, vol. 62, 4, 725-757 (in English).
19. Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology: a laboratory and field manual*. Elsevier Inc. (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.01.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 11.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.03.2022.

Tamga petroglyphs from the southwestern part of Zhetysu Alatau

© 2022 Hermann L., Zheleznyakov B.

Keywords: archaeology, Zhetysu, Maly Usek River, Turkic Medieval, medieval nomads, late Middle Ages – Kazakh ethnographic period, tamga, graphic heritage

Түйін сөздер: археология, Жетісу, КішіӨсекөзені, ежелгі түркі кезеңі, ортағасырлық көшпенділер, кейінгі орта ғасыр–қазіргі заман, таңба, графикалық мұра

Ключевые слова: археология, Жетісу, река Малый Усек, древнетюркский период, средневековые кочевники, позднее средневековье–современность, тамга, графическое наследие

Luc Hermann¹, Boris Zheleznyakov²

¹Independent researcher, Belgium, Les Closures, 6 B-4970 Stavelot.

E-mail: lhermann2@hotmail.com

²Corresponding author, head of the Department, State Historical and Cultural Reserve-Museum “Issyk”, Esik, Kazakhstan. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Abstract. In this article, signs and tamgas from Southwestern Zhetysu Alatau are introduced into scientific circulation, they represent a new layer of graphic data for this region. During archaeological research conducted by the authors, more than 1000 stones with knocked-out drawings in Kaishi and about 200 stones in the Maly Usek valley north of Zharkent (Panfilovsky district, Almaty region) were documented. Among them, many tamgas or signs similar to tamgas were found. Some of the signs presented here may not be tamgas but are published for further discussion. Tamga is a generic family mark, a seal that was placed on ancestral property, including cattle. As a rule, a descendant of a certain kind borrowed the tamga of his ancestor and added an additional element to it or modified it. These tamga signs carved in the rock date from the early Turkic period (8th century) to the beginning of the 20th century. This publication represents the first level of generalization of data on about a dozen tamgas and signs obtained in the field. Further efforts are needed to identify links with archaeological sites and rock paintings in areas where tamgas are recorded.

Citation: Hermann, L., Zheleznyakov, B. 2022. Tamga petroglyphs from the southwestern part of Zhetysu Alatau. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 110-125. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.110-125](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.110-125)

Люк Херманн¹, Борис Железняков²

¹тәуелсіз зерттеуші, Бельгия, Les Closures, 6 B-4970 Stavelot. E-mail: lhermann2@hotmail.com

²корреспондент авторы, бөлім меңгерушісі, «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Есік қ., Қазақстан. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Оңтүстік-батыс Жетісу Алатауының
таңба-петроглифтері

Аннотация. Бұл мақалада Оңтүстік-батыс Жетісу Алатауының белгілері мен таңбалары

Люк Херманн¹, Борис Железняков²

¹независимый исследователь, Бельгия, г. Ле Клоссе, 6 B-4970 Ставелот. E-mail: lhermann2@hotmail.com

²автор-корреспондент, заведующий отделом, Государственный историко-культурный заповедник-музей «Иссык», г. Есик, Казахстан. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru

Тамга-петроглифы
из Юго-Западного Жетісу Алатау

Аннотация. В данной статье в научный оборот вводятся знаки и тамги из Юго-Западного Жетісу

ғылыми айналымға енгізіледі, олар осы өңір бойынша графикалық деректердің жаңа қабатын көрсетеді. Авторлардың жүргізген археологиялық зерттеулері барысында Қайшыда 1000-нан астам және Жаркенттен солтүстігіне қарай Кіші Өсек алқабында (Алматы облысы, Панфилов ауданы) 200-ге жуық қашалған суреттері бар тастар құжатталды. Олардың арасында таңбаға ұқсайтын таңбалар мен белгілер көп табылды. Мұндағы кейбір белгілер таңба болмауы да мүмкін, бірақ оларды одан әрі талқылау үшін жариялауға ұсынылды. Таңба – бұл рулық отбасылық белгі, рулық мүлікке, соның ішінде ірі қара малға басылатын мөр. Әдетте, белгілі бір әулеттің ұрпағы ата-бабасының таңбасын алып, оған қосымша элемент қосып, өзгертіп отырған. Мұндай жартаста қашалған таңба-белгілер ерте түркі дәуірінен бастап (VIII ғ.) XX ғ. басына дейін мерзімделінеді. Бұл жарияланым далалық жағдайда алынған он шақты таңбалар мен белгілер туралы мәліметтерді жалпылаудың алғашқы деңгейі болып табылады. Таңбалар табылған аудандағы археологиялық ескерткіштер мен жартастағы суреттер арасындағы байланысты анықтау бойынша жұмыстарды жалғастыру қажет.

Сілтеме жасау үшін: Херманн Л. Железняков Б. Оңтүстік-батыс Жетісу Алатауының таңба-петроглифтері. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 110-125 -бб. (Ағылшынша). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.110-125](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.110-125)

Алатау, они представляют новый пласт графических данных по этому региону. В ходе археологических исследований, проведенных авторами, были задокументированы более 1000 камней с выбитыми рисунками в Кайши и около 200 камней в долине Малого Усека к северу от Жаркента (Панфиловский р-н, Алматинская обл.). Среди них было найдено много тамг или знаков, похожих на тамги. Некоторые знаки, представленные здесь, возможно, не являются тамгами, но опубликованы для дальнейшего обсуждения. Тамга – это родовой фамильный знак, печать, которая ставилась на родовое имущество, в том числе на крупный рогатый скот. Как правило, потомок определенного рода заимствовал тамгу своего предка и добавлял к ней дополнительный элемент или модифицировал ее. Эти тамги-знаки, высеченные в скале, датируются от раннетюркского периода (VIII в.) до начала XX в. Данная публикация представляет собой первый уровень обобщения данных по, примерно дюжине тамг и знаков, полученных в полевых условиях. Необходимо продолжать усилия по выявлению связей с археологическими памятниками и наскальными рисунками в районах, где зафиксированы тамги.

Для цитирования: Херманн Л., Железняков Б. Тамга-петроглифы из Юго-Западного Жетісу Алатау. *Археология Казахстана*. 2022. № 1. С. 110-125 (на англ. яз.). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.110-125](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.110-125)

Introduction

In this article, new materials were obtained for the first time during the study of important Rock Art sites located at the southwestern outskirts of Zhetysu Alatau Mountains (sites of Usek and Kaishi, located in the southern valley of Koyandy Mountains, foothills of Zhetysu Alatau). These sites were published a couple of times as rock art sites and cultural landscapes. The authors of this article with the great help of the “Tanbaly” State Museum-Reservoir led this research. Five prosecutions were done to this microregion. Almost everywhere, where archaeologists conduct research, especially in the exploration of rock art monuments, they found medieval and later engravings of tamga signs on stones. Earlier we paid attention to epigraphic finds. This is one of our first publications devoted to a new topic related to a huge amount of information of importance.

Location of the sites

Both sites are situated in the Panfilov district of Almaty oblast, circa 260 km northwest of Almaty city. Two petroglyph sites were documented: the first is in the Usek Valley and the second at the foothills of Koyandytau, approximately 20 km of each other (fig. 1).

- The first one is called Maly Usek and is located 36 km north-northwest of Zharkent by the confluence of the Maly Usek and the Sredni Usek at an altitude between 1250 m and 1330 m above sea level, south of the Toksanbay range. The site covers circa nine hectares and is located on the western part of a small fluvial terrace above the confluence of both rivers. The rock art was executed on granite boulders that can reach 8 meters. Few engraved rocks are also located on the eastern shore of the Sredni Usek where some Iron Age and medieval kurgans are also present.

- The second site is called Kaishi and is located 40 km northwest of Zharkent, on a high plateau between 1650 and 1850 m a.s.l. at the foot of the Koyandytau Mountains. The Usek River is ca. 20 km east

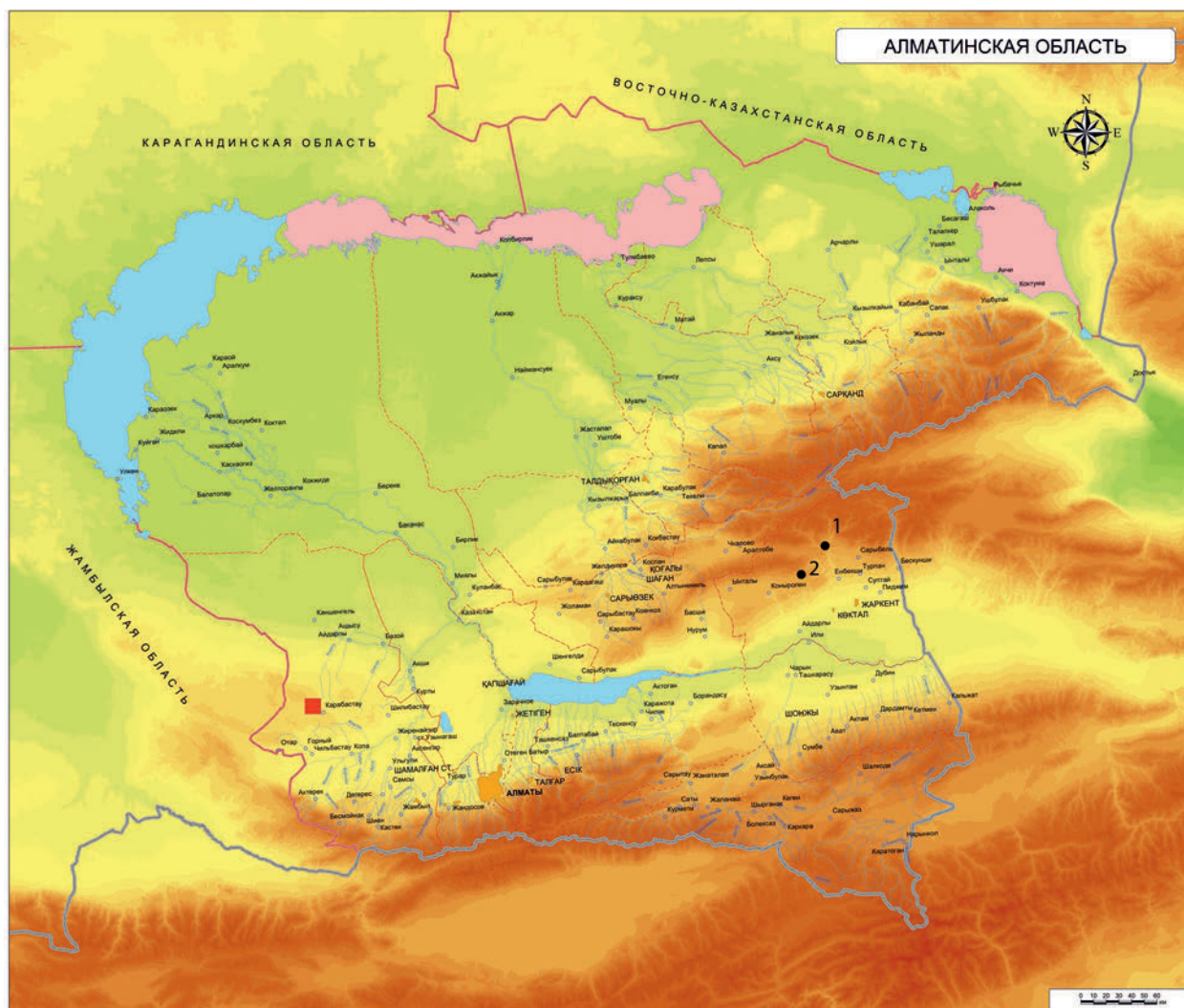

Fig. 1. Location of sites of the Rock Art of Usek (1) and Kaishi (2) on the map of Almaty region
1-сур. Өсек (1) және Қайшы (2) жартастағы өнер ескерткіштерінің Алматы облысының картасында орналасуы

Рис. 1. Расположение памятников наскального искусства Усек (1) и Кайши (2) на карте Алматинской области

of the site. Nowadays, this valley is still dedicated to pastoralism due to the various streams and pastures. These ones are covered with numerous moraines. These blocks have dimensions varying between 30 cm and 3–4 meters. Furthermore, some Iron Age and Turkic petroglyphs were also found ca. 2 km north of the site on the top of the hills at a height of ca. 2000 m.

Discussion

The site Maly Usek was less prospected and published. The first study of the site by A. Maryashev and A. Goryachev was published in 2002 with seven drawings [Марьяшев, Горячев 2002: 21–22, 228–230]. A second publication was written in German by L. Hermann and had 15 color pictures of the site and its petroglyphs [Hermann 2011: 45–62]. A. Beisenov and A. Maryashev published the third publication with 25 color pictures [Бейсенов, Марьяшев 2014: рис. 26–50]. However, in this book, the site is called Maly Koitas instead of Usek or Maly Usek. The fourth and last publication of Maly Usek was done under the supervision of the “Tamgaly” Museum in 2019 [Амиргалиев и др. 2019: 242–257]. Complete documentation of the site is still not achieved. We estimate that there are circa 200–250 rocks covered with circa 1000 petroglyphs.

Kaishi was for the first time prospected during an expedition of the Tamgaly Museum in July 2011. A paper in Russian [Потапов и др. 2012] followed the first publication in German with 18 color pictures [Hermann 2011: 21–44]. These were the results of the first short survey of this rock art site. One of the most important images was a “sunhead” from Kaishi, published in every early article and also in monograph: photo and drawing of this personage [Амиргалиев и др. 2019: 167]. The site was included in the list of sacred sites of Kazakhstan [Железняков 2017a]. An article about local altar panels from Kaishi was published in 2017 as a result of two short trips to the site [Железняков 2017b]. A new prospection of the site during an expedition of the “Tamgaly” Museum was undertaken in July 2019 with the result of a fourth and last publication of this site [Амиргалиев и др. 2019: 164–201]. Boris Zheleznyakov made a report about the exploration of the Kaishi site in Baku Rock Art International Conference in 2019, but they did not publish it until now [Бесераев 2020]. Although the authors of this paper documented more than 1000 engraved rocks with about 6000 petroglyphs, some parts of this site remain unexplored, and a general publication is still needed. It became a famous rock art site in the Ile Valley near Zharkent.

The aim of this paper is to provide new material about tamgas in Kazakhstan in the Usek Region that is almost not published. As the authors are not specialized in Turkic and Kyrgyz tamgas, we only want to publish this new material without trying to interpret it. Some of these signs look like tamgas but are perhaps not tamga. However, they are also presented here for further discussion.

Material characteristic

Tamga petroglyphs in Maly Usek. Among the 50 rocks we documented, 70 petroglyphs could be attributed to the Turkic times and eight drawings to the Kazakh ethnographic times, among them there is one anthropomorphic, three goats, and one wolf, but also two Arabic inscriptions and one tamga (fig. 2). This tamga is probably from the 19th century, but we do not find any mention of it in scientific literature.

Tamga petroglyphs in Kaishi. All Rocks of the site with carvings were numerated according to the survey of 2019 (photos of the whole rock surfaces were taken and part of them if needed). However, not far from the site, there are still small valleys and gorges where there are more petroglyphs and tamgas, and probably inscriptions. There are more than 50 stones with Lamaist inscriptions near a Dzungarian Monastery. This brief information was already published [Григорьев и др. 2017]. The most important panels

Fig. 2. Maly Usek. Tamga and goats. Photo by L. Hermann
2-сур. Кіші Өсек. Таңба және ешкі. Л. Херманн түсірген сурет
Рис. 2. Малый Усек. Тамга и козы. Фото Л. Херманна

with inscriptions which repeated Lamaic prayer: **“Om-Mani-Padme-Hum”** were published [Амиргалиев и др. 2019: 192–193].

Rock 26 (fig. 3): this tamga is already known in Chiim-Tash in Kyrgyzstan [Hermann 2020: 188]. It is probably a variant of an “omega”-tamga that is dated back to the 18th–19th centuries [Жолдошов 2005: 69].

Rocks 295, 296, 308, 388, 660, and 714 (fig. 4): this sign in form of a circle with also a dot in the middle on three other rocks seems unclear about its chronological attribution: could it be a solar sign from the Bronze Age? However, it could also be a tamga known as the types of “Okruzhnosti” («round shape») which is present in all historic periods of the Turkic ethnic [Базылхан 2019: 38]. Furthermore, this tamga is attributed to the Dulat tribes [Castagné 1921: 35; Рогожинский 2016: 234].

On rock 382 (fig. 5A), a diamond-shaped goat was found. The pattern differs from rock 482. This tamga is very similar to a tamga found in Kulzhabasy, which is a variant of the runic letter ‘at’ and should be dated from the 7th–8th centuries [Рогожинский, Тишин 2018: 79–81].

Rock 514 (fig. 6A) has a tamga with the shape of a cross that is also already well known, for example in Chiim-Tash [Hermann 2020: 188]. This tamga is in Rogozhinskiy’s repertoire without any further explanation [Рогожинский 2012: 94]. It is known in Merke [Самашев и др. 2010: 165], but also in Bayan Zhurek (90 km north of Kaishi) and probably shows the influence of Nestorianism on Turkic people and would be dated back before the 14th century (personal communication by A. Rogozhinskiy).

Fig. 3. Kaishi, Rock 26. Photo by L. Hermann
3-сур. Қайшы, 26-жартас.
Л. Херманн түсірген сурет
Рис. 3. Кайши, скала 26. Фото Л. Херманна

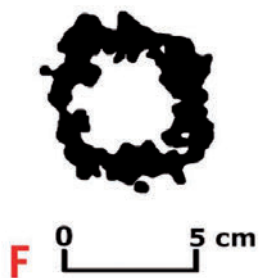
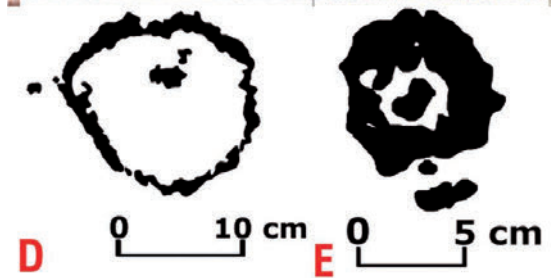
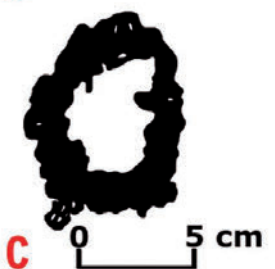
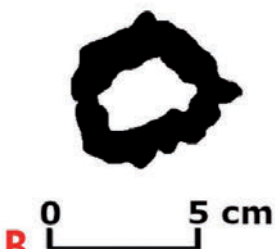
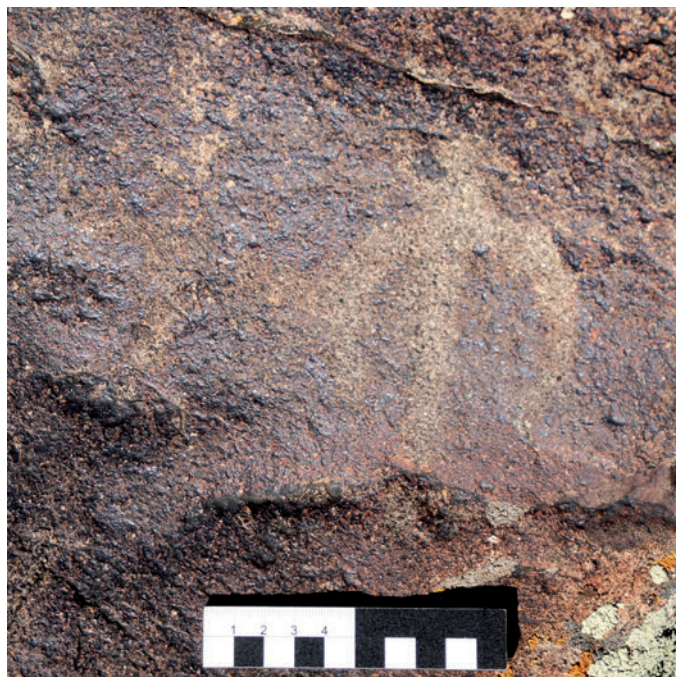

Fig. 4. Kaishi: A – Rock 295;
B – Rock 296; C – Rock 308;
D – Rock 388;
E – Rock 660; F – Rock 714.
Photo and drawings by L. Hermann

4-сур. Қайшы: А – 295-жартас;
В – 296-жартас; С – 308-жартас;
D – 388-жартас; E – 660-жартас;
F – 714-жартас.

Л. Херманн түсірген
және салған сурет

Рис. 4. Кайши: А – скала 295;
В – скала 296; С – скала 308;
D – скала 388; E – скала 660;
F – скала 714.

Фото и прорисовка Л. Херманна

Fig. 5. Kaishi: A – Rock 382; B – Rock 482. Photo and drawings by L. Hermann

5-сур. Қайшы: А – 382-жартас; В – 482-жартас.

Л. Херманн түсірген және салған сурет

Рис. 5. Кайши: А – скала 382; В – скала 482. Фото и прорисовка Л. Херманна

In the case of the Chiim-Tash tamgas, their light brown patina on the drawings differs significantly from the color of the modern inscriptions carved above and below the signs. The most probable dating of the signs is by the Middle Ages. The exact analogy of the considered signs is known in the valley of the Merke River (Kazakhstan): a single sign is carved on a boulder, on the foothill plain, near the gorge with the same name, connected by mountain nomadic routes with the upper reaches of Talas. The information was obtained from A. Rogozhinskiy. It is well known that there was a church in Merke converted to a mosque and according to some data to a monastery. In both cases, the signs are associated with medieval petroglyphs and have the same appearance: a straight cross with rounded thickening at the ends. Rather close, although not direct analogies can be found among the body crosses, in particular from

Kostobe burial (Talas Valley), especially many of them come from the Chu Valley. Most of the crosses have extensions at the extremities, although often they are not rounded. However, all this fit well enough in the concept of the Church of the East that the cross is beautiful and universal, connecting with a traditional symbol, but not the instrument of execution.

According to A. Rogozhinskiy, findings of images of such signs in the region are rare – only six signs of two varieties (circle or continuous circle at the ends of the cross), and their locations are concentrated at a considerable distance from each other. In our view, A. Rogozhinskiy rightly compares such images with the most possible Christian affiliation of the persons who beat them out. Although relatively often crosses were also embossed in the Bronze Age and Early Iron Age. In such cases, these images are associated with tradition. It is too early to put an end to this issue: every year new similar petroglyphs are discovered.

Rock 594 has a sign looking approximately like a key (fig. 7B). This tamga is probably from the 19th century and is attributed to the Sadyr [Castagné 1921: 50; Рогожинский 2016: 234].

*Unclear signs from
Kaishi*

Some signs from Kaishi look like some tamgas, but we are not sure that they should be interpreted as such. We present this material for further discussion.

On rock 52 (fig. 8A), a circle with a line looks like the tamga type 28 according to Rogozhinskiy's repertory [Рогожинский 2012: 94]. This tamga is attributed to the Suan group of tribes who still lives in this region for a long time until nowadays [Рогожинский 2016: 234]. On the same rock, near this sign, there is a goat, which is clearly from the Turkic times. Even if it looks like a tamga, this sign is too unclear to determine it like this with certainty.

On rock 96 (fig. 7A), an unclear sign looks like the tamga type 17 [Рогожинский 2012: 94].

On rock 121 (fig. 9), an unclear sign looks anthropomorphic. Unfortunately, there are many other signs by the possible head, making an interpretation very difficult.

There are two unclear signs on rock 222 (fig. 8B): the first one is a circle with two or three small lines on each side. The second one is a goat with its legs making a circle. This goat could be compared with tamgas documented in Almaly, the so-called "Yakorevidnaya" ("Anchorshaped") – tamga which could until now not be further dated back [Рогожинский, Тишин 2018: 80, 83] (fig. 8).

On rock 297 (fig. 10A), there are two parallel lines with a line joining them in the middle like a tamga from the Saryzhomart site [Рогожинский 2016: 234].

Fig. 6. Kaishi: A – Rock 514; B – Rock 1017. Photo and drawings by L. Hermann

6-сур. Қайшы: А – 514-жартас; В – 1017-жартас.

Л. Херманн түсірген және салған сурет

Рис. 6. Кайши: А – скала 514; В – скала 1017. Фото и прорисовка Л. Херманна

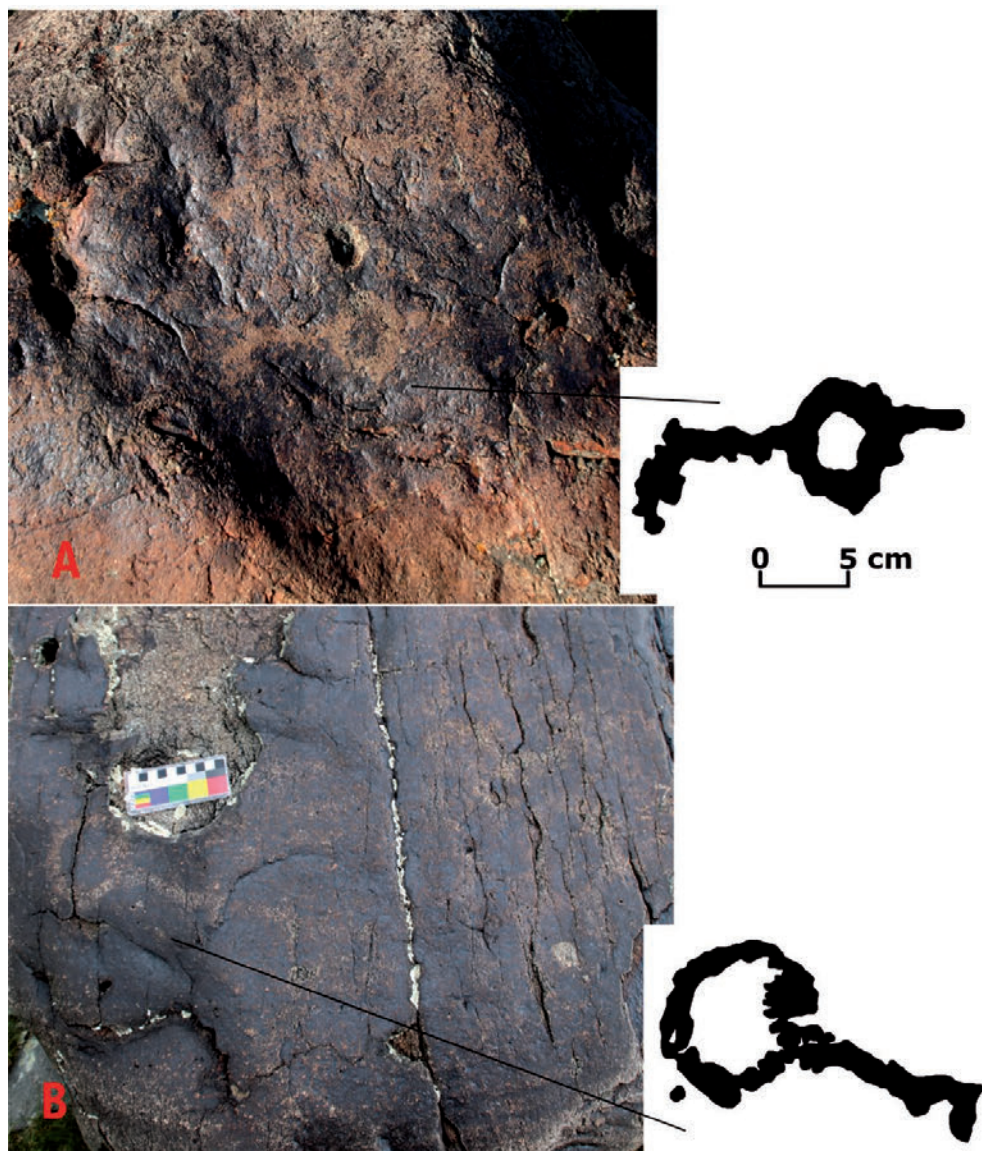

Fig. 7. Kaishi: A – Rock 96; B – Rock 594. Photo and drawings by L. Hermann
7-сур. Қайшы: А – 96-жартас; В – 594-жартас. Л. Херманн түсірген және салған сурет
Рис. 7. Кайши: А – скала 96; В – скала 594. Фото и прорисовка Л. Херманна

Rock 482 (fig. 5) shows a very interesting goat with an unfinished diamond-shaped head. Similar kinds of goats are well known in Mongolia where they are interpreted as type IV of a tamga of the Ashina dynasty from the Second Turkic Khaganate (682–744), and more specifically from the Qarqhan Qaghan (694–716) [Рогожинский, Тишин 2021: 586]. In the case of Kaishi, the territory was not under the control of the Ashina dynasty, and for this reason, it is quite vain to think that it could be a tamga of this Khaganate. However, we want to show the similarity with it. These goat's features are quite uncommon, and that is why we also think that it could be a kind of tamga.

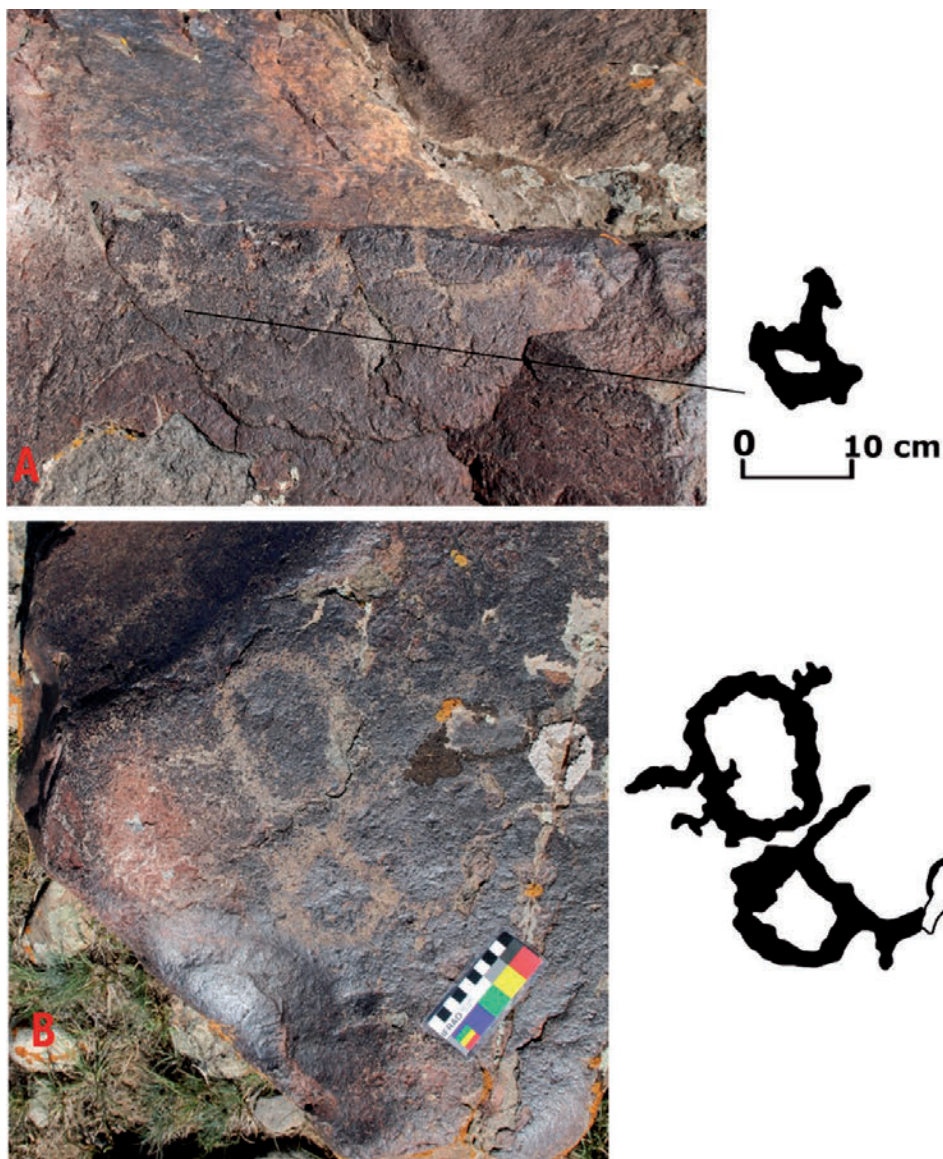

Fig. 8. Kaishi: A – Rock 52; B – Rock 222. Photo and drawings by L. Hermann
8-сур. Қайшы: А – 52-жартас; В – 222-жартас. Л. Херманн түсірген және салған сурет
Рис. 8. Кайши: А – скала 52; В – скала 222. Фото и прорисовка Л. Херманна

Rock 581 (fig. 10), we see a line ending in a circle. A second line, making a reversed letter A., closes the first part of the line. We did not know a similar sign in the literature.

On rock 948 (fig. 11), a sign looking zoomorphic (bull) is very stylized. The dating of this petroglyph is very unclear: Bronze Age or more recent? In any case, this figure is associated with a Turkic goat and Turkic graffiti and has the same patina. For this reason, we suggest that this animal (?) is also from the Turkic times. Due to the extreme stylization of this zoomorphic image, we think that it could be a tamga, even if we have no comparison for it.

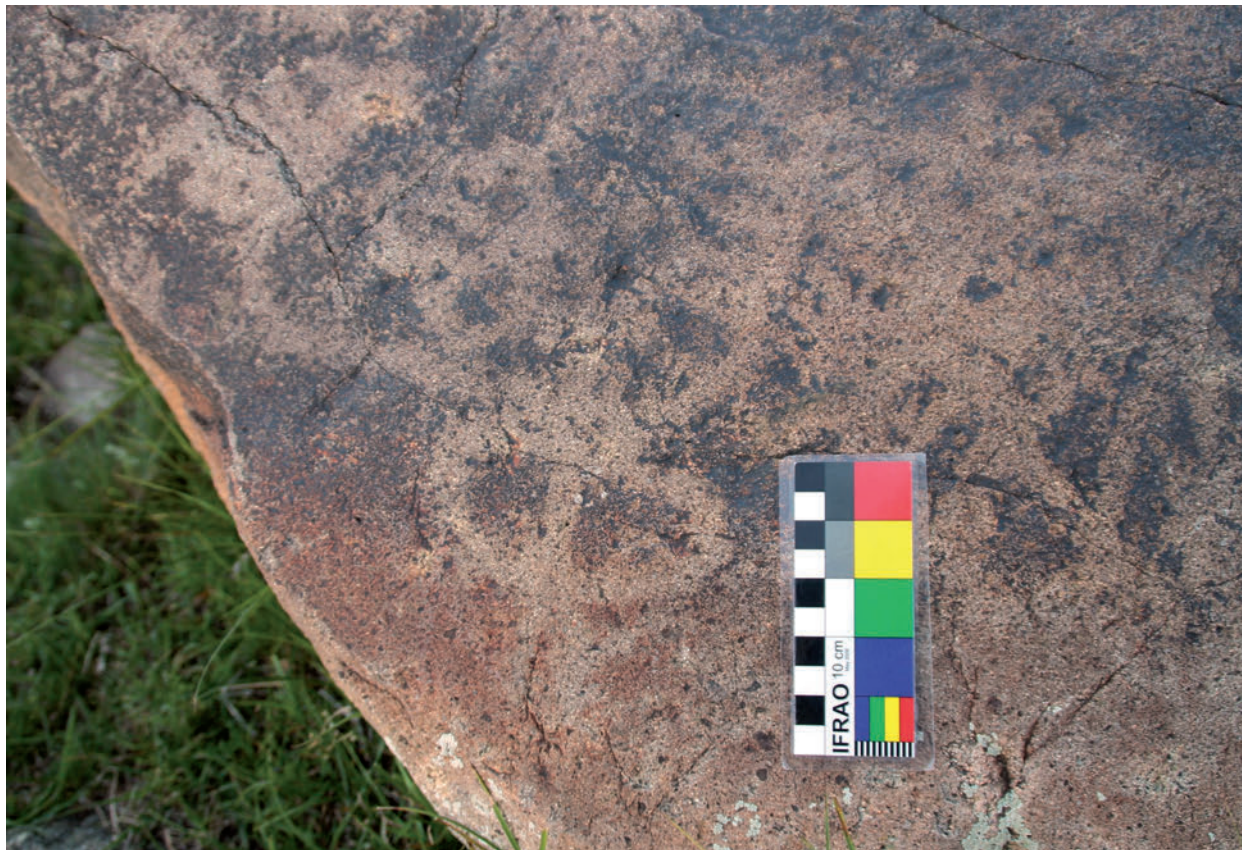

Fig. 9. Kaishi, Rock 121. Photo by L. Hermann
9-сур. Қайшы, 121-жартас. Л. Херманн түсірген сурет
Рис. 9. Кайши, скала 121. Фото Л. Херманна

On rocks 964 and 965 (fig. 12), two lines are most probably from the Turkic times. The first one looking like a snake is associated with a goat from this period, whereas the second looks like an unfinished camel. Their patina is very light. Their interpretation as a snake and unfinished camel is not satisfactory at all but we also cannot say that there are tamgas. Both rocks are only a few meters from each other and no other lines like these were found.

On rock 1017 (fig. 6), a sign is similar to a tamga found in Mongolia and dated back to the 8th–9th centuries [Самашев и др. 2010: 149, рис. 28]. However, we did not know about the presence of this tamga at other Kazakh sites.

On a separate stone in the upper part of the location of Kaishi, near the ruins of the monastery structures, a 4-petal flower was carved on its surface. Apparently, they directly related to Lamaic attendant of the 17th–18th centuries. (fig. 13). Relatively light patina of flower carving confirms this late period [Амиргалиев и др. 2019: 191].

Fig. 10. Kaishi: A – Rock 297; B – Rock 581. ►
Photo and drawings by L. Hermann

10-сур. Қайшы: А – 297-жартас;
В – 581-жартас. Л. Херман түсірген
және салған сурет

Рис. 10. Кайши: А – скала 297; В – скала
581. Фото и прорисовка Л. Херманна

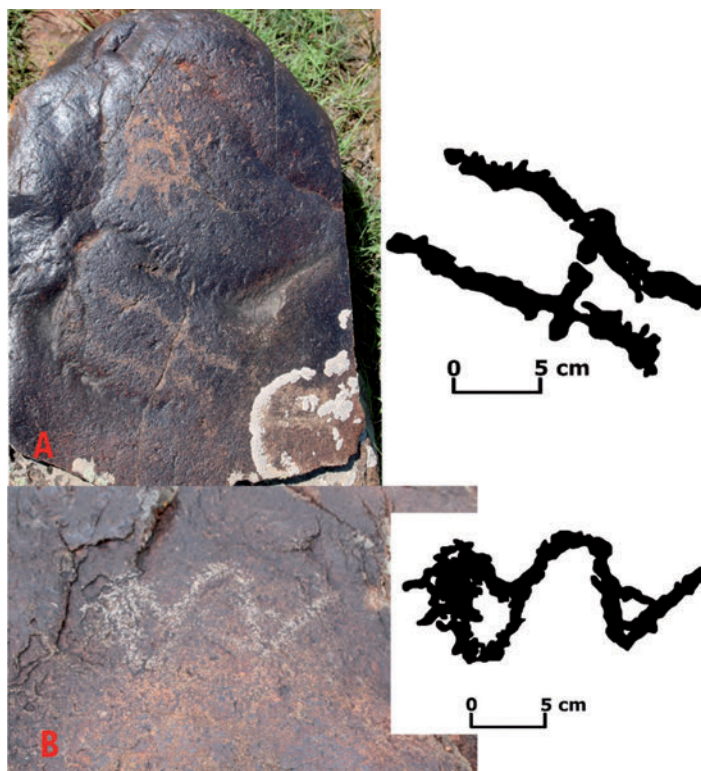

Fig. 11. Kaishi, Rock 948. Photo by L. Hermann

11-сур. Қайшы, 948-жартас. Л. Херманн түсірген сурет

Рис. 11. Кайши, скала 948. Фото Л. Херманна

Fig. 12. Kaishi: A – Rock 964; B – Rock 965. Photo by J. Biver
12-сур. Қайшы: А – 964-жартас; В – 965-жартас. Ж. Бивер түсірген сурет
Рис. 12. Кайши: А – скала 964; В – скала 965. Фото Ж. Бивера

Fig. 13. Kaishi. The carved image of the «Lamaist» symbol – a flower near the ruins of the monastery.
Photo by B. Zheleznyakov

13-сур. Монастырь үйіндісінен алыс емес жердегі гүл - «ламаист» нышанының салынуы.
Б. Железняков түсірген сурет

Рис. 13. Кайши. Выбивка «ламаистского» символа – цветка недалеко от руин монастыря.
Фото Б. Железнякова

Conclusion

Tamgas from the Early Turkic times and the Kazakh ethnographic period were found in the Usek Region and in Kaishi Valley. Some of these tamgas are already known at other Kazakh sites but – more surprisingly – are also similar to tamgas from Kyrgyzstan. Furthermore, many other signs look like tamgas (and perhaps are tamgas), but their interpretation remains unclear. In Maly Usek, a new kind of tamga from the Kazakh ethnographic period was documented.

In order to study the Turkic times in Kaishi and in Usek site, it is necessary to conduct more detailed prosecutions in the peripheric zones. In any case, information about tamgas is already a full-fledged source; with the development of Turkology, this information will be asked by all researchers of the historical and cultural heritage of this region.

ӘДЕБИЕТ

1. *Амиргалиев М.О., Железняков Б.А., Херманн Л., Шарипов Р.К.* Наскальное искусство Жетысу. Алматы: Танбалы, 2019. 280 с.
2. *Базылхан Н.* Реконструкция и этимология некоторых названий тамг тюрко-монгольских этносов VIII–XIV вв. // *Алтаистика, тюркология, монголистика*. 2019. № 3. С. 28-39.
3. *Бейсенов А.З., Марьяшев А.Н.* Петроглифы раннего железного века Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2014. 156 с.
4. *Бесетаев Б.Б.* О международном научном семинаре «Наскальная культура: миф, искусство, мир» // *Археология Казахстана*. 2020. № 2 (8). С. 158-161.
5. *Григорьев Ф.П., Уалтаева А.С., Железняков Б.А.* Тамгалытас и Кайши памятники ламаистского культа в Жетысу // *Мир Большого Алтая*. 2018. № 3. С. 393-408.
6. *Железняков Б.А.* Алтарные наскальные композиции с оленями Жетысу (Кайши, Актерек) // *ИАС*. 2017а. Вып. 5. С. 111-126.
7. *Железняков Б.А.* Кайшы/Кайши, петроглифы археологического ландшафта // *Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии и этнографии и культурной архитектуры* / Ред. Байтанаев Б.А. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017б. Вып. 1. С. 139-141.
8. *Жолдошов Ч.М.* Изображение вооружения в средневековых петроглифах Кыргызстана // *Материалы и исследования по археологии Кыргызстана* / Ред.: Кольченко В.А., Ротт Ф.Г. Бишкек: Илим, 2005. Вып. 1. С. 67-74.
9. *Марьяшев А.Н., Горячев А.А.* Наскальные изображения Семиречья. Издание второе. Алматы: Ғылым, 2002. 264 с.
10. *Потапов С.А., Железняков Б.А., Херманн Л.* Петроглифы Кайши // *Известия НАН РК. Сер. обществ. наук*. 2012. № 3 (283). С. 25-30.
11. *Рогожинский А.Е.* Тамги-петроглифы средневековых кочевников Казахстана: итоги новейших исследований и перспективы дальнейшего изучения // *Историко-культурное наследие и современная культура* / Ред. Телебаев Г.Т., Мухамеджанова Н.С., Рогожинский А.Е. Алматы: Service Press, 2012. С. 91-104.
12. *Рогожинский А.Е.* Казахские тамги: новые исследования и открытия // *Казахи Евразии: история и культура* / Гл. ред. Томилов Н.А.; отв. ред.: Ахметова Ш.К., Ильина А.А., Толпеко И.В. Омск: Изд-во Омского гос. ун-та им. Ф.М. Достоевского; Павлодар: Изд-во Павлод. гос. пед. ин-та, 2016. С. 223-235.
13. *Рогожинский А.Е., Тишин В.В.* Комплекс рунических надписей и тамга-петроглифов долины Алмалы // *Ученые записки музея-заповедника «Томская писаница»*. 2018. Вып. 8. С. 77-91.
14. *Рогожинский А.Е., Тишин В.В.* Тамги династии Ашина в Центральной Азии // *Творец культуры. Материальная культура и духовное пространство человека в свете археологии, истории и этнографии: Сб. науч. статей, посвящ. 80-летию профессора Д.Г. Савинова* / Отв. ред. Смирнов Н.Ю. СПб.: ИИМК РАН, 2021. С. 582-599. (Труды ИИМК РАН. Т. LVII).
15. *Самашев З., Базылхан Н., Самашев С.* Древнетюркские тамги. Алматы: Абди компани, 2010. 168 с.
16. *Castagné, J.* Les tamgas des Kirghizes (Kazaks) // *Revue du monde musulman*. 1921. XLVII. P. 29-65.
17. *Hermann L.* Die Petroglyphen vom Usektal in Kasachstan. Paris: BOD, 2011. 80 p.
18. *Hermann L.* Repertory of the tamgas in the Talas region (Kyrgyzstan) // *Jacobson-Tepfer E., Novozhenov V. A.* (eds.). *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai*, 2. Алматы: Центр сближения культур ЮНЕСКО, 2020. P. 185-191.

REFERENCES

1. Amirgaliev, M. O., Zheleznyakov, B. A., Hermann, L., Sharipov, R. K. 2019. *Naskalnoe iskusstvo Zhetysu (Rock Art of Zhetysu)*. Almaty: “Tanbaly” Publ. (in Kazakh, Russian, English).
2. Bazylykhan, N. 2019. In: *Altaistics, turkology, mongolistics (Altaistics, Turkology, Mongolia)*, 3, 28-39 (in Russian).
3. Beisenov, A. Z., Maryashev, A. N., 2014. *Petroglyfy rannego zheleznogo veka Zhetysu (Petroglyphs of Zhetysu the Early Iron Age)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
4. Besetayev, B. B. 2020. In: *Қазақстан археологиясы (Kazakhstan Archeology)*, 2 (8), 158-161 (in Russian).

5. Grigoriev, F. P., Ualtaeva, A. S., Zheleznyakov, B. A. 2018. In: *Mir Bolshogo Altaya (World of the Great Altai)*, 3, 393-408 (in Russian).
6. Zheleznyakov, B. 2017a. In: *Istoriya i arkhеologiya Semirechya (History and archaeology of Semirechye)*, 5, 111-126 (in Russian).
7. Zheleznyakov, B. 2017b. In: Baitanayev, B. A. (ed.). *Sakralnaya geografiya Kazakhstana: Reestr ob'ektov prirody, arkhеologii i etnografii i kulturnoy arkhitektury (Sacred geography of Kazakhstan: Register of objects of nature, archaeology and ethnography and cultural architecture)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 93-95 (in Kazakh, Russian).
8. Zholdoshev, Ch. M. 2005. In: Kolchenko, V. A., Rott, F. G. (eds.). *Materialy i issledovaniya po arkhеologii Kyrgyzstana (Materials and research on the archaeology of Kyrgyzstan)*, 1. Bichkek: "Ilym" Publ., 67-74 (in Russian).
9. Maryashev, A. N., Goryachev, A. A. 2002. *Naskalnie izobrazheniya Semirechya (Rock Art of Semirechie)*. Almaty: "Gylym" Publ. (in Russian).
10. Potapov, S. A., Zheleznyakov, B., Hermann, L. 2012. In: *Izvestiya NAN RK Ser. obshchestv. nauk. (News of NAN RK Ser. Soc science)*, 3 (283), 25-30 (in Russian).
11. Rogozhinskiy, A. E. 2012. In: Telebayev, G. T., Muhamejanova, N. S., Rogozhinskiy, A. (eds.). *Istoriko-kulturnoe nasledie i sovremennaya kultura (Historical and cultural heritage and modern culture)*. Almaty: "Service Press" Publ., 91-104 (in Russian).
12. Rogozhinskiy, A. E. 2016. In: *Kazakhi Evrazii: istoriya i kultura (Kazakhs of Eurasia: history and culture)*. Omsk: F.M. Dostoevskiy Omsk State University; Pavlodar: Pavlodar State Pedagogical Institute, 223-235 (in Russian).
13. Rogozhinskiy, A. E., Tishin, V. V. 2018. In: *Uchenye zapiski muzeya-zapovednika "Tomskaya Pisanitsa" (Scientific notes of the museum-reserve "Tomskaya Pisanitsa")*, 8, 77-91 (in Russian).
14. Rogozhinskiy, A. E., Tishin, V. V. 2021. In: Smirnov, N. Yu. (ed.). *Tvorets kulturey. Materialnaya kultura i duhovnoe prostranstvo cheloveka v svete arkhеologii, istorii i etnografii: (The creator of culture. Material culture and human spiritual space in the light of archaeology, history and ethnography)*. Saint Petersburg: Institute for the History of Material Culture RAS, 582-599 (in Russian).
15. Samashev, Z., Bazylkhan, N., Samashev, S. 2010. *Drevnetyurkskie tamgi (Ancient Turkic tamgas)*. Almaty: Abdi kompani (in Kazakh, Russian, English).
16. Castagné, J., 1921. In: *Revue du monde musulman*, XLVII, 29-65 (in French).
17. Hermann, L. 2011. *Die Petroglyphen vom Usektal in Kasachstan (Petroglyphs of Usek Valley in Kazakhstan)*. Paris: "BOD" Publ. (in German).
18. Hermann, L. 2020. In: Jacobson-Tepfer, E., Novozhenov, V. A. (eds.). *Rock Art Chronicles of Golden Steppe from Karatau to Altai*, 2. Almaty: Center of Rapprochement of Cultures of UNESCO, 2020, 185-191 (in English).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 25.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.03.2022.

УДК 902.904 (574); 069.44
МРНТИ 03.41.91; 13.61.25

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.126.145>

Сохранение резьбы по глине из цитадели городища Кулан

© 2022 г. Алтынбеков К., Чарлина Л.Ф., Алтынбекова Э.К.

Keywords: archaeology, Kulan settlement, carved clay, conservation and restoration, museum display

Түйін сөздер: археология, Құлан қалашығы, ойылған саз, консервация және қалпына келтіру, музейлік экспонаттау

Ключевые слова: археология, городище Кулан, резная глина, консервация и реставрация, музейное экспонирование

Kyrym Altynbekov¹, Lyubov Charlina¹, Elina Altynbekova¹

¹Director, Research and Restoration Laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan. E-mail: tengri05@mail.ru

¹Head of Conservation Department, Research and Restoration Laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan. E-mail: charlina.lf@mail.ru

¹Corresponding author, designer-restorer, Research and Restoration laboratory “Ostrov Krym”, Almaty, Kazakhstan. E-mail: elina.altyn@gmail.com

Preservation of clay carving from the citadel of the Kulan settlement

Abstract. This article considers a complete cycle of work on the preservation of carved decor, revealed during excavations of the Kulan settlement in 2015. An attempt was made to preserve carved clay panels on the site by preventive preservation methods (canopy arrangement, fabric coating), but due to the contact of walls with the soil mass and the accumulation of water-soluble salts on the surface of the thread, carved plaster was further destroyed. In 2017, fragments of carved clay panels were removed from the walls of the citadel premises for laboratory conservation and restoration. Removal was carried out in autumn in conditions of high humidity of the room, therefore, methods were previously developed that did not fix clay by deep impregnation. In laboratory conditions, for the safe implementation of restoration measures, clay was strengthened to the entire thickness of plaster by impregnation with a solution of a consolidant, after which water-soluble salts and later layers were removed, scattered fragments were combined, assembled on a new base, exposure panels were prepared in accordance with the arrangement of the preserved carvings on the walls of the excavated room. In the process of work, both generally accepted methods for the restoration of monumental painting from archaeological excavations and their own developments of the scientific and restoration laboratory “Ostrov Krym” were used. In 2021, the restored panels were transferred to the National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Aknowledgements: The work was carried out with the financial support of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan. We thank S. Akylbek for the kindly provided photos.

In addition to the employees of the “Ostrov Krym” laboratory, an employee of the Otrar Museum Reserve, archaeologist K. Shokhaev, who provided not only scientific, but also physical support, took part in field work. Advisory assistance was provided by the head of the archaeological expedition S. Akylbek. On the instructions of K. Baipakov, video shooting was carried out by V. Zadvitsky.

For citation: Altynbekov, K., Charlina, L., Altynbekova, E. 2022. Preservation of clay carvings from the citadel of the Kulan settlement. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 126-145 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.126.145](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.126.145)

**Алтынбеков Қырым¹,
Чарлина Любовь Филипповна¹,
Алтынбекова Элина Қырымқызы¹**

¹директор, «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: tengri05@mail.ru

¹консервация бөлімінің меңгерушісі, «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, Алматы қ., Қазақстан. E-mail: charlina.lf@mail.ru

¹корреспондент авторы, дизайнер-қалпына келтіруші, «Остров Крым» ғылыми-қалпына келтіру зертханасы, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: elina.altyn@gmail.com

Құлан қаласы цитаделінен алынған сазға түскен оюды сақтау

Аннотация. Бұл мақалада 2015 ж. Құлан қаласын қазу кезінде табылған оюланған декорды сақтау бойынша жұмыстардың толық кезеңі қарастырылған. Алдын-ала сақтау әдістерімен (шатыр жасау, матамен жабу) оймышталған саз панелдерін өз орнында сақтауға әрекет жасалды, бірақ қабырғалардың топырақ массивімен тиуі және оюдың бетінде суда еритін тұздардың жиналуына байланысты кесілген сылақтың одан әрі бұзылуына әкеп соқты. 2017 жылы зертханалық консервациялау және реставрациялау үшін цитадель бөлмелерінің қабырғаларынан саз панелдерінің фрагменттері алынды. Оларды алу күзде бөлменің ылғалдылығы жоғары кезде жүргізілді, сондықтан сазды терең сіңдіру арқылы бекітуді болдырмайтын әдістер алдын-ала жасалды. Зертханалық жағдайларда реставрациялау шараларын қауіпсіз жүргізу үшін сылақтың бүкіл қалыңдығы консолидация ерітіндісімен сіңдіру арқылы нығайтылды, содан кейін суда еритін тұздармен кейінгі қабаттар алынып тасталды, шашыраңқы қалдықтарды біріктіру, жаңа негізде жинау, қазылған бөлменің қабырғаларында сақталған оюлардың орналасуына сәйкес экспозициялық панелдерді дайындау жүргізілді. Жұмыс барысында археологиялық қазбалардан алынған монументальды кескіндемені реставрациялаудың жалпы қабылданған әдістері, «Остров Крым» ғылыми-реставрациялау зертханасының өзіндік әзірлемелері де қолданылды. 2021 ж. реставрацияланған панелдер ҚР Ұлттық музейіне берілді.

Алғыс: Жұмыс Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалды. Ұсынылған суреттері үшін С.Ш. Ақылбекке алғыс айтамыз.

Далалық жұмыстарға «Остров Крым» зертханасының қызметкерлерінен басқа ғылыми ғана емес, физикалық қолдау да көрсеткен Отырар қорық-

**Алтынбеков Қырым¹,
Чарлина Любовь Филипповна¹,
Алтынбекова Элина Қырымқызы¹**

¹директор, научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан.

E-mail: tengri05@mail.ru

¹заведующая отделом консервации, научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан. E-mail: charlina.lf@mail.ru

¹автор-корреспондент, дизайнер-реставратор, научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым», г. Алматы, Казахстан.

E-mail: elina.altyn@gmail.com

Сохранение резьбы по глине из цитадели городища Кулан

Аннотация. В данной статье рассматривается полный цикл работ по сохранению резного декора, выявленного при раскопках городища Кулан в 2015 г. Была сделана попытка сохранения панелей резной глины на месте методами превентивной консервации (устройство навеса, покрытие тканью), но из-за контакта стен с массивом грунта и накопления водорастворимых солей на поверхности резьбы происходило дальнейшее разрушение резной штукатурки. В 2017 г. фрагменты панелей резной глины сняты со стен помещений цитадели для лабораторной консервации и реставрации. Снятие выполнялось осенью в условиях повышенной влажности помещения, поэтому предварительно были разработаны методы, исключающие закрепление глины путем глубокой пропитки. В лабораторных условиях для безопасного проведения реставрационных мероприятий глина была укреплена на всю толщину штукатурки путем пропитки раствором консолиданта, после чего выполнено удаление водорастворимых солей и позднейших наслоений, соединение разрозненных фрагментов, сборка на новом основании, подготовка экспозиционных панелей в соответствии с расположением сохранившейся резьбы на стенах раскопанного помещения. В процессе работ использованы как общепринятые методы реставрации монументальной живописи из археологических раскопок, так и собственные разработки научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». В 2021 г. отреставрированные панели переданы в Национальный музей РК.

Благодарности: Работы выполнялись при финансовой поддержке Министерства культуры и спорта Республики Казахстан. Благодарим С.Ш. Акылбека за любезно предоставленные фото.

В полевых работах, кроме реставраторов лаборатории «Остров Крым», принимал участие сотрудник Отрарского государственного археологического

музейінің қызметкері археолог К.А. Шохаев қатысты. Археологиялық экспедиция жетекшісі С.Ш. Ақылбек кеңес беру жағынан көмектесті. К.М. Байпақовтың тапсырмасы бойынша бейнетүсірілімді В.Ю. Задвицкий жүргізді.

Сілтеме жасау үшін: Алтынбеков Қ., Чарлина Л.Ф., Алтынбекова Э.Қ. Құлан қаласы цитаделінен алынған сазға түскен оюды сақтау. *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 126-145- бб. (Орысша). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.126.145](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.126.145)

заповедника-музея археолог К.А. Шохаев, оказавший не только научную, но и физическую поддержку. Консультативную помощь осуществлял руководитель археологической экспедиции С.Ш. Ақылбек. По заданию К.М. Байпакова видеосъемку проводил В.Ю. Задвицкий.

Для цитирования: Алтынбеков К., Чарлина Л.Ф., Алтынбекова Э.К. Сохранение резьбы по глине из цитадели городища Кулан. *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 126-45. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.126.145](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.126.145)

Введение

Городище Кулан, датируемое VI – началом XIII в., расположено в 1,5 км от одноименного села (Рыскуловский р-н, Жамбылская обл.) (рис. 1, а). Представляет собой комплекс разновременных памятников, отождествляемых с городом Кулан. Впервые он упомянут в источниках, относящихся к первой половине VII в. Археологические исследования городища начаты в конце XIX в. В.В. Бартольдом. Первые археологические раскопки на территории Кулана проведены в 1936 г. А.Н. Бернштамом [Свод 2002]. В последующие годы было раскопано несколько бугров с постройками сельской округи – Луговое А, Б, В, Г, исследована шурфами цитадель городища [Байпаков 1966; 1998].

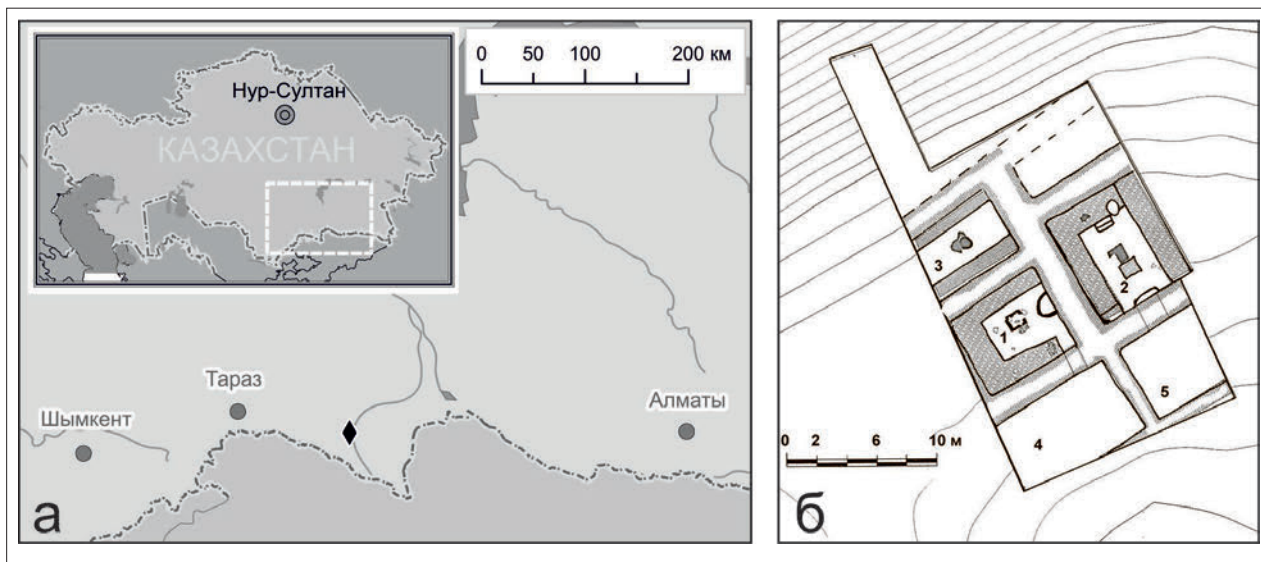

Рис. 1. Городище Кулан: а – на карте Казахстана. Карту подготовил М.А. Антонов; б – план раскопа 2015 г. на цитадели городища Кулан (по: [Ақылбек и др. 2016: рис. 4])

1-сур. Құлан қаласы: а – Қазақстан картасында. Картаны дайындаған М.А. Антонов; б – Құлан қаласы цитаделіндегі 2015 ж. қазба жұмыстарының жоспары ([Ақылбек және т. б. 2016: 4-сур.] бойынша)

Fig. 1. Kulan settlement: а – on the map of Kazakhstan. Map prepared by M. Antonov; б – 2015 excavation plan for the citadel of the Kulan settlement (by: [Akyzbek et al. 2016: fig. 4])

Археологическое изучение цитадели выполнено в 2015–2017 гг. в рамках Проекта 0005/ПЦФ-00-МКС/0-15-ОТ «Городище Кулан». Раскопки проводились археологической экспедицией Казахского научно-исследовательского института культуры МКС РК под руководством С.Ш. Акылбека [Хазбулатов, Акылбек и др. 2016].

Приведем краткое описание помещений: «Из вскрытых в 2015 г. помещений несомненный интерес представляют помещения № 1 и 2 (рис. 1, б).

Помещение № 1 прямоугольное в плане, размерами 6,6×5,7 м. <...> Сохранившаяся высота северо-восточной стены 2,75 м, северо-западной – 2,5 м, юго-западной – 2,4 м, юго-восточной – 2,0 м. <...> Стены помещения, сложенные из сырцового кирпича, были богато украшены декором из резной глины. Узоры вырезаны на слое качественной специально приготовленной штукатурки, нанесенной слоем толщиной 4 см на выравнивающий слой саманной штукатурки. <...> По примерным оценкам на стенах *in situ* сохранилась 1/6–1/8 часть декоративного убранства <...> (рис. 2; 3).

Помещение № 2 прямоугольное в плане, размерами 7,7×6,8 м. <...> Сохранившаяся высота стен составляет 3–3,5 м. <...> На всех стенах этого помещения зафиксированы прочерченные рисунки и нанесенные черной краской по белому алебастровому фону узоры широкой полосой на уровне груди человека. Верхнюю часть полосы занимает орнамент растительного характера в

Рис. 2. Городище Кулан. Общий вид раскопа. Фото С.Ш. Акылбека
2-сур. Құлан қаласы. Қазбаның жалпы көрінісі. Суретті түсірген С.Ш. Ақылбек
Fig. 2. Kulan settlement. General view of the excavation. Photo by S. Akylbek

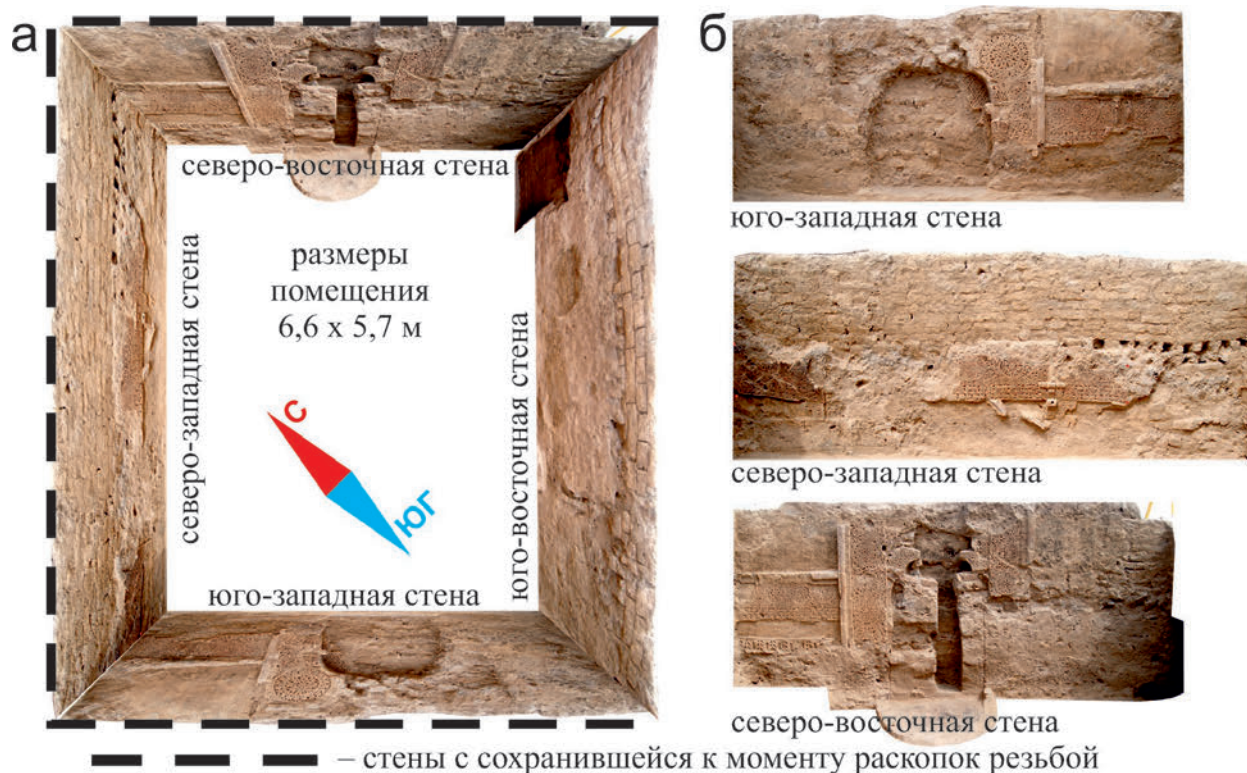

Рис. 3. Городище Кулан. Помещение № 1, общий вид стен с резной глиной. Фото С.Ш. Акылбека
3-сур. Құлан қаласы. № 1 бөлме, саз балшықтан жасалған қабырғалардың жалпы көрінісі.
Суретті түсірген С.Ш. Ақылбек

Fig. 3. Kulan settlement. Room No. 1, general view of walls with carved clay. Photo by S. Akylbek

виде завитков и побегов. На стенах выявлены граффити с изображениями человеческих фигур, представителей животного мира и птиц» (цит. по: [Акылбек и др. 2016: 42–44, 53–54]).

Ранее резной глиняный декор (штук) и монументальная живопись были найдены на городищах Костобе и Кулан (Луговое Г), но в основном фрагменты находились в завалах помещений [Байпаков 1998; Байпаков, Терновая 2004; Маркова 2013]. Такая значительная площадь резьбы, сохранившейся на стенах *in situ*, обнаружена на территории Казахстана впервые. Учитывая, что Кулан номинировался в список Всемирного наследия ЮНЕСКО в составе «Объектов Великого Шёлкового пути в Чанъань-Тянь-Шанском коридоре» (внесен в список в 2016 г.), была предпринята попытка сохранения декора на месте методами превентивной консервации. Стены с резьбой и живописью были покрыты тканью и засыпаны грунтом, над раскопом построен навес.

Описание материала и методов

Угрозы сохранности

Первым вопрос о дальнейшем сохранении декоративного убранства поднял К.М. Байпаков. Несмотря на то что в 2016 г. при обследовании помещений было отмечено хорошее состояние резной глины и живописи, в докладной записке министру культуры и спорта РК он предложил произвести снятие декора, подготовить его для экспонирования в стационарном музее, а на месте установить водостойкие копии для демонстрации туристам.

Тем временем обследование помещений в 2017 г. показало, что резная глина в помещении № 1 разрушилась на локальных участках, алебастровый грунт с живописью в помещении № 2 полностью осыпался, лишь на трех небольших участках с помощью археолога были обнаружены контуры изображений, оставшиеся на глиняной штукатурке. Установлено, что сохранившаяся резная штукатурка в помещении № 1 находится в плохом техническом состоянии: зафиксированы утрата структурной прочности, разрушение, отслоение, сползание отдельных элементов, трещины, сколы, выбоины, норы животных.

Навес, построенный над раскопом, защитил его от атмосферных осадков. Причиной разрушения стало повышенное содержание солей в поверхностном слое стен раскопанных помещений. При высыхании стен после раскопок происходило движение влаги вместе с водорастворимыми солями из глубины грунтового массива к поверхности, что привело к накоплению солей в штукатурном слое. Разрушающее действие оказывала и сама влага, подтягиваемая из замокающего массива за пределами навеса к более сухому материалу стен.

Таким образом, было принято решение о снятии резной глины со стен силами научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым». Несмотря на активные действия К.М. Байпакова по финансированию полевых работ на городище Кулан, средства на них были выделены лишь осенью 2017 г.

Проблемы снятия

Сложность безопасного снятия резных панелей со стен помещения обусловлена следующими факторами:

- резьба выполнена по сырой глине, потерявшей структурную прочность, хрупкой, рыхлой, неводостойкой;
- большая толщина резной штукатурки и ощутимый вес снимаемых фрагментов панелей могут спровоцировать рассыпание резьбы во время снятия;
- резьба значительно фрагментирована и не имеет четкой формы, присутствуют мелкие и отдельные фрагменты, не скрепленные между собой.

Исходя из опыта Л.Ф. Чарлиной, принимавшей в 1987–1993 гг. непосредственное участие в работах по консервации подобного резного декора на городищах Костобе и Кулан (Луговое Г), для снятия со стен или извлечения из раскопа крупных фрагментов резьбы необходимо их закрепление на значительную толщину [Байпаков, Терновая 2004; Чарлина и др. 2004; Дубровская 2020]. Закрепляющий раствор наносится многократно со значительными интервалами между повторными нанесениями раствора, требуется длительное время на высушивание штукатурки, так как отверждение полимера происходит за счет испарения растворителя. В качестве консерванта для монументального декора на глиняном/лессовом основании обычно применяются растворы акриловых полимеров (полибутилметакрилат низковязкий, сополимер БМК-5, паралоид В-72) в низколетучих растворителях (ксилол, изопропиловый спирт, метилэтилкетон, уайт-спирит) [Костров 1959; Шейнина, Винокурова 2002; Фоминых 2006; Ковалева 2013].

Однако в данном случае такие методы были неприемлемы, так как ночные температуры стали довольно низкими, а в раскопе под навесом значительно повысилась относительная влажность воздуха. Применение раствора для глубинной пропитки было невозможно, это наоборот привело бы к размоканию глины и ее ослаблению.

Требовались иные решения, которые необходимо было разработать в лабораторных условиях.

Разработка метода снятия

Разработка технологии предстоящих полевых работ проводилась на базе научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым» и имела целью выбрать методы безопасного снятия резной глины со стен помещений.

На наружной стене помещения лаборатории был изготовлен образец из глины с резьбой, имитирующий древние панели. На предварительно закрепленной раствором консолиданта поверхности было опробовано несколько вариантов снятия со стены слоя глины. После каждого снятия образец вновь прикреплялся к стене глиняным раствором (рис. 4).

На основании натурального исследования материалов резьбы и результатов лабораторных испытаний разработана технологическая схема работ, состоящая из следующих операций:

- 1) подготовка панелей резной глины к пропитке: освобождение от закладки мешками и текстильного покрытия, сухая расчистка резьбы с помощью кисти и резиновой груши;
- 2) укрепление поверхности резьбы пропиткой растворами полимера Paraloid B-72 в ацетоне;
- 3) определение и обозначение границ снимаемого фрагмента панелей, устройство поддерживающей опалубки;
- 4) фиксация лицевой стороны фрагмента для безопасного снятия, подготовка щита по размерам снимаемого фрагмента;
- 5) обрезка границ, пропиливание/прорезание грани снимаемого фрагмента, отслоение фрагмента от стены с укладкой на щит;
- 6) зачистка фрагмента с оборотной стороны, пропитка; переворот лицевой стороной вверх;
- 7) укладка в ящик, фиксация лицевой стороны фрагмента для транспортировки.

Подготовка к полевым работам

Сотрудникам лаборатории нечасто приходится выезжать в поле всей командой, единственным прецедентом была работа на петроглифах Тамгалы, где периоды полевых работ занимают меньше времени, чем подготовительные работы [Алтынбеков 2014: 112–113]. По этому образцу была проведена подготовка к поездке на городище Кулан: составление/формирование документации; отработка технологических процессов; испытание рабочих составов; заготовка материалов и инструментов, приготовление рабочих растворов. Забегая вперед, можно сказать, что именно тщательная подготовка дала нам возможность сразу после приезда приступить к укреплению поверхности резьбы, лимитирующему по времени все остальные процессы.

Полевые работы (2017 г.)

Подготовка к пропитке, укрепление поверхности резьбы

Перед началом пропитки резная штукатурка была освобождена от закладок мешками с грунтом и текстильного покрытия. Проведена первичная расчистка поверхности от легкоудаляемых загрязнений с помощью кисти и резиновой груши.

Укрепление структурно-разрушенного штукатурного слоя с резьбой выполнялось пропиткой ацетоновыми растворами Paraloid B-72 трех концентраций: 5, 10, 15%. Пропитка проводилась последовательно, начиная с низкой концентрации, путем многократного нанесения раствора до полного насыщения, затем следовала сушка и пропитка более концентрированным раствором. Использован быстросохнущий растворитель, однако замкнутое пространство помещения, заглубленного на 3 м от дневной поверхности, и довольно низкая температура воздуха замедляли его испарение. Это был этап, лимитирующий другие работы, поэтому пропитка начата сразу после приезда на городище и выполнялась даже в ночное время при искусственном освещении.

Рис. 4. Разработка метода снятия в лаборатории: 1 – образец из глины с резьбой, имитирующий древние панели; 2, 3 – подготовка к снятию (варианты); 4 – обсуждение результатов снятия.
Фото из архива лаборатории «Остров Крым»

4-сур. Зертханалық жағдайда алу әдісін әзірлеу: 1 – ежелгі панелдерге ұқсас ою-өрнектері бар саз балшық үлгісі; 2, 3 – алуға дайындық (нұсқалар); 4 – алу нәтижелерін талқылау.
«Остров Крым» зертханасының архивінен алынған сурет

Fig.4. Development of the removal method in the laboratory: 1 – a threaded clay sample imitating ancient panels; 2, 3 – preparation for removal (options); 4 – discussion of the results of the removal.
Photo from the archive of the laboratory “Ostrov Krym”

После пропитки поверхность резной глины приобрела необходимую прочность, позволяющую без разрушения поверхностного слоя уложить фрагмент на щит. При насыщении полимером на отдельных участках выявились краски.

Следует отметить, что глубина пропитки составляла несколько миллиметров, в то время как для музейного хранения резьба должна быть укреплена на всю толщину, достигающую 4 см, что может быть выполнено лишь в лабораторных условиях.

Определение и обозначение границ снимаемого фрагмента резных панелей

Небольшие остатки панелей готовились к снятию целиком, крупные плоскости делились на части по имеющимся трещинам. При отсутствии трещины в необходимом месте выбиралась безопасная линия резьбы, которая восстановится при последующей склейке (рис. 5, 1). Граница снимаемого фрагмента обозначалась неглубокой бороздой (рис. 5, 2). Затем устраивалась поддерживающая опалубка, резы вокруг фрагмента углублялись на снимаемую толщину, которая зависит от глубины резьбы (рис. 5, 3). Панели с глубокой резьбой необходимо было снимать вместе с кладкой, иначе резьба распадается при нагрузках (именно так повел себя первый фрагмент, отделенный по границе штукатурного слоя). Неизбежное повреждение стен при снятии резной глины было предварительно согласовано с археологами. В дальнейшем можно осуществить реставрацию кладки, а также размещение атмосферостойких копий панелей резной глины.

Снятие фрагментов резных панелей со стены

Во избежание повреждения лицевой поверхности фрагмента она защищалась толстой мягкой подложкой из поролона или текстиля, сверху нее укладывался фанерный щит, опирающийся на опалубку (рис. 5, 4). Щит и подложка скреплялись с отделяемым массивом стяжными ремнями (рис. 5, 5). В снятии крупных фрагментов принимали участие четверо и более человек. Двое из них выполняли отслоение фрагмента, остальные поддерживали и постепенно опускали щит (рис. 5, 6). Как только кусок штукатурки полностью отслаивался от стены, его переводили в горизонтальное положение (рис. 5, 7).

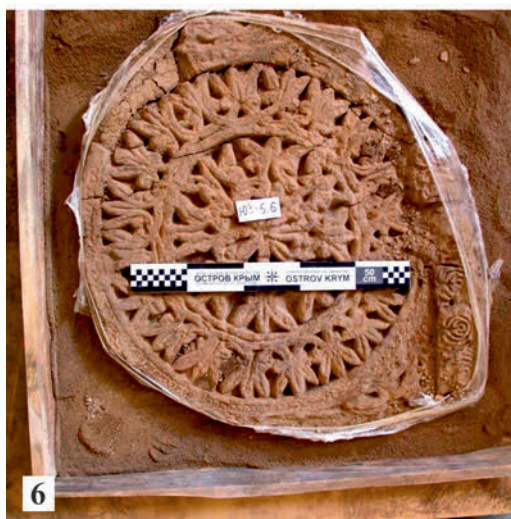
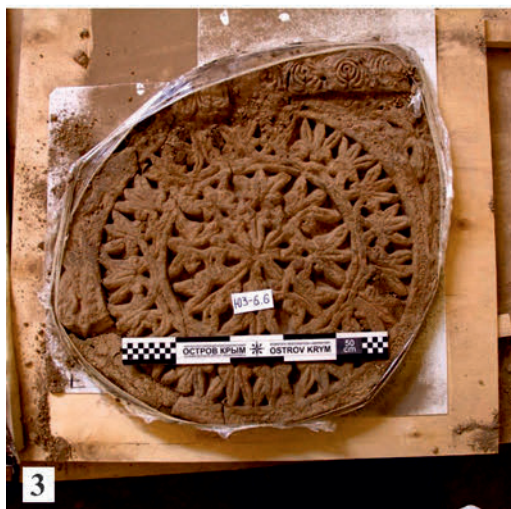
Зачистка фрагмента резных панелей с тыльной стороны, укладка в ящик

Тыльные стороны фрагментов зачищались до минимально возможной толщины, определяемой по внутренним слоям штукатурки (рис. 6, 1), выполнялась защитная пропитка поверхности, боковые

◀ Рис. 5. Городище Кулан. Процесс снятия резной глины со стен помещения на примере одного образца: 1 – общий вид участка стены со снимаемым фрагментом; 2 – обозначение границ снимаемого фрагмента (верхняя розетка диаметром 54 см); 3 – установка поддерживающей опалубки, углубление резов, пропиливание и выборка грунта с тыльной стороны снимаемого фрагмента; 4 – подложка для защиты лицевой стороны при снятии фрагмента со стены на щит; 5 – закрепление щита, подложки и отделяемого массива стяжными ремнями; 6 – отделение фрагмента от стены; 7 – отделенный фрагмент переводится в горизонтальное положение. Фото из архива лаборатории «Остров Крым»

5-сур. Құлан қаласы. Бір үлгі мысалында бөлменің қабырғаларынан оймышты сазды алу үрдісі: 1 – алынып жатқан қабырға қимасының жалпы көрінісі; 2 – алынатын фрагменттің шекараларын белгілеу (диаметрі 54 см жоғарғы розетка); 3 – тіреуіш қалыптарды орнату, кесінділерді тереңдету, алынған фрагменттің артқы жағынан топырақты аралау және топырақ алу; 4 – қабырғадан қалқанға фрагментті алу кезінде алдыңғы жағын қорғауға арналған төсем; 5 – қалқанды, негізді және алынбалы массивті байлау белдіктерімен бекіту; 6 – фрагментті қабырғадан ажырату; 7 – алынған фрагментті көлденең күйге ауыстыру. Сурет «Остров Крым» зертханасының архивінен алынды

Fig. 5. Kulan settlement. The process of removing carved clay from the walls of a room using the example of one sample: 1 – general view of wall section with detachable fragment; 2 – designation of the boundaries of the removed fragment (upper rosette with a diameter of 54 cm); 3 – installation of supporting formwork, deepening of cuts, sawing and extraction of soil from the rear side of the removed fragment; 4 – base for protecting the front side when removing a fragment from the wall onto the shield; 5 – fixing of shield, base and detachable mass with tightening belts; 6 – separating the fragment from the wall; 7 – the separated fragment is moved to the horizontal position. Photo from the archive of the laboratory “Ostrov Krym”

стороны защищались пищевой пленкой (рис. 6, 2). Для переворота на лицевую сторону тяжелых фрагментов штукатурки требовалось участие четырех человек. К тыльной стороне панели плотно прижимался гибкий пластик, накрытый сверху фанерным щитом такого же размера, как и нижний щит. Фрагмент укреплялся стяжными ремнями и быстро переворачивался на 180°. С лицевой стороны щит удалялся; фрагмент устанавливался в ящик с подсыпанным просеянным грунтом; подложенные для осуществления переворота фанера и пластик осторожно вытаскивались из-под фрагмента (рис. 6, 5). Ящики, детали поддерживающей опалубки, щиты снятия готовились на месте индивидуально для каждого фрагмента (рис. 6, 4). Местоположение снятых фрагментов панелей отмечалось на полевых схемах снятия. Полевые схемы снятия подготовлены для каждой стены на основе фото 2015 г., любезно предоставленных С.Ш. Акылбеком.

Фиксация лицевой стороны резной глины для транспортировки

Фиксация выполнялась с помощью покрытия «күмдорба» (в переводе с казахского – букв.: күм – песок, дорба – мешочек), разработанного К. Алтынбековым в 2013 г. [Алтынбекова 2017]. Это простой, но чрезвычайно эффективный, приемлемый для любых полевых условий способ защиты извлекаемых археологических находок. Күмдорба – это тонкие полиэтиленовые пакетики с сухим мелкопросеянным грунтом/песком, из которых воздух удален путем сжатия. Количество насыпаемого грунта должно быть таким, чтобы он переливался как вода, обеспечивая надежное мягкое окутывание защищаемого предмета.

Для защиты фрагментов резной глины было изготовлено более 1000 пакетиков с грунтом. Совсем слабые поверхности закрывались полностью, более прочные – по границам фрагментов (рис. 6, 7). Трещины были просыпаны сухим грунтом.

Полный цикл полевых работ, проведенный для каждого фрагмента резной глины, представлен на примере одного образца (рис. 5, 6).

В процессе проведенных работ было снято 38 фрагментов резной глины, представляющих собой комплекты элементов/обломков резного декора, часто не скрепленных между собой. Все фрагменты успешно доставлены к месту лабораторной консервации, выложены в соответствии со схемами снятия и подготовлены к дальнейшей обработке.

Сразу же после доставки панелей в лабораторию «Остров Крым» были предприняты неотложные противоаварийные мероприятия, но лишь после выделения бюджетных средств в 2019 г. началось систематическое осуществление плана подготовки резной глины к музейному хранению,

Рис. 6. Городище Кулан. Подготовка снятого фрагмента к транспортировке: 1 – зачистка оборотной стороны снятого фрагмента для пропитки; 2 – защита боковых сторон фрагмента пищевой пленкой для последующего переворота; 3 – защита перевернут лицевой стороной вверх; 4 – изготовление упаковочного ящика; 5 – фрагмент переворачивается лицевой стороной вверх, удаление подложки; 6 – снятый фрагмент в упаковочном ящике; 7 – фиксация лицевой стороны снятых фрагментов для транспортировки. Фото из архива лаборатории «Остров Крым»

6-сур. Құлан қаласы. Алынған фрагментті тасымалдауға дайындау: 1 – алынған фрагменттің сыртқы жағын сіңдіру үшін тазалау; 2 – фрагменттің бүйір жағын төңкеру үшін жабысқақ үлдірмен қорғау; 3 – бет жағымен жоғары қаратып фрагментті аудару; 4 – қаптама жәшігін жасау; 5 – фрагментті топырақты қорғаныш қабатымен бірге жәшікке салу, төсемді алып тастау; 6 – қаптама жәшігіндегі фрагмент; 7 – тасымалдау үшін алынған фрагменттің беткі жағын бекіту.
Сурет «Остров Крым» зертханасының архивінен алынды

Fig. 6. Kulan settlement. Preparation of removed fragment for transportation: 1 – grinding of back of removed fragment for saturation; 2 – protecting the sides of the fragment with food film for subsequent flip; 3 – the fragment is inverted face up; 4 – make of packing box; 5 – laying the fragment in a box with a protective layer of soil, removing the base; 6 – removed fragment in packing box; 7 – fixing the front side of removed fragments for transportation. Photo from the archive of the laboratory “Ostrov Krym”

состоящего из двух основных этапов – консервации и реставрации, в свою очередь содержащих множество задач.

Технологический анализ материалов

Для дальнейшей работы проведено исследование как самого массива глины с резьбой, так и остатков краски, обнаруженных на её поверхности. Анализы выполнялись старшим научным сотрудником отдела научно-технической экспертизы Государственного Эрмитажа Е.А. Миколайчук (г. Санкт-Петербург). В ходе исследования применялись методы микроскопического и микрохимического анализа с использованием оптических микроскопов Leica D 60, Leica DM 1000, Биолам-И и электронного микроскопа Hitachi TM 3000. Было исследовано три пробы.

Анализ первой пробы – массива глины – показал, что проба штукатурки не однородна по своему качественному составу. Спектр электронного микроскопа выявил химические элементы, присущие всем лёссовым породам. Обнаружены также незначительные вкрапления, являющиеся загрязняющим лёссовым фоном. Был сделан вывод по первой пробе: штукатурка – основа для резьбы – представляет собой типичный лёсс неоднородной структуры, содержащий практически все основные порообразующие составляющие, присущие всем лёссам; исследуемый материал не содержит органических включений, а также добавок гипса и извести.

Вторая проба представляла из себя найденную на поверхности резьбы красную краску, вернее – её остатки. Следы такой краски встречаются на многих фрагментах. Спектр электронного микроскопа выявил химические элементы и их количество, присущее глинам. Расшифровка спектра позволила идентифицировать исследуемый материал как так называемую красную глину. Красный цвет глины обусловлен повышенным содержанием алюминия в виде боксита и корунда, а также железа в форме трехвалентного оксида. Дополнительных красителей и связующего вещества глина не содержит.

Третья проба – остатки чёрной краски с поверхности резьбы. Спектр электронного микроскопа выделенных фрагментов черной краски показал значительное увеличение содержания углерода. Исследования показали, что это углеродная краска растительного происхождения. Химическая реакция выявила содержание камеди в составе краски. Традиционно подобную чёрную краску готовили из сухих косточек абрикоса, вишни или винограда, обугленных в закрытых металлических сосудах без доступа воздуха. После промывки получали чёрный порошок. Связующим веществом черной краски является камедь.

Консервация – первый этап научно-реставрационных работ (2019 г.)

Консервация подразумевает сохранение резных панелей в существующем виде. Для достижения этой цели необходимо укрепить глину, консолидировать пылевидные участки, удалить водорастворимые соли, способствующие деструкции глиняной резьбы.

Для работы с фрагментами резьбы понадобилось освободить большие площади лабораторных помещений – фрагменты резьбы до их укрепления и дефрагментирования допускалось хранить только в горизонтальном виде, в изготовленных специально для них пропиточных камерах.

Укрепление резной глины

Основным процессом при выполнении научно-реставрационных работ по городищу Кулан в 2019 г. было укрепление фрагментов резной глины путем пропитки раствором Paraloid В-72 в ксилоле. Пропитка – это не только приготовление раствора и введение его в укрепляемый материал, значительную часть этого процесса составляют подготовительные и вспомогательные виды работ – устройство пропиточных камер, переворот фрагментов на обратную сторону и обратно, промежуточная сушка в парах ксилола.

В зависимости от состояния фрагменты разделены на две группы. Группа I – фрагменты, представляющие собой комплекты элементов и обломков резной глины, не скрепленных между собой; перемещение и переверот их не представляет особой сложности, требуется только время на проведение этих многократно повторяемых операций. Группа II – фрагменты в виде глиняного монолита; их нельзя перемещать или переворачивать без принятия необходимых защитных мер (рис. 7).

Состав работ при пропитке фрагментов резных панелей группы I: расчистка поверхности от легкоудаляемых загрязнений; закрепление отслаивающейся корочки; перемещение элементов и обломков фрагмента резной глины на временную подложку с сохранением их первоначального взаиморасположения на стене; устройство легко открываемой и закрываемой пропиточной камеры из упаковочного ящика (выстилка ящика полиэтиленовой пленкой, создание объема для паров

Рис. 7. Пропитка оборотной стороны крупного фрагмента группы II в научно-реставрационной лаборатории «Остров Крым»: 1 – профилактическая заклейка укрепленной лицевой стороны двумя слоями марли с защитой тонкостенной резьбы ватно-марлевыми тампонами; 2 – укладка слоев подложки для лицевой стороны (полиэтиленовая пленка, поролоновая подушка, фанерный щит); 3 – оборотная сторона после переверота; 4 – пропитка оборотной стороны; 5 – фрагмент резной панели после пропитки на всю толщину. Фото из архива лаборатории «Остров Крым»

Сурет 7. «Остров Крым» ғылыми-реставрациялау зертханасында II топтағы ірі фрагменттің сырт жағын сіңдіру: 1 – нығайтылған бет жағын екі қабат дәкемен жұқа қабырғалы оймышты сақтай отырып мақта-дәке тығындарымен алдын ала желімдеу; 2 – бет жағына төсем қабаттарын салу (полиэтилен үлдірі, көбік жастығы, фанерлі қалқан); 3 – аударғаннан кейінгі артқы жағы; 4 – артқы жағын сіңдіру; 5 – бүкіл қалыңдығына сіңдірілгеннен кейін кесілген панельдің фрагменті. Сурет «Остров Крым» зертханасының архивінен алынды

Fig. 7. Saturation of the back of a large fragment of group II in the scientific and restoration laboratory “Ostrov Krym”: 1 – preventive marking of the fixed face with two layers of gauze with protection of thin-walled thread with cotton-gauze tampons; 2 – laying of base layers for the front side (polyethylene film, foam pad, plywood shield); 3 – reverse side after the flip; 4 – saturation of the reverse side; 5 – fragment of the carved panel after saturation for the entire thickness. Photo from the archive of the laboratory “Ostrov Krym”

растворителя из полиэтиленовой пленки, герметизация объема); размещение элементов и обломков фрагмента в пропиточной камере с сохранением первоначальной композиции на стене; пропитка лицевой стороны с помощью кисти (кратность пропитки составляет 15 и более раз в зависимости от толщины глиняного декора); сушка в парах ксилола; переворот элементов и обломков резного фрагмента лицевой стороной вниз для пропитки; пропитка оборотной и боковых сторон элементов/обломков резного фрагмента (не менее 15 раз с промежуточными выдержками в парах ксилола); переворот элементов/обломков фрагмента лицевой стороной вверх, окончательное высушивание в парах ксилола и затем на воздухе.

Состав работ при пропитке фрагментов панелей группы II: расчистка поверхности от легкоудаляемых загрязнений; закрепление отслаивающейся корочки; устройство пропиточной камеры из упаковочного ящика без перемещения фрагмента; пропитка лицевой и боковой сторон с помощью кисти (кратность пропитки составляет 15 и более раз в зависимости от толщины глиняного декора); разбор упаковочного ящика; профилактическая заклейка лицевой стороны марлей в два слоя (рис. 7, 1), укрепление боковой поверхности пищевой пленкой; подготовка подушки из поролона, обернутой двумя слоями полиэтилена, и фанерного щита, на которых будет находиться лицевая поверхность фрагмента после переворота; укладка слоев будущей подложки на лицевую сторону фрагмента (полиэтиленовая пленка, поролоновая подушка, фанерный щит) (рис. 7, 2); скрепление всех слоев стяжными ремнями; переворот на новую подложку из поролоновой подушки и щита (эта операция требует не только подготовки, но и значительных физических усилий, так как общий вес упакованных таким образом фрагментов может достигать более 50 кг, а переворот необходимо произвести как можно быстрее, не задерживая фрагмент в наклонном положении, чтобы не произошло сдвигания его частей); устройство пропиточной камеры вокруг фрагмента, перевернутого оборотной стороной вверх; пропитка оборотной стороны (не менее 15 раз с промежуточными выдержками в парах ксилола) (рис. 7, 3, 4); защитные мероприятия перед переворотом на лицевую сторону (укрепление резной глины инъекциями, заделка трещин, не выходящих на лицевую сторону); переворот на лицевую сторону (фрагмент покрывался пленкой, тонким поролоном, зажимался между двумя листами фанеры и переворачивался); удаление профилактической заклейки марлей в парах ксилола; окончательное высушивание в парах ксилола и затем на воздухе.

После укрепления резная глина приобрела прочность, позволяющую безопасно выполнять реставрационные мероприятия, и водостойкость, допускающую удаление водорастворимых солей (рис. 7, 5).

Извлечение водорастворимых солей

Соли из резной штукатурки удалялись методом пульпирования. Бумажная пульпа была приготовлена из вываренной до однородности мелкоизмельченной фильтровальной бумаги.

Снизу фрагмента на полиэтиленовую пленку укладывался толстый слой бумажной пульпы (3–4 см), постоянно увлажняемой и периодически заменяемой свежей. Сверху также укладывался слой влажной бумажной пульпы более тонкий 1,5–2 см, которая менялась по мере ее высыхания. Соли из глины переходили в бумагу, которая удалялась.

Контроль содержания водорастворимых солей проводился анализами на хлориды раствором азотнокислого серебра.

В результате проведенных консервационных работ была достигнута стабилизация материала, прекращение процесса его разрушения. Фрагменты резьбы укреплены и стало возможным приступить к следующему значительному этапу – реставрации.

Реставрация – второй этап научно-реставрационных работ (2021 г.)

К реставрационным мероприятиям мы относим процессы, изменяющие существующий вид резьбы после снятия со стены, – удаление позднейших наслоений, подбор и соединение

разрозненных фрагментов, сборка резных панелей на новой основе, дополнение глины в местах утрат, частичное заполнение трещин.

В связи с годичным перерывом в финансировании, работы в 2020 г. не проводились и были продолжены в 2021 г. Всё это время фрагменты резьбы хранились в герметично упакованных кюветах, из которых был откачан воздух, в горизонтальном положении и занимали значительные площади лаборатории. Обследование при вскрытии упаковки для продолжения работ показало хорошее стабильное состояние артефактов. Разрушение глины прекратилось.

Удаление позднейших наслоений

Удаление позднейших наслоений с поверхности резьбы необходимо для выявления формы, фактуры и цвета элементов резного декора. Это самый сложный и трудоемкий процесс лабораторной обработки резной глины, поскольку необходимо устранить мельчайшие частицы загрязнений, прочно склеенные с поверхностью, закрепленные так же, как и родной материал. Другого выхода не существует, поскольку расчистка неукрепленной глины приведет к повреждению или даже разрушению резного декора. Такой подход – укрепление вместе с грязью, а затем частичное раскрепление для расчистки – используется при консервации и реставрации практически всех слабых ветхих материалов – дерева, текстиля, кожи и др. Но если на ткани четко можно различить грязь и родной материал, то в нашем случае резная штукатурка была сделана из того же грунта, который теперь искажает ее поверхность. Задача немного облегчается, если на резьбе имеется красочный слой, который маркирует родную поверхность, но таких участков сохранилось немного. Кроме снятия загрязнений с поверхности, необходимо извлечь их из глубоких резов, где высота рельефа достигает до 2 см.

Вначале проводится раскрепление/размягчение загрязнений растворителем на участке 1–2 см², затем снимается скальпелем размягченная часть наслоения. Удаление наслоений ведут постепенно, послойно, неоднократно возвращаясь к каждому участку. Часто приходится применять лупу или микроскоп.

После удаления загрязнений стало видно, что элементы резьбы в основном не скреплены между собой, на стене вид резьбы казался более целостным за счет заполнения сквозных трещин грунтом.

Подбор и соединение разрозненных фрагментов резьбы

Работы по подбору и соединению разрозненных фрагментов имеют две разновидности:

- подбор и соединение отдельных мелких обломков, которые стыкуются по излому, в этом случае они склеиваются;
- подбор и соединение основной массы разделенных фрагментов резьбы в процессе сборки на новом основании.

Сборка фрагментов резной глины на новом основании

После снятия со стен большинство фрагментов резьбы никак не связаны между собой. Проведенные консервационные и реставрационные работы помогли укрепить и обезопасить их, после чего стало возможным собрать их на новом основании – для восстановления целостности и для подготовки к экспонированию в музее. Для поиска наиболее подходящего способа закрепления фрагментов на новой основе была проведена серия экспериментальных работ с использованием специально изготовленных имитаций фрагментов резьбы. В результате проведенных экспериментов разработан метод сборки фрагментов на новом основании.

Довольно крупные размеры снятых комплексов фрагментов резных панелей (большинство из них больше 1 м по одной из сторон), а также их вес обусловили выбрать ламинированную фанеру в качестве нового основания. Этот материал часто используется при изготовлении опалубки,

в автомобилестроении, судостроении и др. Ламинированная фанера отличается своей прочностью, повышенной влагостойкостью.

Для обеспечения адгезии фрагментов к основанию на фанеру установлена мелкоячеистая сетка из нержавеющей стали таким образом, чтобы оставался зазор между поверхностью фанеры и сеткой. В качестве клеящего состава выбран расплав воска и канифоли в весовом соотношении 1:1,

Рис. 8. Панель резной глины на юго-западной стене: 1 – до снятия, городище Кулан; 2 – после реставрации (экспозиционная панель), научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым». Фото из архива лаборатории «Остров Крым»

8-сур. Оңтүстік-батыс қабырғадағы ойышталған саз панелі: 1 –Құлан қаласы, алынғанға дейін; 2 – реставрациядан кейін (экспозиция панелі), «Остров Крым» ғылыми-реставрациялау зертханасы. Сурет «Остров Крым» зертханасының архивінен алынды

Fig. 8. Carved clay panel on the southwest wall: 1 – before removal, Kulan settlement; 2 – after restoration (exposition panel), scientific and restoration laboratory “Ostrov Krym”. Photo from the archive of the laboratory “Ostrov Krym”

хорошо показавший себя при монтажке массивных глиняных экспонатов [Фоминых 2006]. Состав позволяет сохранить обратимость выполненных действий.

Клеящий состав наносился на основание в нагретом виде и до его остывания на него устанавливались фрагменты резьбы. Однако в случае с крупными фрагментами такой способ оказался не эффективен – большая площадь фрагментов подразумевала нагревание большой площади состава на основании одновременно, что не могло быть достигнуто. Предприняты новые эксперименты, приведшие к выработке абсолютно новой технологии, ноу-хау крепления крупных фрагментов. Вместо металлической сетки на место крепления крупного фрагмента устанавливается нихромовая спираль, которая подключается к электрическому току и, нагреваясь, расплавляет воско-канифольную мастику. При остывании клея-расплава происходит надежное закрепление крупного фрагмента резной глины на новом основании. Спираль остается под фрагментом, обеспечивая лучшее закрепление, а также обратимость (в случае необходимости, можно будет, нагрев ее током, снять фрагмент с основания). Такая конструкция применена в двух панелях с крупными фрагментами резной штукатурки и показала свою эффективность.

Сборка фрагментов на новом основании выполняется параллельно с подбором и соединением фрагментов, затем производится дополнение глины в местах утрат. В результате выполнения работ по сборке на новом основании подготовлено девять экспозиционных панелей, на каждой из которых расположен целостный фрагмент резного декора (рис. 8).

Заключение

В 2017–2021 гг. научно-реставрационная лаборатория «Остров Крым» выполнила полный цикл работ по сохранению архитектурного декора из резной глины – «от раскопа и до музея». В соответствии с местоположением на стенах дворцового помещения VIII в. городища Кулан подготовлено для экспонирования девять экспозиционных панелей с крупными фрагментами подлинных резных панелей. В феврале 2022 г. в Национальном музее Республики Казахстан открыта выставка «Город Кулан на стыке цивилизаций». Работа с данным объектом в очередной раз продемонстрировала эффективность сплоченной работы археологов и реставраторов, а также важность своевременного финансирования подобных работ, часто не терпящих отлагательства.

Уникальное декоративное убранство стало доступно всем посетителям музея. Однако не следует забывать, что на городище Кулан, объекте Всемирного наследия ЮНЕСКО, остались пустые стены, первоначально украшенные резьбой.

Предлагается восстановить панели в виде точных (факсимильных) копий резьбы, изготовив их из атмосферостойкого материала. Факсимильные копии максимально приближены к оригиналу и передают все особенности воспроизводимого объекта. Такая замена не должна наносить ущерб подлинным структурам из сырцового кирпича, то есть при подборе материалов для изготовления копий необходимо предварительное изучение возможного протекания процессов в кладке стен. Работы должны выполняться совместно силами трех организаций: Научно-исследовательского и проектного филиала РГП «Казреставрация» (проектные и научно-исследовательские работы), РГП «Казреставрация» (производственные работы по восстановлению кладки стен, реставрации ниш) и ТОО «Остров Крым» (изготовление факсимильных копий).

ЛИТЕРАТУРА

1. Акылбек С.Ш., Смагулов Е.А., Яценко С.А. Декоративное убранство резиденции тюркских правителей VIII в. в цитадели г. Кулан // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней) / Отв. ред. Байтанаев Б.А. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 29-66.

2. *Алтынбеков К.* Возрожденные сокровища Казахстана: опыт научной реставрации. Алматы: Остров Крым, 2014. 360 с.
3. *Алтынбекова Э.К.* О реставрации и реконструкции археологических артефактов в лаборатории «Остров Крым» // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. С. 211-223.
4. *Байпаков К.М.* Раннесредневековые города и поселения Семиречья // Известия АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1966. № 2. С. 68-84.
5. *Байпаков К.М.* Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Гылым, 1998. 216 с.
6. *Байпаков К.М., Терновая Г.А.* Резная глина Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2004. 164 с.
7. *Дубровская Л.В.* Опыт научной реставрации и консервации памятников истории и культуры в Центральной Азии. Алматы: МИЦАИ, 2020. 648 с.
8. *Ковалева Н.А.* Работы реставраторов отдела монументальной живописи ВЦНИЛКР-ВНИИР в Хорезме. Исследования, консервация и реставрация фрагментов монументального декора // Приаралье на перекрестке культур / Отв. ред. Ильясова И.Я. Самарканд–Ташкент: МИЦАИ, 2013. С. 59-72.
9. *Костров П.И.* Исследование, опыт реконструкции и консервация живописи и скульптуры древнего Пянджикента // Скульптура и живопись древнего Пянджикента / Отв. ред. Беленицкий А.М., Пиотровский Б.Б. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 139-182.
10. *Маркова К.Ю.* Резная глина как элемент архитектурного декора городских построек Семиречья VIII–XIII вв. // Мир науки, культуры, образования. 2013. № 6 (43). С. 457-458.
11. Свод памятников истории и культуры. Жамбылская область. Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. 364 с.
12. *Фоминых Е.Х.* Реставрационная реконструкция скульптуры монументальной глиняной статуи Будды в нирване из Аджина-тепа (Таджикистан) // Реставрация и консервация музейных предметов: м-лы междунар. науч.-практ. конф. (г. СПб., 16–17 ноября 2005 г.) / Отв. ред. Сиволап Т.Е. СПб.: изд-во СПбГУ, 2006. С. 62-70.
13. *Хазбулатов А.Р., Акылбек С.Ш., Шохоев К.А., Султанмурадов Б.С., Естемесов Е.А.* Научно-исследовательские работы на городище Кулан в 2015 году // VIII Оразбаевские чтения: м-лы междунар. науч.-методич. конф. «Археология, этнология и музеология в системе современного высшего образования» (г. Алматы, 1–2 апреля 2016 г.) / Отв. ред. Калыш А.Б. Алматы: Қазақ университеті, 2016. С. 218-226.
14. *Чарлина Л.Ф., Дубровская Л.В., Куземцева Н.В.* Древние материалы памятников истории и культуры: опыт консервации в Казахстане // Сохранение и развитие историко-культурной среды в природных и городских условиях современной Центральной Азии: труды междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 11–12 мая 2004 г.) / Отв. ред. Конусбаев А.Б. Алматы: Принт S, 2004. С. 253-264.
15. *Шейнина Е.Г., Винокурова М.П.* Методика реставрации монументальной живописи из археологических раскопок. СПб.: Государственный Эрмитаж, 2002. 58 с.

REFERENCES

1. Akylbek, S. Sh., Smagulov, E. A., Yatsenko, S. A. 2016. In: Baitanayev, B. A. (ed.). *Kulturnoe nasledie Evrazii (s drevnosti do nashih dney) (Cultural heritage of Eurasia (from antiquity to the present day))*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 29–66. (in Russian).
2. Altynbekov, K. 2014. *Vozrozhdennye sokrovishcha Kazahstana: opyt nauchnoy restavratsii (Revived treasures of Kazakhstan: the experience of scientific restoration)*. Almaty: “Ostrov Krym” (in Russian).
3. Altynbekova, E. K. 2017. In: *Kazakhstan v sakskuyu epohu (Kazakhstan in the Saka era)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology, 211–223 (in Russian).
4. Baipakov, K. M. 1966. In: *Izvestiya AN KazSSR. Ser. obshchestv. Nauk (News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. societies. sciences)*, 2, 68–84 (in Russian).
5. Baipakov, K. M. 1998. *Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti (Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road)*. Almaty: “Gylım” Publ. (in Russian).

6. Baipakov, K. M., Ternovaya, G. A. 2004. *Reznaya glina Zhetysu (Carved clay of Zhetysu)*. Almaty: Margulan Institute of Archaeology (in Russian).
7. Dubrovskaya, L. V. 2020. *Opyt nauchnoy restavratsii i konservatsii pamyatnikov istorii i kultury v Tsentralnoy Azii (Experience of scientific restoration and conservation of historical and cultural monuments in Central Asia)*. Almaty: IICAS (in Russian).
8. Kovaleva, N. A. 2013. In: Iliysova, I. Ya. (ed.). *Priaralie na perekrestke kultur (Aral Sea region at the crossroads of cultures)*. Samarkand–Tashkent: IICAIIS, 59-72 (in Russian).
9. Kostrov, P. I. 1959. In: Belenitskiy, A. M., Piotrovskiy, B. B. (eds.). *Skulptura i zhivopis drevnego Pyandzhikenta (Sculpture and painting of ancient Panjikent)*. Moscow: USSR Academy of sciences, 139-182 (in Russian).
10. Markova, K. Yu. 2013. In: *Mir nauki, kultury, obrazovaniya (World of Science, culture, education)*, 6 (43), 457-458 (in Russian).
11. *Svod pamyatnikov istorii i kultury. Zhambylskaya oblast (Register of historical and cultural monuments. Zhambyl region)*. 2002. Almaty: RGP “NIPI PMK” (in Russian).
12. Fominykh, E. Kh. 2006. In: Sivolap, T. E. (ed.). *Restavratsiya i konservatsiya muzeynykh predmetov (Restoration and conservation of museum objects)*. Saint Petersburg: Saint Petersburg State University, 62-70 (in Russian).
13. Khazbulatov, A. R., Akylbek, S. Sh., Shokhayev, K. A., Sultanmuradov, B. S., Estemesov, E. A. 2016. In: Kalysh, A. B. (ed.). *VIII Orazbaevskie chteniya (8th Orazbayev readings)*. Almaty: “Kazakh University”, 218-226. (in Russian).
14. Charlina, L. F., Dubrovskaya, L. V., Kuzemtseva, N. V. 2004. In: Konusbayev, A. B. (ed.). *Sokhraneniye i razvitiye istoriko-kulturnoy sredy v prirodnykh i gorodskikh usloviyakh sovremennoy Tsentralnoy Azii (Preservation and development of the historical and cultural environment in natural and urban conditions of modern Central Asia)*. Almaty: “Print S” Publ., 253-264 (in Russian).
15. Sheynina, E. G., Vinokurova, M. P. 2002. *Metodika restavratsii monumentalnoy zhivopisi iz arheologicheskikh raskopok (Methods of restoration of monumental painting from archaeological excavations)*. Saint Petersburg: State Hermitage Publ. (in Russian).

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.03.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 14.03.2022.

ӘОЖ: 902.904 (574)
ҒТАМР: 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.146.163>

Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың XIX–XX ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ II қыстауының остеологиялық материалдары бойынша)

©2022 ж. Шағирбайев М., Ғаниева А., Сәкенов С.

Keywords: archaeology, Bozok II wintering, residential buildings, animal husbandry, hunting, archaeozoology, fauna, osteology | **Түйін сөздер:** археология, Бозоқ II қыстауы, тұрғын үйлер, мал шаруашылығы, аңшылық, археозоология, фауна, остеология | **Ключевые слова:** археология, зимовка Бозок II, жилые дома, животноводство, охота, археозоология, фауна, остеология

Mambet Shagirbayev¹, Ainagul Ganieva², Sergazy Sakenov²

¹Corresponding-author, researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: mambet_87@mail.ru

²Candidate of Historical Sciences, Leading researcher, State Historical and Cultural Reserve-Museum “Bozok”, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: ganieva@mail.ru

²Doctor of Philosophy (PhD), State Historical and Cultural Reserve-Museum “Bozok”, Nur-Sultan, Kazakhstan. E-mail: sergazi_82@mail.ru

The economy of the Kazakhs of the Nura-Ishim interfluve of the XIX – early XX centuries (according to osteological materials of the wintering of Bozok II)

Abstract. The wintering area of Bozok II is located in the northern region of Saryarka between two large watersheds: the Nura and Ishim rivers. This area is rich in pasture lands and water resources that can provide a large number of livestock. Archaeological excavations investigated the destroyed structures of two residential buildings. The work of 625 m² was carried out by the method of mass opening of the territory. Natural materials were used in the construction of houses: clay, sand, logs, reeds. 292 mammalian bones and 1 bird bone were found in the cultural layer of wintering, among which 189 (65%) bones were identified to the species. Most of the osteological materials are fragmented, typical “kitchen leftovers”. As a result of an archaeozoological study, it turned out that 98.5% of the bones come from domestic ungulates (cattle, horses, sheep). The remains of cattle make up 48.1%, horses – 39.6%, small cattle – 9.5%. 2 dog bones and 1 bird bone were found, as well as bones belonging to an embryo or newborn (?) calf. Pets were slaughtered and butchered on the wintering grounds. A notable feature is the individually buried skeleton of a dog found in the wintering area. In statistical studies of the late 19th – early 20th centuries, the predominance of cattle was recorded in the Akmola region. The predominance of cattle bones in wintering indirectly confirms the statistical data.

Acknowledgement: The publication was prepared within the framework of program-targeted funding of the Committee for Culture of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, the IRN 10164134 project “Paleogeographic factor in the formation of the cultural genesis of the Nur-Ishim interfluve: features of house building and its evolution”.

Citation: Shagirbayev, M., Ganieva, A., Sakenov, S. 2022. The economy of the Kazakhs of the Nura-Ishim interfluve of the XIX – early XX centuries (according to osteological materials of the wintering of Bozok II). *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 146-163 (in Kazakh). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.146.163](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.146.163)

**Шағырбаев Мәмбет¹, Ғаниева Айнагүл²,
Сәкенов Серғазы³**

¹корреспондент авторы, ғылыми қызметкер,
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: mambet_87@mail.ru
²тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми
қызметкер, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени
қорық-музейі, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан.
E-mail: ganieva@mail.ru
²философия докторы (PhD), «Бозоқ» мемлекеттік
тарихи-мәдени қорық-музейі, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан. E-mail: sergazi_82@mail.ru

**Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың XIX–XX ғ.
басындағы шаруашылығы**
(Бозоқ II қыстауының остеологиялық
материалдары бойынша)

Аннотация. Бозоқ II қыстауы Сарыарқаның сол-
түстік өңіріндегі екі ірі суайрықтың: Нұра және
Есіл өзендерінің аралығында орналасқан. Аталған
өңірдегі жайылымдық жерлердің молдығы мал
шаруашылығы үшін өте қолайлы. Қыстау аумағындағы
археологиялық қазба жұмыстары кезінде бірнеше
құрылыс орындары ашылды. Зерттеу жұмыстары
625 шаршы метр аумақты жаппай ашу әдісімен
жүргізілді. Үйлерді салу кезінде саз, құм, бөренелер,
қамыс секілді табиғи материалдар пайдаланылған.
Шаруашылыққа байланысты сәулет шешімдерінің
бірі тұрғын үйдің жанында малға арналған
шаруашылық құрылыстарын салу және оларды
ортақ өткелмен қосу болып табылады. Қыстаудың
мәдени қабатынан 292 дана сүтқоректілерге және 1
дана құсқа тиесілі сүйектер табылып, оның 189 да-
насы (65%) нақты жануар түріне қарай ажыратыл-
ды. Остеологиялық материалдардың басым бөлігі
бөлшектенген, әдеттегі «ас үй қалдықтары» болып
табылады. Археозоологиялық зерттеу барысын-
да материалдардың 98,5% үй жануарларына (ірі
қара, жылқы, қой) тиесілі екендігі белгілі болды. Ірі
қараның сүйектері 48,1% құрайды, жылқы – 39,6%,
уақ мал – 9,5%. 2 дана ит сүйегі және 1 дана құс
сүйегі, сонымен қатар эмбрион немесе жаңа туған
төлге (бұзау?) тиесілі сүйек табылды. Үй жануарла-
ры қыстаудың маңайында сойылып, бөлшектенген.
Ерекше атап өтетін мәселе, қыстау аймағынан жер-
ленген ит қаңқасының табылуы. XIX соңы мен XX ғ.
басында жүргізілген статистикалық зерттеулерде,
Ақмола облысында ірі қараның басым екендігі
жазылған. Қыстаудан табылған жануар сүйектерінің
ішінде ірі қараға тиесілі сүйектердің басымдығы бұл
мәліметтерді жанама түрде растайды.

Алғыс: Жарияланым Қазақстан Республикасы
Мәдениет және спорт министрлігі Мәдениет

**Шағирбаев Мамбет¹, Ғаниева Айнагүл²,
Сәкенов Серғазы²**

¹автор-корреспондент, научный сотрудник,
Институт археологии им. А.Х. Марғұлана, г. Алматы,
Казахстан. E-mail: mambet_87@mail.ru
²кандидат исторических наук, ведущий научный
сотрудник, Государственный историко-культурный
заповедник-музей «Бозоқ», г. Нур-Сұлтан, Казахстан.
E-mail: ganieva@mail.ru
²доктор философии (PhD), Государственный
историко-культурный заповедник-музей «Бозоқ»,
г. Нур-Сұлтан, Казахстан. E-mail: sergazi_82@mail.ru

**Хозяйство казахов Нұра-Ишимского междуречья
XIX – начала XX в.**
(по остеологическим материалам
зимовки Бозоқ II)

Аннотация. Зимовка Бозоқ II расположена на се-
вере Сарыарки, между двумя крупными водоразде-
лами: реками Нұра и Ишим. Эта территория богата
пастбищными угодьями и водными ресурсами, кото-
рые могут обеспечить большое количество скота. Ар-
хеологическими раскопками исследована площадь
625 м². Изучены разрушенные конструкции двух
жилых домов. При строительстве жилищ использо-
вались: глина, песок, бревна, камыш. Одним из ар-
хитектурных решений, связанных с хозяйственной
деятельностью, является строительство приусадеб-
ных хозяйственных построек для скота и соединение
их общим проходом. В культурном слое зимовки об-
наружено 292 костей млекопитающих и одна кость
птицы, среди которых 189 (65%) костей определены
до вида. Большая часть остеологических материалов
– это раздробленные, типичные «кухонные остатки».
В результате археозоологического исследования вы-
яснилось, что 98,5% костей происходит от домашних
копытных (крупный рогатый скот, лошади, овцы).
Остатки крупного рогатого скота составляют 48,1%,
лошади – 39,6%, мелкого рогатого скота – 9,5%. Най-
дено две кости собаки и одна кость птицы, а также
кости принадлежащие эмбриону или новорожденно-
му (?) теленку. Домашних животных забивали и раз-
делявали на территории зимовки. Примечательной
особенностью является индивидуально захоронен-
ный скелет собаки, найденный в районе зимовки.
В статистических исследованиях конца XIX – начала
XX в. в Акмолинской области зафиксировано преоб-
ладание крупного рогатого скота (КРС). Преоблада-
ние костей КРС на зимовке косвенно подтверждает
эти данные.

Благодарности: Публикация подготовлена в рам-
ках программно-целевого финансирования комитета

комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы, ЖТН 10164134 «Нұра-Есіл өзенаралық мәдени генезінің қалыптасуындағы палеогеографиялық фактор: үй құрылысының ерекшеліктері және оның эволюциясы» жобасы шеңберінде дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Шағырбаев М., Ганиева А., Сәкенов С. Нұра-Есіл аралығындағы қазақтардың ХІХ–ХХ ғ. басындағы шаруашылығы (Бозоқ ІІ қыстауының остеологиялық материалдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2022. № 1 (15). 146-163-бб. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.146.163](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.146.163)

культуры Министерства культуры и спорта Республики Казахстан, ИРН 10164134 «Палеогеографический фактор в формировании культурогенеза Нура-Ишимского междуречья: особенности домостроения и его эволюция».

Для цитирования: Шагирбаев М., Ганиева А., Сакенов С. Хозяйство казахов нура-ишимского междуречья ХІХ – начала ХХ в. (по остеологическим материалам зимовки Бозок ІІ). *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15) (на каз. яз.). С.146-163. DOI: [10.52967/akz2022.1.15.146.163](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.146.163)

Кіріспе

Бозоқ ІІ қыстауы Есіл өзенінің сол жағалауының аллювиалды жайылма алқабында, Есіл арқылы өтетін Қараөткелден оңтүстік-батысқа қарай 5 км жерде, Бұзықты көлінің оңтүстік жағалауында орналасқан. Қазіргі уақытта ескерткіш қала шегіне кіреді, ол Нұр-Сұлтан қаласының орталығынан оңтүстік-шығысқа қарай 7,5 км және «Үркер» шағын ауданынан 1,5 км жерде орналасқан (1-сур.).

1-сур. Бозоқ ІІ қыстауының орналасқан жері. ©Google Earth

Fig. 1. Location of the wintering of Bozok II. ©Google Earth

Рис. 1. Местонахождение зимовки Бозок ІІ. ©Google Earth

Бозоқ II қыстауы стратегиялық және мәдени-шаруашылық тұрғыдан Нұра-Есіл ландшафтық аймағында ең қолайлы жерде, Сарыарқаның солтүстік өңіріндегі екі ірі суайрықтың аралығында орналасқан. Бір жағынан солтүстікке қарай 5 км жерде Орталық Қазақстанның барлық аумағы бойынша ағып, Қорғалжын көліне құйылатын Нұра өзені, екінші жағынан – оңтүстік-шығысқа қарай 7 км жерде Есіл өзені ағып өтеді. Есіл – даланы ендік бағытта кесіп өткен керуендер үшін де ыңғайлы магистраль. Ресей империясының әскери күштері және Орта Азия елдерімен сауда жұмыстарын жүргізген көпестер, саяхатшылар мен ғалымдардың көпшілігі Есіл өзені арқылы жүрген.

Бұл территория малдың көп мөлшерін қамтамасыз ете алатын жайылымдық жерлер мен су ресурстарына бай. Нұра және Есіл өзендерінің бойында әр түрлі аудандарда 1–2-ден 10–15 км-ге дейінгі жолақты алып жатқан жайылмалар (терасса) созылған.

Бозоқ II қыстауы орналасқан ауданда ландшафтық аймақтардың қиылысатын шекарасы орналасқан. Оңтүстік-батыс бөлігінде жазық дала орналасса, ал солтүстік-шығыс бөлігінде орманды дала белдеуі басталады. Аймақтың флорасында түрлі дәнді-дақылды шөптер кездескенімен, негізгі бөлігінде – садақбоз (*Stipa capillata*), бетеге (*Festuca*) және жусан (*Artemisia*) секілді далалы өңірдің өсімдіктері өседі. Орманы жеке шоқылар мен қайың (*Bétula*), тал (*Salicaceae*) және көктеректен (*Rópuslus trémula*) тұратын тоғайлармен көрініс табады.

2021 ж. археологиялық қазба жұмыстары құлаған екі тұрғын үйдің құрылымдарын зерттеді. Жұмыстар 625 м² аумақты жаппай ашу әдісімен жүргізілді.

Көлемі 16×8 м, 12×8 м болатын екі стационарлық үй анықталды. Әр үй екі бөлмеден тұрған, үлкен үйде бөлмелер ені 1,2 м ішкі қабырғамен, екіншісінде – бөлменің ортасында 2 бөлмені бөліп, жылытатын бес бағаналы пеш салынған (2-сур.). Үйлерді салу кезінде саз, құм, ағаш тіректер мен қамыс секілді табиғи материалдар пайдаланылған.

Шаруашылық қызметпен байланысты сәулет құрылымдарының бірі ретінде тұрғын үйдің жанында малға арналған құрылыстар салу және оларды ортақ өткелмен қосуын айтуға болады. Әр үйдің жанында мал ұстайтын қоралары орналасқан.

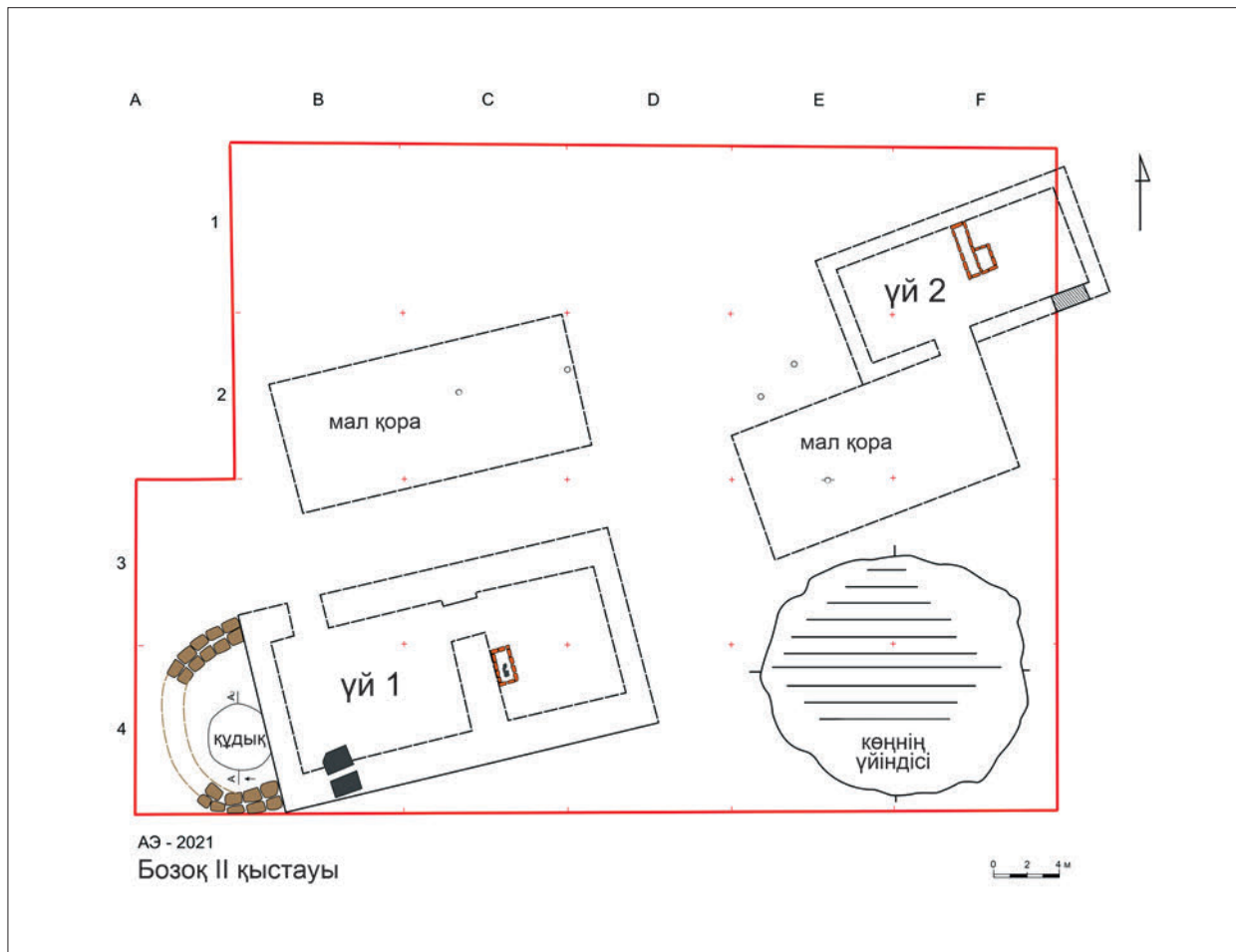
Қыстаудың мәдени қабатында түрлі археологиялық жәдігерлер анықталды, олардың ішінде фарфор ыдыс-аяқ, қыш, қанжар, темірден, қоладан, шыныдан жасалған заттар, сәндік бұйымдар бөлшектер кездеседі. Сонымен қатар, қазба барысында остеологиялық материалдар да анықталды.

Зерттелу мәселесі

Сарыарқа өңіріндегі тұрақты үй-жайлардың зерттелуі XX ғ. екінші жартысынан басталып Ә.Х. Марғұлан, М.М. Меңдіқұлов, Х.А. Арғынбаев, М.С. Мұқанов, М.Қ. Қозыбаев, К.А. Ақышев, С.Ж. Жолдасбаев секілді ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. Қазақ ескерткіштерінің әртүрлі қырлары М. Шорманов, С.Е. Әжіғали, М.Қ. Хабдулина, Э.Р. Усманова, А.З. Бейсенов, Ж.О. Артықбаев, А.Н. Свиридов, Е.Т. Рахимов зерттеулерінде қарастырылған.

Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстанның қалалары мен қоныстарының типологиясын ұсынған алғашқы ғалым. Ол отырықшы дәстүрге негізделген ескерткіштердің түрлерін анықтайтын белгілер ретінде қорғаныс құрылымдары мен мәдени қабатының болуына мән бере отырып, ескерткіштердің бір бөлігін жатақтардың мекені, екіншісін жер иеленушілердің тұрақтары ретінде сипаттайды [Марғұлан 1978: 3–37].

Этнографтар Х.А. Арғынбаев пен М.С. Мұқановтың, сондай-ақ тарихшы М.Қ. Қозыбаевтың пікірінше, көшпелі ортада тұтастай алғанда жылжымалы тұрғын үйлерден басқа тұрақты тұрғын үйлердің: шошала, қақыра, шым үй, там үй, тасқора, жартас үй, ағаш үй, жер үй және қазба үй секілді түрлері де болған. Тұрғын үйлердің бұл түрлерінің әрбір жеке өңірге тән өзіндік ерекшеліктері бар [Казахи 1995].

2-сур. Бозоқ II қыстауы. Жоспар

Fig. 2. Wintering of Buzok II. Plan

Рис. 1. Зимовка Бозок II. План

М.М. Меңдіқұлов Қазақстанның әр өңіріндегі қыстауларды сипаттағанда, олардың географиялық орналасуы жергілікті табиғи-климаттық жағдайларға тікелей байланысты болатынына назар аударған. Қазақстанның солтүстік және солтүстік-шығыс аудандарында қыстаудың құрылысын М. Меңдіқұлов ағаш, тас, шым, шикі немесе саман кірпіштерін белсенді пайдаланумен сипаттайды [Меңдиқұлов 1950: 5].

С.Ж. Жолдасбаев Оңтүстік Қазақстандағы Қазақ хандығы кезеңіндегі отырықшы қоныстарды, сондай-ақ Жетісу мен Орталық Қазақстанның кейбір аудандарындағы қыстауларды зерттеді [Жолдасбаев 1976: 46–59].

Планиграфиялық тұрғыдан Солтүстік және Орталық Қазақстанның барлық қоныстары бір-бірінен қашықтықта орналасқан. Тұрғын үйлер орналасқан жерді таңдау табиғи-географиялық жағдайларға байланысты, негізінен бұл су көздеріне жақын жерлер – өзендер, бұлақтар мен көлдер, әдетте, судың жанында жақын жерлер. «Казахи» монографиясында отырықшы шаруашылыққа

келесідей сипаттама берілген: «<...> Көшпенділердің жартылай отырықшы және отырықшы өмір салтына жаппай көшуі бірқатар себептерден және бірінші кезекте – отарлаушылардың (казактар, қоныс аударушылар, өнеркәсіпшілер және т. б.) пайдасына үлкен көлемдегі жерлерді алып қоюдан туындаған деп келісу керек. Шаруашылықты жүргізудің жаңа нысандары қажет болды. Бұл үшін қазақтар қыс мезгіліне жемішөп қорын құру үшін шөп шабуды және ауыл шаруашылығы дақылдарын неғұрлым қарқынды өсіруді дамытты. Мұндай экономиканы жүргізу жартылай отырықшы және отырықшы өмір салтсыз мүмкін емес еді. Еңбекшілердің негізгі бөлігі уақыт өте келе қысқы уақытта отырықшы тұрғын үйлердің артықшылығын көбірек түсінгенін де ескермеуге болмайды» (*Аударған А. Ғаниева) [Казахи 1995: 123].

Қазақстанның кейбір аудандарында құрылыста пайдаланылатын материалдардың сипаты табиғи және климаттық жағдайларға байланысты болады. Киіз үй тәрізді құрылыстар негізінен жерүсті және жерге көмілген, жоспары бойынша шеңбер, сопақ, көп қырлы немесе шаршы түрінде салынған. Қазақтардың жер бетіндегі тұрғын үйлері әртүрлі функцияларды біріктіретін бір бөлмелі болғандығын көрсетеді, мысалы, аязды күндері киіз үй ауру мал мен төлдердің баспанасына айналды. Ғимараттардың қабырғаларын салу әдістері толығымен материалдың түріне негізделді. О.Б. Наумова жазғандай: «<...> Құрылымның біркелкілігі қарабайырлықпен, жартылай көшпелі халықта отырықшы тұрғын үйге өтпелі формалардың дамымауымен байланысты» (*Аударған А. Ғаниева) [Наумова 2000: 143]. Қыстау–қоныстарда стационарлық тұрғын үйлер салу қысқы қораларды, малға арналған қораларды жайластырумен тікелей байланысты. Соңғы уақытта бұл тақырыпты қарастыру зерттеушілердің қазақтардың рухани мәдениеті ғана емес, материалдық мәдениетін зерттеуге деген қызығушылығының артуымен байланысты болып отыр.

Т.Н. Смағұлов Павлодар, Ертіс өңіріндегі қазақ қыстауларын зерттеуге көңіл бөліп жүр. Оның еңбектерінде қазақ ауыл-қыстауларының топографиясы, планиграфиясы туралы ақпараттар кездеседі. Оның пікірінше, құрылыс материалы ретінде, тас, шымтезек, кірпіш жиі қолданылған [Смағұлов 2011: 226–231].

Қазақ қыстауларының құрылысы мен құрылымын сабақтастық тәртібінде салыстыру әдісі А.З. Бейсеновтың еңбектерінде жүзеге асырылды. Ғалым өз назарын Сарыарқаның аумағындағы қыстаудың ландшафтық топографиясы мәселелері бойынша қазақ этнографиясының деректеріне, сондай-ақ, шаруашылық жүргізудің қысқы жүйесін ұйымдастыруға, көшпелі жолдардың, маусымдық өткелдердің ерекшеліктеріне және тұтастай алғанда, қазақ қыстақтарының тарихи даму заңдылықтарына аударды [Бейсенов, Ломан 2006: 41–44].

С.Е. Әжіғали және Л.Р. Тұрғанбаева Солтүстік Үстірттегі қазақтардың XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басында көшпелі мал шаруашылығынан жартылай отырықшы шаруашылық түріне өтіп, осы кезеңдегі тұрақты қоныс-жайларының бірнеше құрылыс нысандарын, оның ішінде тұрғын-жайлар, медресе, қорым және мал қоралардан тұратынына тоқталып, мұндай кешенді ескерткіштердің ғылымға «ғұрыптық тұрғын-үй кешендері» деген түсінікпен енгенін жазады [Ажигали, Турғанбаева 2021: 110].

К. Ақышев Есіл өзені бойында жүргізген барлау жұмыстары нәтижесінде қорған-қорымдарымен қатар, қазақ қыстаулары немесе ірі қоныстар да жаппай археологиялық ескерткіштер болып табылатынын анықтады. Мұндай қоныстар құрамында 20-ға дейін үлкен қоныстар мен ғимараттар бар 3–4 автономды кешендерден тұрады [Хабдулина 2017: 121]. Археологиялық ескерткіштердің бұл түрі ауқымды зерттеуді қажет етеді [Ақышев, Хабдулина 1998: 139].

Есіл стационарлық археологиялық экспедициясының құрамында 2010 ж. бастап қазақ қыстауларын зерттейтін жұмыс тобы құрылды, осы уақыт ішінде 50-ден астам нысан анықталды.

Қоныс кешендеріне жүргізілген салыстырмалы талдау негізінде осындай ескерткіштердің ең көп таралған екі табиғи-мәдени таралу аймағы анықталып, олар шартты түрде Нұра-Ерейментау және Терісаққан-Есіл шағын аудандары ретінде белгіленді [Хабдулина 2017: 122].

Біз қарастырып отырған аймақтың қыстауының басым бөлігі көбінесе Шығыс–Батыс сызығында аздаған меридиандық ауытқулармен бағытталған тік төртбұрышты құрылымдармен ұсынылған.

Қазақстан территориясындағы XIX–XX ғ. басымен мерзімделетін қыстау тұрғындарының шаруашылығы туралы археозоологиялық ақпараттар ғылымда кездеспейді. Археологиялық зерттеулерде көбіне қыстаулардың құрылыс нысандары мен материалдық мәдениетіне қатысты мәселелерге назар аударылатындықтан, ондағы тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығына тікелей қатысты жануарлар дүниесін зерттеу көлеңкеде қалады. Сондықтан, қыстаудың тіршілігінде маңызды орны алған жануар дүниесі де жеке зерттеуді талап ететінін ескеру қажет. Құрылыс нысандарының бірқатары арнайы мал қора ретінде салынатынын, үй-жайлардың кейбір «бөлмелері» жас төлдерді ұстауға арналғаны археологиялық қазба барысында анықталғанымен, бұл мәліметтер нақты фаунаның құрылымына жауап бере алмайды.

Зоологиялық негізде қарастыратын болсақ, бұл кезеңдегі жануарлар қазіргі үй жануарларынан қатты өзгеріске түсе қоймағандықтан, аса маңызды болмауы мүмкін. Алайда, зооэтнографиялық тұрғыдан тамақтану үрдісі мен палеодиета, шаруашылықтың түрлері, жануарлардың экстерьерлік сипаты мәселесінде аталған кезеңге тән сүйек коллекциялары өзінің маңыздылығын көрсетеді. Мысалы, ет өнімдерін алуда қандай жануардың басым болғаны және аңшылық түрлерін анықтауда археозоологиялық материалдар маңызды дереккөзіне айналады. Бозоқ II қыстауына жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары негізінде анықталған жануар сүйектеріне пәнаралық (археозоологиялық) талдау жасау арқылы, шаруашылықтың барысы мен бағытын, тұрғындардың палеодитетасы мен етті пайдалану, сүйек ұқсату секілді құрылымды байқауға мүмкіндік туып отыр.

Бозоқ II қыстауына 2021 ж. жүргізілген қазба жұмыстары барысында анықталған жануар сүйектеріне арнайы палеозоологиялық зерттеулер жүргізіліп, XIX ғасыр мен XX ғ. басындағы фаунаға қатысты бірқатар мәліметтерге қол жеткізіп отырмыз. Тафономиялық ерекшеліктері бойынша жануар сүйектерінің 83% бөлшектенген, басым бөлігі «ас қалдықтары» болып табылады. Үй жануарларына тиесілі сүйектерден (64,7%) бөлек, қасқыр немесе ит (*Canis sp.*) және құс сүйектері (*Aves in.*) анықталып отыр (1-кесте).

1-кесте – Бозоқ II қыстауының мәдени қабатынан табылған сүйектердің жануар түрі бойынша құрамы

Table 1 – Species composition of bone remains of animals from the cultural layer of wintering Bozok II

Таблица 1 – Видовой состав костных остатков животных из культурного слоя зимовки Бозоқ II

Таксон	Сүйек саны/ жануар саны	Сүйек саны (%)
Ірі қара – <i>Bos taurus</i>	91/4	48,1
Жылқы – <i>Equus caballus</i>	75/3	39,6
Қой – <i>Ovis aries</i>	18/3	9,5
Ит – <i>Canis familiaris</i>	2/1	1,0
Ит немесе қасқыр – <i>Canis sp.</i>	2/1	1,0

Құс – <i>Aves in.</i>	1/1	0,5
Жиыны (дана)	189/13	100,0
Сүтқоректілер (анықтауға келмейді)	Ірі (дана)	69
	Ұсақ (дана)	31
Эмбрион немесе/және жаңа туған		1
Анықтауға келмейтін коррозияланған сүйек		1
Анықтауға келмейтін өртенген сүйек		1
Анықтауға келмейтін өңделген сүйек?		1
БАРЛЫҒЫ (дана)		293

Материал және зерттеу әдістері

Остеологиялық материалдар Бозоқ II қыстауына жүргізілген қазба барысында бір құрылыс кезеңінен жинап алынған. Жалпы 293 дана жануар сүйегі зерттелініп, 189 данасы нақты жануар түріне қарай ажыратылды. Анықтауға келмейтін ұсақ сүйектерден (100 дана) бөлек, эмбрионға тиесілі фрагмент және коррозияланған сүйектер де кездесті.

Жануар сүйектерін талдау археозоологиялық зерттеулердің стандартты әдістеріне сай жүргізіліп, остеологиялық материалдар жануар түрлеріне, қаңқа элементтеріне, жас ерекшеліктеріне қарай топталды. № 2-ші кестеде көрсетілген «бүтін» сүйектерге барлық анатомиялық элементтері сақталған сүйектер жатқызылды (2-кесте). «Фрагмент» топтамасына барлық жоғарғы және төменгі эпифиздер, бүтін не бөлшектенген тоқпан жілік, асықты жілік, сан жіліктің диафиздері, омыртқалардың денесі мен қанаттары және т. б. енеді. Өте қатты ұсақталған сүйек қалдықтардың ішінде жануар түрін анықтауға келмейтін элементтердің таксономиялық рангі анықталды.

Үй жануарларының қаңқа бөліктерінің өзара қатынасын талдауда «бас», «кеуде», «аяқтың жоғарғы бөлігі» және «аяқтың төменгі бөлігі» деп жүйеленді (3-кесте). «Бас» бөлігіне бас сүйектің фрагменттері, төменгі жақ сүйек, тіл асты сүйегі (*os hyoideum*) жатады. Кейбір зерттеушілер «жеке тістерді» арнайы бөліп көрсетеді [Косинцев и др. 2020: 200]. «Кеуде» бөлігіне негізінен ось бойындағы омыртқалар, төс, құйымшақ және қабырғалар жатқызылды. «Аяқтың жоғарғы бөлігіне» жануардың «етті» бөлігі болып есептелетін жауырын, жамбас, тоқпан жілік, кәрі жілік, шынтақ сүйегі, сан жілік, асықты жілік және тобық сүйектері кіреді. «Аяқтың төменгі бөлігіне» жануардың «етсіз» бөлігі саналатын аралық сүйектер немесе карпальды және тарзальды сүйектер, сесамоидты сүйектер, сирақ және фалангалар (тұсамыс, топай, тұяқ) енеді.

Сүйектерді жануар түрлеріне қарай ажыратуда А.И. Акаевскийдің жануарлар анатомиясына арналған еңбегі [Акаевский 2005: 103–124], жеке қаңқа элементтерін сипаттауда К. Жаңабеков және Е. Мақашевтің жануарлар анатомиясына арналған әдістемесі [Жаңабеков, Мақашев 1996: 18–58] басшылыққа алынады. Ірі қараның сүйектеріндегі эпифиздердің диафиздермен бірігуі жағдайын анықтауда және жануар жасына қатысты тұжырым жасауда В.И. Цалкиннің зерттеулеріндегі [Цалкин 1967: 114–119] мәліметтер салыстырмалы түрде қолданылады. Сүйектерге остеометриялық өлшемдер жүргізуде А. Дриштың әдістемесі негізге алынды [Driesch 1976: 75–113]. Мақалада биометриялық өлшемдердің аббревиатурасы А. Дриш еңбегіндегі өлшемдердің атауына сәйкес қолданылды. Жануар сүйектерінің бірқатарына жүргізілген остеометриялық зерттеулердің нәтижелері шаруашылықтағы жануарлардың экстерьерлік пішіні туралы ақпараттар бере алды.

**ПӘНАРАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР – МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
INTERDISCIPLINARY RESEARCH**

2-кесте – Бозоқ II қыстауындағы қазбадан табылған жануар сүйектерінің қаңқа элементі бойынша құрамы
Table 2 – The composition of the elements of the skeleton of the skeletal remains of animals from the excavations of the wintering of Bozok II

Таблица 2 – Состав элементов скелета костных остатков животных из раскопок зимовки Бозок II

Сүйек атаулары	Жылқы		Ірі қара		Қой		Ит		Ит / қасқыр		Құс	
	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф	Б	Ф
Мүйіз	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Бас сүйек	0	2	0	2	0	3	0	0	0	0	0	0
Жоғарғы жақ	0	1	0	3	0	1	0	0	0	0	0	0
Төменгі жақ	0	0	0	6	0	0	0	1	0	0	0	0
Тістер	5	0	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0
Эпистрофей	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Омыртқа	0	11	0	5	0	1	0	0	1	0	0	0
Құйымшақ	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Қабырға	0	19	0	22	0	2	0	0	0	0	0	0
Жауырын	0	4	0	6	0	2	0	0	0	0	0	0
Тоқпан жілік	0	2	0	5	0	2	0	0	0	0	0	1
Шынтақ сүйегі	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0
Кәрі жілік	0	4	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
Жамбас	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Сан жілік	0	3	0	4	0	1	0	1	0	0	0	0
Тобық	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Асықты жілік	0	3	0	5	0	1	0	0	0	0	0	0
Алдыңғы сирақ	0	1	0	4	0	2	0	0	0	0	0	0
Артқы сирақ	1	2	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0
Грифель сүйек	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Өкше сүйегі	1	0	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0
Асық	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Карпальды	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга 1	3	2	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга 2	2	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Фаланга 3	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
БАРЛЫҒЫ (дана):	16	59	14	77	3	15	0	2	2	0	0	1
	75/3		91/4		18/3		2/1		2/1		1/1	
	189/13											

Ескерту: Б – бүтін; Ф – фрагмент

3-кесте – Бозоқ II қыстауынан табылған үй жануарына тиесілі сүйектердің қаңқа бөлігі бойынша қатынасы
Table 3 – The ratio of the departments of the skeleton of domestic animals found from the wintering of Bozok II

Таблица 3 – Соотношение отделов скелета домашних копытных найденных из зимовки Бозок II

Қаңқа бөліктері	Жылқы		Ірі қара		Қой	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Бас сүйек	3	4,0	12	13,1	4	22,2
Жеке тістер	5	6,6	4	4,3	0	0

Кеуде сүйектері	30	40,0	30	32,9	3	16,6
Аяқтың проксимальды бөлігі	21	28,0	26	28,5	6	33,3
Аяқтың дистальды бөлігі	16	21,3	19	20,8	5	27,7
ЖИЫНЫ	75	100,0	91	100,0	18	100,0
	184					

Жануар түрлеріне шолу

Қой – *Ovis aries*. Аталған жануар түріне тиесілі 18 дана қаңқа элементі жалпы үш жануардан тарайды. Қой сүйектері остеологиялық материалдардың ішінде 9,5% құрайды. Қаңқа бөлігінің ішінде аяқтың проксимальды және дистальды элементтері басым (27%–33%). Аяқтың жоғарғы бөлігіне тиесілі жауырын, тоқпан жілік, шынтақ сүйегі мен сан жіліктер қаңқаның ең «етті» деген бөліктеріне тиесілі, әрі жануар сүйектерінің «ас қалдығы» екендігін дәлелдей түседі (3-кесте). Қойға тиесілі бас сүйектердің көпшілігі сынған/фрагмент түрінде кездесті. Көпшілігінде ұру немесе соғудан қалған іздер кездеседі. Жас ерекшелігіне жүргізілген талдаулар, 2–3 жас аралығында жануарлардың сойылғанын көрсетіп отыр. Бұл қыстау тұрғындарының уақ малды ет өнімдерін алу үшін көбірек пайдаланғанын көрсетеді. Әдетте жасы үлкен қойлар басым болса, терісі мен жүні үшін көбірек пайдаланылатыны туралы пікір қалыптасқан. Қойдың алдыңғы сирағына (Mc III–IV) жүргізілген остеометриялық зерттеулер келесі нәтижелерді беріп отыр: сирақтың проксимальды шетінің ені (Bp) – 26,8 мм, дистальды эпифиз ені (Bd) – 27,5 мм; сирақтың ең жіңішке бөлігі (SD) – 15,3 мм, ең үлкен ұзындығы (GL) – 139,0 мм.

Сирақтың ұзындығы бойынша анықталған өлшемдерді В.И. Цалкиннің коэффициенттерімен салыстыру барысында, Бозоқ II қыстауынан табылған қойдың жота бойынша бойының биіктігі (высота в холке) – 68 см [Цалкин 1961: 127].

Жылқы – *Equus caballus*. Аталған жануар түріне тиесілі 75 дана сүйек кемінде 3 бас жануарға тиесілі (1-кесте). Жылқы сүйектері жалпы жануар сүйектерінің ішінде 39,6% құрайды. Археозоологиялық талдау барысында жылқыға тиесілі қаңқа элементтерінің басым бөлігі (бас сүйек, жеке тістер, кеуде сүйектері, омыртқа, қабырға, аяқтың жоғарғы және төменгі бөліктері) анықталды. Қаңқа элементтерінің толық анықталуы, аталған жануарды қыстау аумағында шаруашылықта пайдаланып, тағам рационында қолданған және жалпы палеодиета тұрғысынан басқа жануарларға қарағанда ірі қарадан кейін екінші орында екендігін көрсетті. Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (кеуде сүйектері – қабырға және омыртқа) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда басым (2–3-кестелер). Сонымен қатар, жеке кездесетін тістер де жылқы сүйектерінің ішінде негізгі бөлікті алады. Жануар тістерінің бірнешеуінде «қатты егелу» үдерістері сақталған. Дегенмен, біз жеке тістер бойынша жануар санын шығаруда қателіктер кететіндігін ескергендіктен, ортақ өлшемге сай «бір жануарға» тиесілі деп көрсетіп, тістердің көпшілігінің «кәрі» жылқыға тиесілі екендігін байқадық. Жылқы сүйектерінің арасында өртенген және патологиялық ауытқушылықтары бар элементтер кездеспеді. Жылқыға тиесілі бүтін сақталған артқы сирақтың (Mt III) проксимальды блок ені (Bp) – 49,0 мм, дистальды блок ені (Bd) – 46,7 мм, жіңішкелігі (SD) – 29,8 мм, жалпы ұзындығы (GL) – 271 мм.

В.О. Виттің пазырық жылқылары бойынша жасаған коэффициенттерімен [Витт 1952: 173] салыстыру барысында, Бозоқ II қыстауынан табылған жылқының (Mt III) жота бойынша биіктігі (высота в холке) – 144–136 см болады.

Ірі қара – *Bos taurus*. Сиярға тиесілі 91 дана сүйек, кемінде 4 бас жануардан тарайды (1-кесте). 2-ші кестеден көріп отырғанымыздай, ірі қара сүйектерінің басым бөлігі бөлшектенген (84,6%). Зерттеу барысында ірі қара сүйектерінің ішінде көбіне аяқтың жоғарғы бөлігі мен кеу-

де бөлігінің элементтері басым екендігін анықтадық. Оның ішінде (кеуде сүйектері) – қабырға және омыртқалардың фрагменттерін атауға болады. Қаңқа бөліктерінің қатынасы біркелкі емес (2-кесте). Қаңқа бөліктерінің арасында «етті» бөліктері (қаңқаның кеуде сүйектері – қабырға, омыртқа) «етсіз» бөліктеріне (бас сүйек, сирақтар) қарағанда басым. Ірі қараның индивидуальды жас ерекшеліктерін анықтауға келетін элементтер негізінде жануарлардың 1-і ересек, 2-і жас жануарлар деп сипатталды. Шартты түрде бүтін сақталған мүйіздер орта жастағы аталық жануарға тиесілі. Бір қызығы, анықталған ірі қараның қаңқа элементтерінің арасында аталық жануарға (бұқа) тиесілі болуы мүмкін сүйектер жиі кездеседі. Сонымен қатар, жануарлардың басым бөлігі кемінде 3 жастан асқан. Бұл ірі қараны шаруашылықта ұзағырақ пайдаланғанын білдіреді. Қазіргі остеоматериалдар қыстау тұрғындарының ірі қараны шаруашылықта пайдаланумен қатар, тағам рационында негізгі орын алғанын көрсетіп отыр. Ірі қара сүйектерінің бірқатарына биометриялық зерттеулер жүргізіліп, келесі мәліметтерге қол жеткіздік. Диафиздің ортасынан көлденең сындырылған артқы сирақтың (Mt III–IV) проксимальды блок ені – 44,8 мм. Өкше сүйегінің (*calcaneus*) жалпы ұзындығы (GL) – 121,9 мм.

Ит – *Canis familiaris*. Аталған жануарға тиесілі төменгі жақ сүйек фрагменті мен сан жіліктің диафизі анықталды. Аталған екі қаңқа элементі бір жануарға тиесілі болуы мүмкін. Үй жануарларына тиесілі сүйектердің кемікті бөліктерінде (эпифиздері) мүжуден қалған іздердің жиі кездесуі және жеке ит элементтерінің де табылуы, қыстау тұрғындарының шаруашылықта бұл жануарды тұрақты пайдаланғанын айғақтайды. Сүйектердің нашар сақталуы және нақты эталонның болмауына байланысты, иттің тұқымдық ерекшеліктері туралы тұжырым жасауға ерте екендігін көрсетіп отыр.

Қыстау аумағынан табылған жеке ит қаңқасында барлық анатомиялық элементтері сақталған. Алайда, түтікшелі сүйектердің эпифиздері толық жетілмеген. Сүйектердің көлемі аса үлкен емес, сыртқы қабығының (надкостница) сақталуы нашар және бас сүйектегі жоғарғы жақ тістерінде M2 әлі шықпаған/өспеген. Бұл мәліметтер қаңқаның жас итке тиесілі екендігін көрсетеді. Ит қаңқасының қыстау маңайынан табылуы қызықты жағдай болып отыр. Жалпы, этнографиялық кезеңде итті жерлеу ғұрыптары Қазақстанның әр аймағында кездеседі [Шагирбаев, Ақымбек 2020: 353–354].

Ит немесе қасқыр – *Canis sp.* Сүйек коллекциясының ішінде жыртқыш жануарға тиесілі жеке тіс пен омыртқа кездесті. Аталған қаңқа элементтері жануардың нақты түрін анықтауда жеткіліксіз болғанымен, сүйектердің көлемі ірі және анатомиялық белгілері анық байқалады.

Құс – *Aves in.* Құсқа тиесілі бір дана тоқпан жіліктің фрагменті табылды. Сүйектің нашар сақталуы құстың үй не жабайы құс екендігін анықтауға мүмкіндік бере алмайды.

Сүтқоректілер (анықтауға келмейтін элементтер). Бозоқ II қыстауынан табылған жануар сүйектерінің көпшілігі қатты бөлшектенгендіктен, бірқатар сүйектер жануар класы деңгейін анықтаумен шектелді. Бұл фрагменттердің барлығы да сүтқоректі жануарларға тиесілі, оның ішінде ірі жануарлардан – 69%, ұсақ жануарлардан – 31% сүйек тарайды.

Эмбрион немесе жаңа туған жануар сүйегі. Остеологиялық материалдардың ішінде бір дана эмбрионға тиесілі элемент анықталды. Сүйек бұзауға тиесілі болуы мүмкін. Эмбрион қалдығының анықталуы, тұрғындардың ірі қараны қыстау маңында қыстың соңы мен көктемнің басында ұстағанын жанама түрде растай алады. Әдетте ірі қаралардың төлдеу мерзімі осы кезеңде көбірек байқалады.

Талқылау

Бозоқ II қыстауын зерттеу барысында мал қораның орны мен көң үйіндісі анықталды. Мал қораның бірі тұрғын үймен жалғастыра салынса, екіншісі жеке орналасқан. Жалпы қыстаулардың жоспарлануында шаруашылық мақсаттағы ауланың тұрғын үймен жанасып орналасуы жиі

кездеседі. Археологиялық зерттеулер, қыстаудың құрылымында қосымша құрылыстар салынып, онда жануарлардың белгілі-бір түрлерін, буаз мал мен жаңа туған төлдерді ұстағанын көрсетіп отыр [Бейсенов 2019: 10, 12, 14; 2020: 231; Бейсенов и др. 2020: 244–245]. Қыстаудағы тұрғын-жайдың жоспарында мал қоралардың іргелес салынуын ортағасырлық құрылыстардан да байқауға болады. Мысалы, Т.В. Савельева ортағасырлық Талғар қаласына жүргізілген қазба барысында, үй жайлардың қоршалып, шаруашылық ауласында малдың түріне қарай қора-жай салынатынын жазады [Савельева 1989: 435]. Қазақ қыстауларындағы қоралардың құрылымына қарап, ондағы үй жануарларының қандай түріне басымдық берілгенін де болжауға болады. С. Жолдасбаев қыстауда мал қоралардың бірнеше түрі болатынын айта келе, олардың ішкі көрінісінде де өзіндік ерекшеліктер болатынына назар аударған. Мысалы, мал қораның ішкі атрибуттары* (*Бұл жерде малға шөп салатын «ақыр» сөз болып отыр.) онда ұсталған жануардың түрінен хабар беруі мүмкін.

Соңғы уақытта XIX ғасыр – XX ғ. басымен мерзімделетін қыстаулар жыл сайын бүлініп, жойылып бара жатқаны белгілі [Бейсенов 2020: 6]. Қазақ қыстауларындағы шаруашылықтың құрылымы, ондағы үй жануарларының саны, тұқымы және жас ерекшеліктерін анықтау мәселесі бүгінде өзектілігін көрсетіп отыр. Қыстаулардың құрылыс жоспарында, олардың ортағасырлық құрылыстардан аса көп айырмашылығы жоқ екендігі байқалады. Бұл туралы А.З. Бейсенов: *«Сарыарқаның қазақ қыстаулары мен Отырар қаласындағы кейінгі ортағасырлық тұрғын үй кешендерінің пішіндеріндегі ұқсастықтар ерекше назар аудартады. Мұны байқамау мүмкін емес. Бұл жерде де ірі кешендер, орталық дәліз және бір сызық бойында орналасқан бөлмелер, жоспары бойынша шаршы болып келуі, яғни айқыштәріздес (крестовидные) төрт бөліктен тұратын құрылыстар, сондай-ақ “Г”-тәрізді тұрғын үйлер кездеседі»** (*Аударған М. Шағырбаев) – деп сипаттай отырып, қыстау құрылысындағы мұндай құрылыс ерекшеліктері Отырар және т. б. Сырдария бойындағы ортағасырлық қалалардың үй-жай құрылыстарында кездесетінін жазады [Бейсенов 2019: 28]. Т.В. Савельеваның пікірінше, ортағасырлық қалалардың көпшілігі түркі тілдес тайпалардың қыстауларының орнында пайда болған [Савельева 1989: 435]. Т.В. Савельеваның бұл пікірін Жетісу өңірінде қазақ қыстауларын зерттеген С. Жолдасбаев та қолдап, келесідей тұжырым жасайды: *«<...> Біздің зерттеп жүрген қыстауларымыздың елді-мекендері сол, жерімізде өмір сүрген, халқымыздың құрамына негіз болған түркі тілдес тайпалардың қыстауларының орындарына салынып, содан бері қарай жалғасып келе жатқан, қыстаулардағы елді-мекендердің орындары (жұрты) деп түсінген жөн»* [Жолдасбаев 2017:108].

Қазақ қыстауларындағы мал шаруашылығы мен үй жануарларының мөлшері туралы мәліметтер XIX ғ. мен XX ғ. басында жүргізілген статистикалық зерттеулерде кеңінен көрініс табады. Сондай зерттеулердің бірі, Ф. Щербина жетекшілік еткен арнайы экспедиция (1896 ж.). Далалық өңірде қазақ халқының шаруашылығы, оның ішінде дәстүрлі мал шаруашылығы және егіншілік, қосалқы кәсіптері, ру-шежірелік жағдайын зерттеуді бастады [Шахматов 1964: 7]. Осы экспедиция зерттеулеріне белгілі алаш қайраткері Ә. Бөкейхан да қатысып, Щербина экспедициясы негізінде жазылған 13 томдық материалдар жинағының IV, VI, X және XI томдарын жазуға ат салысқан [Бөкейхан 2018а: 24–25]. Ә. Бөкейханның экспедиция құрамында қазақ қыстауларына жүргізген зерттеулеріне талдау жасаған А.Т. Дукомбайев, қыстаулардың топографиялық орналасуы бойынша келесідей тұжырым жасайды: 1) Қазақ қыстаулары қатал табиғи қауіптен сақтау үшін ықтасын жерге және өзенге жақын маңға салынады; 2) Қысты күні қолдағы малға жем-шөп қоры жетерлік аймақ таңдалады; 3) Шөп шабатын нысаннан алыс емес жерде орналасуы; 4) Қыстау маңының егін егуге қолайлы болуы; 5) Басқа да кәсіптік тіршілікті дамытуға қолайлылық; 5) Ру-тайпаластармен өзара жақын қашықта болуы; 6) Қолда ұсталатын мал түріне қарай қыстау таңдалады [Дукомбайев

2016]. Мәселен, қой мен түйеге қолайлы жер ірі қара мен жылқы үшін тиімсіз болуы мүмкін. Осы жағдайларды өзара үндестіру үшін қыстау орнын таңдауда жер жағдайын жақсы меңгеру керек. Қыстаулардың топографиялық орналасу жағдайын таңдау мәселесінде көне заманнан бері келе жатқан тарихи сабақтастық бар екенін археологиялық зерттеулер де көрсетіп отыр [Бейсенов 2020: 230; 2021: 9].

Далалық өңірдегі мал шаруашылығы туралы құнды зерттеулердің бірі, 1902–1903 жылдары Сібір темір жолы бойындағы қазақтардың мал шаруашылығы жағдайын зерттеген С.П. Швецов бастаған экспедиция. Осы экспедиция материалдарының негізінде Әлихан Бөкейхан «Овцеводство в Степном крае» [Букейханов 2018а: 68–105] және «Скотоводство» [Букейханов 2018б: 150–177] еңбектерін жазып, жариялаған. Белгілі әлихантанушы-ғалым С. Аққұлұлы өз зерттеулерінде С.П. Швецовқа сілтеме бере отырып, Ә. Бөкейханның жоғарыда аталған 2 монографиясымен қатар, қазақтың «жылқы шаруашылығы» туралы құнды очерк жазып, оның аз данамен басылып шыққанын жазады [Бөкейхан 2018б: 11]. Алайда, бұл еңбек әлі күнге дейін табылмаған Ә. Бөкейханның құнды зерттеулерінің бірі. Швецов экспедициясының нәтижесінде шыққан «Овцеводство в степном крае» атты еңбекте Ақмола облысының бес уезінде (Атбасар, Ақмола, Көкшетау, Петропавл, Омбы) уақ малдың ішінде қойдың үлесі 73%–93% аралығында ауытқитыны байқалған. Ешкі санының артуы тек Петропавл мен Көкшетау уездерінде ғана кездескен (20,1%–27,6%) [Букейханов 2018б: 68]. Бозоқ II қыстауында ешкі сүйектері анықталмады. Бірақ, бұл шаруашылықта ешкі мүлдем болмады деген сөз емес. Остеологиялық материалдар алғашқы қазба бойынша сипатталып отырғандықтан, келешекте жүргізілетін зерттеулер барысында, уақ мал сүйектерінің ішінде ешкіге (*Capra hircus*) тиесілі қаңқа элементтері анықталуы әбден мүмкін. Алайда, қой отарында көп жағдайда ешкінің қойға қарағанда әлдеқайда аз болатыны белгілі. Мысалы, Ә. Бөкейхан Қазақстанның Семей, Павлодар, Ақмола, Торғай облыстарында жүргізілген статистикалық-шаруашылық зерттеулерге сүйеніп, қазақтардың ешкі малын ешқашан жеке отар ретінде ұстамағанына айта келе, салыстырмалы түрде 100 қойға 10–12 ешкіден ғана келгенін жазады [Букейханов 2018б: 75–76]. Бозоқ II қыстауының тұрғындары ешкіні шаруашылықта «аса көп пайдаланбағанын» біз зерттеп отырған остеоматериалдар да көрсетіп отыр.

Бозоқ II қыстауынан анықталған остеологиялық материалдардың ішінде ірі қара сүйектері басым екендігін жоғарыда жаздық. С. Жолдасбаев өз зерттеуінде осы мәселеге ерекше тоқталады. Ғалым «қазақтарда сиырды көп ұстамаған» деген пікірдің қате екендігін айта келе, қыстаулардан табылған жануар сүйектерінің ішінде өзі жақсы ажырата алатын сиыр асығының жиі кездесетініне назар аударады [Жолдасбаев 2017: 110]. Швецов экспедициясының негізінде жарияланған еңбектердің жалғасы болып табылатын «Скотоводство (крупный рогатый скот) в районе западного участка Сибирской железной дороги» атты материалдар жинағында Ақмола облысы қазақтарының шаруашылығында үй жануарларының жартысынан астамын (55%, оның ішінде 21% жұмыс күші, 16% сауын сиыр) ірі қара құрайтыны жазылған [Бөкейхан 2018б: 166]. Салыстырмалы түрде, Семей облысы, Тобыл мен Томск губернияларында ірі қара мөлшері үй жануарларының ішінде мұншалықты көп еместігі байқалған. Әрине, бұл мәліметтерді Бозоқ II қыстауынан табылған ірі қара сүйектерінің мөлшерімен салыстыруға келмейді. Дегенмен, қыстаудан ірі қара сүйектерінің басқа жануарларға қарағанда көп табылуында ұқсастықтар байқалып отыр.

Біз зерттеген жануар сүйектерінің ішінде түйенің қаңқа элементтері кездеспеді. Алайда, дереккөздерге сүйенсек, жалпы Нұра өзенінің бойында орналасқан қазақ қыстауларының шаруашылығында түйені тұрақты пайдаланғанын [Бейсенов 2019: 20–23] көруге болады.

Қорытынды

Археология ғылымында, атап айтқанда «қазақ археологиясы» (этноархеология) бағытында көшпенділердің табиғи кеңістікті игеру мәселелерін зерделеу өзекті болып табылады. Жыл бойы мал жаю жағдайында тұрмысты жайластыру мәселелері, стационарлық үйлердің, мал қоралардың, құдықтардың, құрылыс техникасы мен сәулеттік ерекшеліктері зерттеушілердің назарын аударып келеді. Осы мәселенің келешекте ғылыми зерттелуі қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті туралы құнды ақпарат береді.

Қыста табиғи жағдайларға бейімделу мал шаруашылығындағы маңызды тұстарының бірі. Солардың ішінде негізгі археологиялық нысан – қыстау күнтізбелік жылдың қысқы мезгілінде көшпенділердің тұрақты тұруы мен шаруашылық қызметінің мәдени жайластырылған орны болып табылады [Ерофеева и др. 2011: 103]. Қазақ қыстауларын археологиялық зерттеу шаруашылық түрлеріне байланысты қоныстанудың ерекшеліктерін ашып көрсетеді.

Сүйек материалдарды археозоологиялық зерттеу барысында Бозоқ II қыстауы орналасқан аймақтың палеоэкономикасында мал шаруашылығы маңызды болғаны байқалады. Мұны қыстаудан анықталған остеологиялық материалдардың ішінде қаңқаның «етті» деген бөліктерінің (аяқтың жоғарғы бөлігі және кеуде сүйектері) көп болуымен және үй жануарларының жиі кездесуі дәлелдейді. Жануарлардың жас ерекшеліктеріне орай жүргізілген зерттеулер, қыстау тұрғындарының шаруашылығында көбінде ересек жануарлар басым болғанын көрсетті. Бұл әсіресе ірі қара сүйектерінде жақсы байқалады. Ірі қара сүйектерінің арасында бұзау сүйектері кездесіп отыр. Әдетте археозоологиялық зерттеулерде, жас төлге тиесілі қаңқа элементтерінің кездесуі, жануардың шаруашылықта ұзақ уақыт пайдаланғанын, тіпті нақты қай мерзімде қолда ұстағанын жанама түрде айғақтай алады. Дегенмен, сойылған ірі қаралардың басым бөлігі ересек жануарларға тиесілі. Кейбір сүйектерде остеофагия [Рассадников 2017: 163–168] (кейбір ірі қара, қой секілді тұяқты жануарлар қорегінде минерал жетіспегенде, құрамында фосфор мен кальций көп кездесетін сүйекті шайнау әрекеттері) белгілері байқалады. Мұндай белгілердің болуы, жануарлардың қыстау аумағында арнайы қорада/қоршауда ұсталғанын көрсетеді. Бұл пікірімізді қазба барысында анықталған қора орындары да дәлелдеп отыр.

Бозоқ II қыстауының остеологиялық материалдары 3 түрлі фактордың әсерінен жинақталған тәрізді. Бірінші, қыстау тұрғындарының шаруашылығымен байланысты жинақталған сүйектер (үй жануарларына қатысты). Екінші, аңшылықпен байланысты жиналған сүйектер (қасқыр, құс). Үшінші ғұрыптық мақсатта жиналуы мүмкін сүйектер (бұл жерде жеке анықталған ит қаңқасы негізге алынып отыр). Қыстау тұрғындары итке көп мән берген секілді. Себебі жеке ит қаңқасымен бірге итке тиесілі элементтер де кездесіп отыр.

Қыстаудың мәдени қабатынан кездейсоқ тап болған жануар сүйектері кездескен жоқ. Остеологиялық материалдардың көпшілігінде соғу, ұру іздері сақталған (калцинацияға ұшыраған сүйектер уақ малдың элементтерінен ғана байқалды). Сүйек материалдардың «бөлшектену индекстері» олардың «ас үйлік қалдықтар» екенін көрсетеді. Төрт түліктің бірі саналатын түйе мен ешкі сүйектері жалпы материалдардың ішінен анықталмады.

XIX ғ. далалық өңірдегі тұрғындардың шаруашылығында маңызды бағыттардың бірі аңшылық болғаны белгілі. Дегенмен, Бозоқ II қыстауының тұрғындарында аңшылықтың болғаны/болмағаны әлі зерттеуді қажет етеді.

Өңделген сүйектер (қой асығы) және жамбас бөлшегі (ірі қара?) қыстау тұрғындарында сүйек өңдеу ісінің және асықпен байланысты ойын болғанын көрсетеді. Жануар сүйектеріндегі ауру белгілерін ірі қараның бірнеше метаподиясының остеофагияға ұшырауынан көреміз.

Қорыта айтқанда, Бозоқ II қыстауынан табылған остеологиялық материалдар Нұра-Есіл өңірінің XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы тұрғындарының шаруашылығындағы дамыған бағыттар мен кәсібіне қатысты тұжырымдар жасауда құнды ақпарат беріп отыр. Алайда, мал шаруашылығына қатысты айтқан пікірлеріміз бен статистикалық ақпараттар* (*бұл жерде жануарлардың саны сөз болып отыр) алғашқы зерттеу нәтижелеріне сүйеніп жасалғандықтан, алдағы қазба жұмыстары барысында бұл мәліметтерге көптеген түзетулер енгізілуі мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз.

ӘДЕБИЕТ

1. *Акаевский А.И., Юдичев Ю.Ф., Селезнев С.Б.* Анатомия домашних животных. М.: Аквариум-Принт, 2005. 640 с.
2. *Ажигали С.Е., Турганбаева Л.Р.* Культурно-жилищный комплекс Кайнар второй половины XVIII – начала XX в. на Северном Устье как историко-культурный и архитектурный памятник // Археология, этнография и антропология Евразии. Т. 49. № 4. 2021. С. 109-119.
3. *Акишев К.А., Хабдулина М.К.* Казахское государство XV–XVI вв.: этническая территория, памятники культуры // Евразийское сообщество. 1998. № 1. С. 131-142.
4. *Бейсенов А.З.* К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: м-лы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (19–20 апреля 2019 г.) / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 10-38.
5. *Бейсенов А.З.* Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сб. науч. статей / Отв. ред. Тишкин А.А. Барнаул: АлтГУ, 2020. Вып. XXVI. С. 229-240.
6. *Бейсенов А.З.* Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сб. науч. ст. / Гл. ред. Тишкин А.А. Барнаул : Изд-во АлтГУ, 2021. Вып. 27. С. 7-16.
7. *Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш.* Карашоқы, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. / Ред. Демин М.А., Щеглова Т.К., Грибанова Н.С. Барнаул: АлтГПУ, 2020. Вып. 15. С. 6-25.
8. *Бейсенов А.З., Ломан В.Г.* Вопросы изучения поселений раннего железного века Центрального Казахстана // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2006. № 1 (252). С. 36-45.
9. *Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б.* Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаева // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сб. науч. Статей / Отв. ред. Тишкин А.А. Барнаул: АлтГУ, 2020. Вып. XXVI. С. 240-251.
10. *Бөкейхан Ә.* Шығармалары. XV-томдық. I-т. / Құраст.: Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). Астана: Алашорда, 2018а. 608 б.
11. *Бөкейхан Ә.* Шығармаларының библиографиялық көрсеткіші. XV-томдық. XV-т. / Құраст.: Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). Астана: Алашорда, 2018б. 484 б.
12. *Букейханов А.* Овцеводство в Степном крае // Бөкейхан Ә. Шығармалары. XV-томдық. III-т. / Құраст.: Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). Астана: Алашорда, 2018а. 63-146-бб.
13. *Букейханов А.* Скотоводство (Крупный рогатый скот) // Бөкейхан Ә. Шығармалары. XV-томдық. III-т. / Құраст.: Сұлтан Хан Жүсіп (Аққұлұлы). Астана: Алашорда, 2018б. 149-175-бб.
14. *Витт В.О.* Лошади пазырыкских курганов // СА. 1952. XVI. С. 163-206.
15. *Дукомбайев А.Т.* Вклад Алихана Букейхана в изучение казахских зимовок // Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития. Тр. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 25-летию Независимости Республики Казахстан (г. Астана, 20 октября 2016 г.) / Ред. Сыдыков Е.Б. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Ч. III. С. 48-55.

16. Ерофеева И.В., Масанова Л.Е., Жанаев Б.Т. Историко-культурный атлас казахского народа. Алматы: Print-S, 2011. 300 с.
17. Жаңабеков К., Мақашев Е. Жануарлар анатомиясы. Алматы: Білім, 1996. 336 б.
18. Жолдасбаев С. Типы оседлых поселений казахов по данным археологических исследований Южного и Центрального Казахстана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам / Отв. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: Наука, 1976. С. 46-59.
19. Жолдасбаев С. Қазақ елінің XV–XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары / Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. X. Астана: Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институтының баспа тобы, 2017. 304 б. (Қазақша, ағылшынша, орысша).
20. Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы: Казахстан, 1995. 352 с.
21. Косинцев П.А., Гимранов Д.О., Ломан В.Г. Костные остатки животных из поселения финального бронзового века Донгал (Центральный Казахстан). Новые исследования // История и культура великой степи: м-лы междунар. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 26–27 августа 2020 г.) / Ред. Абусейтова М.Х. Алматы: Шығыс пен Батыс, 2020. С. 200-205.
22. Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. / Отв. ред. Акишев К.А. Алматы: Наука, 1978. С. 3-37.
23. Мендикулов М.М. Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана // Известия АН КазССР. Сер. архитектурная. 1950. Вып. 2. № 80. С. 3-36.
24. Наумова О.Б. Развитие жилища у казахов Северо–Восточного Казахстана в процессе их перехода к оседлости (конец XIX – начало XX века) // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана / Отв. ред. Васильева Г.П. М.: Наука, 2000. С. 123-145.
25. Рассадников А.Ю. Остеофагия домашних копытных на поселениях бронзового века Южного Зауралья (по археозоологическим и этнозоологическим материалам) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2017. № 2 (37). С. 163-168.
26. Савельева Т.В. Формирование средневековых городов у кочевников (по материалам раскопок городища Талгар) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Отв. ред. Массон В.М. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 432-438.
27. Смагулов Т.Н. О топографии казахских аулов-кыстау в Павлодарском Прииртышье // Независимый Казахстан: история, современность и перспективы. М-лы междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 20-летию Независимости Казахстана / Отв. ред. Сагындык-улы Б., Аршабеков Н.Р. Павлодар: Павлодарский гос. педун-т, 2011. С. 226-231.
28. Хабдулина М.К. К.А. Акишев и Ишимская археологическая экспедиция // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение. Сб. науч. статей, посвящ. 70-летию организации ЦКАЭ Академии наук Казахстана / Отв. ред. Бейсенов А.З., Ломан В.Г. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. В 2-х т. Т. 1. С. 119-125.
29. Цалкин В.И. Изменчивость метаподии у овец // Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологии. 1961. Т. 66. С. 115-133.
30. Цалкин В.И. Домашние животные Золотой Орды // Бюллетень московского общества испытателей природы. Отдел биологии. 1967. Т. 72 (1). С. 114-129.
31. Шағирбаев М.С., Ақымбек Е.Ш. Итті жерлеу ғұрпы (2019 ж. ортағасырлық Қосқұдық қаласының материалы негізінде) // Ғалым-этнограф Б.К. Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған «Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі» атты халықар. ғыл.-әдіст. конф. м-ры / жауапты ред. Р.С. Жұматаев. Алматы: Қазақ университеті, 2020. 347-358-бб.
32. Шахматов В.Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. Алматы: Изд-во АН КазССР, 1964. 207 с.
33. Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archaeological sites / Preabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University. 1976. Bulletin 1. 136 p.

REFERENCES

1. Akaevskiy, A. I., Yudichev, Y. F., Seleznev, S. B. 2005. *Anatomiya domashnih zhivotnyh (Anatomy of domestic animals)*. Moscow: "Aquarium-Print" Publ. (in Russian).

2. Azhigali, S. E., Turganbayeva, L. R. 2021. In: *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii (Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia)*, 4 (49), 109-119 (in Russian).
3. Akishev, K. A., Khabdulina, M. K. 1998. In: *Evraziyskoe soobshchestvo (Eurasian Community)*, 1, 131-142 (in Russian).
4. Beisenov, A. Z. 2019. In: Baitanayev, B. A., Khabdulina, M. K. (eds.). *Margulanovskie chteniya–2019 (Margulan readings–2019)*. Nur-Sultan: L.N. Gumilyov Eurasian National University Publ., 10-38 (in Russian).
5. Beisenov, A. Z. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhraneniye i izucheniye kulturnogo naslediya Altayskogo kraya (Preservation and study of the cultural heritage of the Altay Territory)*, XXVI. Barnaul: Altay State University Publ., 229-240 (in Russian).
6. Beisenov, A. Z. 2021. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhraneniye i izucheniye kulturnogo naslediya Altayskogo kraya (Preservation and study of the cultural heritage of the Altay)*, XXVII. Barnaul: Altay State University Publ., 7-16 (in Russian).
7. Beisenov, A. Z., Akhiyarov, I. K., Jumanazarov, N. Sh. 2019. In: Demin, M. A. Shcheglova, T. K. Gribanova, N. S. (eds.). *Polevye issledovaniya v Verhnem Priobye, Priirtyshye i na Altae (Field research in the Upper Ob, Irtysh and Altay)*, 15. Barnaul: Altay State University Publ., 6-25 (in Russian).
8. Beisenov, A. Z., Loman, V. G. 2006. In: *Izvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan. Seriya obshchestvennykh nauk (Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series)*, 1 (252), 36-45 (in Russian).
9. Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T., Duisenbay, D. B. 2020. In: Tishkin, A. A. (ed.). *Sokhraneniye i izucheniye kulturnogo naslediya Altayskogo kraya (Preservation and study of the cultural heritage of the Altay)*, XXVI. Barnaul: Altay State University Publ., 240-251 (in Russian).
10. Sultan Khan, Zhusup (Akkululy) (comp.). 2018a. Bokeykhan, A. *Shygarmalary (Works)*. XV-volume. Vol. I. Astana: “Alash Orda” Publ. (in Kazakh).
11. Sultan Khan, Zhusup (Akkululy) (comp.). 2018b. Bokeykhan, A. *Shygarmalarynyng bibliografiyalıq korsetkishi (Bibliographic index of works)*. XV-volume. Vol. XV. Astana: “Alash Orda” Publ. (in Kazakh, in Russian).
12. Sultan Khan, Zhusup (Akkululy) (comp.). 2018a. In: Bokeykhan, A. *Shygarmalary (Works)*. XV-volume. Vol. III. Astana: “Alash Orda” Publ., 63-146 (in Russian).
13. Sultan Khan, Zhusup (Akkululy) (comp.). 2018b. In: Bokeykhan, A. *Shygarmalary (Works)*. XV-volume. Vol. III. Astana: “Alash Orda” Publ., 149-175 (in Russian).
14. Vitt, V. O. 1952. In: *Sovetskaya arheologiya (Soviet Archaeology)*, XVI, 163-206 (in Russian).
15. Dokumbayev, A. T. 2016. In: Sydykov, E. B. (ed.). *Respublika Kazahstan i evraziyskoe prostranstvo: sovremennost i perspektivy razvitiya (The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: modernity and development prospects)*, III. Astana: L.N. Gumilyov Eurasian National University Publ., 48-55 (in Russian).
16. Erofeeva, I. V., Masanova, L. E., Zhanayev, B. T. 2011. *Istoriko-kulturnyi atlas kazahskogo naroda (Historical and cultural atlas of the Kazakh)*. Almaty: “Print-S” Publ. (in Russian).
17. Zhanabekov, K., Maqashev, E. 1996. *Zhanuarlar anatomiyasy (Animal anatomy)*. Almaty: “Kitap” Publ. (in Kazakh).
18. Zholdasbayev, S. 1976. In: Akishev, K. A. (ed.). *Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam (The past of Kazakhstan according to archaeological sources)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 46-59 (in Russian).
19. Zholdasbayev, S. 2017. *Qazaq elining XV–XVIII gasyrlardagy turaqty mekenzhailary (Settled settlements of Kazakhs in the XV–XVIII centuries)*. Astana: Kazakh Research Institute of Culture Publ. (in Kazakh, in English, in Russian).
20. *Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie (Kazakhs. Historical and ethnographic research)*. 1995. Almaty: “Kazakhstan” Publ. (in Russian).
21. Kosintsev, P. A., Gimranov, D. O., Loman, V. G. 2020. In: Abuseitova, M. Kh. (ed.). *Istoriya i kultura velikoy stepi (History and culture of the Great steppe)*. Almaty: “Shygys pen Batys” Publ., 200-205 (in Russian).
22. Margulan, A. Kh. 1978. In: Akishev, K. A. (ed.). *Arheologicheskie pamyatniki Kazahstana (Archaeological monuments of Kazakhstan)*. Alma-Ata: “Nauka” Publ., 3-37 (in Russian).

23. Mendikulov, M. M. 1950. In: *Izvestiya Natsionalnoy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan. Seriya arhitekturnaya (Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Architectural series)*, 2 (80), 3-36 (in Russian).
24. Naumova, O. B. 2000. In: Vasilyeva, G. P. (ed.). *Kochevoe zhilishche narodov Sredney Azii i Kazahstana (Nomadic dwelling of the peoples of Central Asia and Kazakhstan)*. Moscow: “Nauka”, 123-145 (in Russian).
25. Rassadnikov, A. Y. 2017. In: *Vestnik arheologii, antropologii i etnografii (Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography)*, 2 (37), 163-168 (in Russian).
26. Savelyeva, T. V. 1989. In: Masson, V. M. (ed.). *Vzaimodeistvie kochevykh kultur i drevnih tsivilizatsiy (Interaction of nomadic cultures and ancient civilizations)*. Alma-Ata: “Nauka”, 432-438 (in Russian).
27. Smagulov, T. N. 2011. In: Sagyndyk-uly, B., Arshabekov, N. R. (eds.). *Nezavisimyi Kazahstan: istoriya, sovremennost i perspektivy (Independent Kazakhstan: history, modernity and prospects)*. Pavlodar: Pavlodar State Pedagogical University Publ., 226-231 (in Russian).
28. Khabdulina, M. K. 2017. In: Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.). *Arheologicheskoe nasledie Tsentralnogo Kazahstana: izuchenie i sohranenie (Archaeological heritage of Central Kazakhstan: study and preservation)*, 1. Almaty: “Begazy-Tasmola”, 119-125 (in Russian).
29. Tsalkin, V. I. 1961. In: *Byulleten moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Otdel biologii (Bulletin of the Moscow Society of Nature Testers. Department of Biology)*, 66, 115-133 (in Russian).
30. Tsalkin, V. I. 1967. In: *Byulleten moskovskogo obshchestva ispytateley prirody. Otdel biologii (Bulletin of the Moscow Society of Nature Testers. Department of Biology)*, 72 (1), 114-129 (in Russian).
31. Shagirbayev, M. S., Akymbek, E. Sh. 2020. In: Zhumatayev, R. S. (ed.). *Etnoarheologicheskie issledovaniya i problema mezhetnicheskikh otnosheniy v prostranstve Velikoy stepi» (Ethnoarchaeological research and the problem of interethnic relations in the space of the Great Steppe)*. Almaty: “Kazakh University” Publ., 347-358 (in Kazakh).
32. Shakhmatov, V. F. 1964. *Kazahskaya skotovodcheskaya i kohevaya obshchina (Kazakh pastoral and nomadic community)*. Almaty: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publ. (in Russian).
33. Driesch, A. V. 1976. A Guide to the measurement of animal bones from archaeological sites / Preabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University. Bulletin 1.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claims no conflict of interest.
Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.02.2022.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 25.02.2022.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 25.02.2022.

УДК 902/904 (574)
МРНТИ 03.41.91

<https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.164.168>

О работе международной конференции «Маргулановские чтения–2021»

©2022 г. Мусаева Р.С.

Keywords: archaeology, conference, Margulan Institute of Archaeology, problem, archaeological research

Түйін сөздер: археология, конференция, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, мәселе, археологиялық зерттеулер

Ключевые слова: археология, конференция, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, проблема, археологические исследования

Mussayeva Raikhan¹

¹Researcher, Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: argin_rr@mail.ru

On the work of the international conference “Margulan Readings–2021”

Abstract. On October 26–27, 2021, the International Scientific and Practical Conference “Margulan Readings–2021” was held. It was attended by scientists from 15 cities of Kazakhstan, as well as countries of near and far abroad: Bulgaria, China, Kyrgyzstan, Russia, Romania, Turkey, and Uzbekistan. 81 scientific reports were heard, of which 69 were published in the proceedings of the conference. Leading scientists shared the experience of scientific research in the development of problems of the Era of Stone, Paleometal, the early Iron Age, the Middle Ages and the New Age, reported on the results of field work in 2021. Some speeches were devoted to the methodology of interdisciplinary research, methods of conservation and restoration of archaeological artifacts. Some speakers turned to summing up the development of archaeological science, memories of passed colleagues and their heritage. Within the framework of the conference, a round table was held on the topic: “Archaeology of Kazakhstan: current problems and prospects for development”, at which issues of domestic archaeological science were discussed. Archaeologists, representatives of museums, scientific centers and private organizations discussed the problems of the development of science, legal regulation, training of scientific personnel and the development of a unified methodology for archaeological research.

For citation: Mussayeva, R. 2022. On the work of the international conference “Margulan Readings–2021”. *Kazakhstan Archeology*, 1 (15), 164-168 (in Russian). DOI: [10.52967/akz2022.1.15.164.168](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.164.168)

Мұсаева Райхан Серікқызы¹

¹ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, Алматы қ., Қазақстан.
E-mail: argin_rr@mail.ru

«Марғұлан оқулары–2021» Халықаралық конференциясының жұмысы туралы

Аннотация. 2021 ж. 26–27 қазанда «Марғұлан оқулары–2021» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті. Оған Қазақстанның 15 қаласынан, сонымен қатар жақын және алыс шет елдерден: Болгария, Қытай, Қырғызстан, Ресей, Румыния, Түркия, Өзбекстаннан ғалымдар қатысты. 81 ғылыми баяндама тыңдалды, оның 69-ы конференция материалдарында жарияланды. Жетекші

Мусаева Райхан Сериковна¹

¹научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, г. Алматы, Казахстан. E-mail: argin_rr@mail.ru

О работе международной конференции «Маргулановские чтения–2021»

Аннотация. 26–27 октября 2021 г. состоялась Международная научно-практическая конференция «Маргулановские чтения–2021». В ней приняли участие ученые из 15 городов Казахстана, а также стран ближнего и дальнего зарубежья: Болгарии, Китая, Кыргызстана, России, Румынии, Турции, Узбекистана. Заслушан 81 научный доклад, из которых 69 опубликованы в материалах конференции. Ведущие

ғалымдар тас дәуірі, палеометалл, ерте темір ғасыры, орта ғасыр және Жаңа уақыт мәселелерін шешудегі ғылыми зерттеулердің тәжірибесімен бөлісіп, 2021 ж. далалық жұмыстар нәтижелері туралы баяндады. Жекелеген баяндамалар пәнаралық зерттеулер жүргізу әдістемесіне, археологиялық артефактілерді консервациялау және қалпына келтіру мәселесіне арналды. Кейбір баяндамашылар археология ғылымының дамуын қортындылау, өмірден озған әріптестер мен олардың еңбектері туралы естеліктермен бөлісті. Конференция аясында өткізілген «Қазақстан археологиясы: дамудың өзекті мәселелері мен келешегі» атты дөңгелек үстелде отандық археология ғылымының мәселелері талқыланды. Археологтар, музей қызметкерлері, ғылыми орталықтар мен жеке ұйымдардың өкілдері ғылымды дамыту, құқықтық реттеу, ғылыми мамандарды даярлау және археологиялық зерттеулердің бірыңғай әдіснамасын әзірлеуді талқылады.

Сілтеме жасау үшін: Мусаева Р.С. «Марғұлан оқулары–2021» Халықаралық конференциясының жұмысы туралы. Қазақстан Археологиясы. 2022. № 1 (15). 164-168 -бб. [DOI: 10.52967/akz2022.1.15.164.168](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.164.168)

ученые поделились опытом научных исследований в разработках проблем эпохи камня, палеометалла, раннего железного века, средневековья и Нового времени, доложили о результатах полевых работ 2021 г. Отдельные выступления были посвящены методике проведения междисциплинарных исследований, методам консервации и реставрации археологических артефактов. Некоторые докладчики обратились к подведению итогов развития археологической науки, воспоминаниям об ушедших коллегах и их наследии. В рамках конференции был проведен круглый стол на тему: «Археология Казахстана: актуальные проблемы и перспективы развития», на котором обсуждались вопросы отечественной археологической науки. Археологи, представители музеев, научных центров и частных организаций обсудили проблемы развития науки, правового регулирования, подготовки научных кадров и разработки единой методологии археологических исследований.

Для цитирования: Мусаева Р.С. О работе международной конференции «Маргулановские чтения–2021». *Археология Казахстана*. 2022. № 1 (15). С. 164-168. [DOI: 10.52967/akz2022.1.15.164.168](https://doi.org/10.52967/akz2022.1.15.164.168)

26–27 октября 2021 г. в г. Алматы, в Институте археологии им. А.Х. Маргулана состоялась Международная научно-практическая конференция «Маргулановские чтения–2021». Данное мероприятие было приурочено к 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии имени А.Х. Маргулана.

В работе конференции приняли участие научные сотрудники Института археологии им. А.Х. Маргулана, региональных научных центров, а также ученые из стран ближнего и дальнего зарубежья (подробнее см.: [Маргулановские чтения-2021 2021а; 2021б; 2021в]).

Пленарное заседание. Вступительное слово произнес директор Института – Акан Онгар, который поприветствовал участников конференции, пожелал им успехов в научной деятельности и призвал к объединению усилий для развития археологической науки в Казахстане. Участникам конференции также было передано приветственное слово от имени Председателя Комитета науки МОН РК Ж.Д. Курмангалиевой.

На Пленарном заседании были заслушаны доклады авторитетных ученых Казахстана, таких как д.и.н. З. Самашева («К вопросу о сакрализации образа кагана-императора у древних тюрков (по материалам каганско-княжеского культово-поминального комплекса Елеке Сазы на Тарбагатае)»), д.и.н., проф. М.Е. Елеуова («Ортағасырлық Қышқалада 2021 жылы жүргізілген зерттеулер»), д.и.н. Ж.К. Таймагамбетова («Предварительные данные по исследованию памятников каменного века в полевом сезоне 2021 года»), к.и.н. М.К. Хабдулиной («Новые направления в современной археологии Казахстана») и д.и.н. А.В. Полякова из Института истории материальной культуры РАН («Миграционная концепция сложения карасукских памятников на Енисее»).

Помимо докладов именитые ученые также выразили свои мысли о развитии казахстанской науки. В частности, З. Самашев подчеркнул, что необходимо уделять внимание проводимым междисциплинарным и теоретическим исследованиям; М.Е. Елеуов выразил обеспокоенность необходимостью сохранения памятников археологии в Казахстане для потомков; Ж.К. Таймагамбетов предложил усилить коллаборацию с зарубежными исследователями; М.К. Хабдулина акцентировала внимание на необходимости усиления подготовки молодых кадров в археологии. Выступление

Рис. 1. Президиум конференции «Маргулановские чтения–2021». Слева направо: Т.Б. Мамиров, А. Онгар, А.В. Поляков. Фото из архива Института археологии им. А.Х. Маргулана

1-сур. «Марғұлан оқулары – 2021» конференциясының төралқасы. Солдан оңға қарай: Т.Б. Мамиров, А. Оңғар, А.В. Поляков. Сурет Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының архивінен алынған

Fig. 1. Presidium of the “Margulan Readings–2021” Conference. From left to right: T. Mamirov, A. Onggar, A. Polyakov. Photo from the archive of the Margulan Institute of Archaeology

коллег продолжил д.и.н., проф. А.Т. Толеубаев, который призвал ученых усилить работу по популяризации археологических исследований и полученных артефактов среди населения, выражая доносимую информацию доступным простому человеку языком, развивая музейные выставки, видеоресурсы и пр. Также ученые вспомнили и почтили память о безвременно ушедших коллегах и призвали молодое поколение помнить об их заслугах и продолжать развивать ответственную науку.

Работа секций. Работа конференции была предложена на секциях, где были заслушаны доклады участников, охватившие такие проблемы, как:

- история археологического изучения Казахстана и роль личности в науке;
- археология эпохи камня и палеометалла;
- новые данные по археологии раннего железного века;
- исследования памятников средневековой археологии и Нового времени;
- комплексные, историко-археологические исследования;
- вопросы изучения искусства, ремесла и костюма;
- междисциплинарные и прикладные исследования в археологии;
- интерпретация археологических источников.

Ведущие ученые поделились опытом междисциплинарных, прикладных исследований, доложили о результатах своих научных изысканий.

Работа Круглого стола. В рамках конференции «Маргулановские чтения–2021» был проведен Круглый стол на тему: «Археология Казахстана: актуальные проблемы и перспективы развития», на котором обсуждались проблемные вопросы отечественной археологической науки по следующим направлениям:

- 1) Современное состояние археологической науки Казахстана;
- 2) Проблемы изучения, сохранения и защиты археологического наследия Казахстана;
- 3) Проблемы подготовки отечественных научных кадров;
- 4) Перспективы развития археологической науки Казахстана.

В работе Круглого стола приняли участие не только археологи, но и сотрудники областных центров по охране историко-культурного наследия, сотрудники частных организаций, занимающихся проведением археологических экспертиз, охранных раскопок.

Открывая работу Круглого стола, директор Института Акан Онгар призвал коллег к построению конструктивного диалога, внесению конкретных идей и собственного видения путей решения сложившихся проблем.

З. Самашев доложил о современном состоянии археологической науки в Казахстане. В своем докладе он акцентировал внимание на необходимости развития фундаментальной науки, построению всех исследований в русле новой парадигмы государственных интересов и национальной истории, в обобщении итогов археологических работ в контексте развития отечественной истории и культурогенеза, решению проблем подготовки научных кадров, увеличению оснащенности материально-технической базы археологических научных центров.

Т.Б. Мамиров, заместитель директора Института археологии им. А.Х. Маргулана, выступил с докладом о существующих проблемах в действующем законодательстве в области исследования и охраны памятников археологии.

И.В. Мерц, ученый секретарь Института археологии им. А.Х. Маргулана, обозначил в своем докладе проблемы методологии археологических исследований и разработки единых стандартов работы и системы контроля.

Р.С. Жуматаев, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби, доложил о проблемах подготовки кадров по специальности «Археология».

Участники Круглого стола обсудили доклады выступающих, обменялись мнениями относительно актуальных проблем развития отечественной науки. Так, археологи из региональных и столичных научных центров поддержали идею З. Самашева проводить археологические исследования в русле единой концепции развития археологической науки и национальной истории Казахстана. В этой связи, важным направлением является ребрендинг Института археологии им. А.Х. Маргулана, возвращение ему роли координирующего центра, развития взаимодействия с региональными научными центрами, лабораториями, коллаборацией с зарубежными научно-исследовательскими учреждениями, технологизации археологических исследований, разработки единых стандартов проведения полевых исследований и методических рекомендаций по изучению, сохранению археологического наследия.

Также участниками были высказаны пожелания продолжить издание серии «Материалов и исследований по археологии Казахстана» и создать ежегодный сборник «Археологические открытия».

В вопросах регулирования археологической деятельности было предложено возобновить работу Полевого комитета, регламентировать порядок выдачи Открытых листов или лицензий на право проведения археологических полевых исследований.

Акан Онгар подытожил заседание Круглого стола, предложив создать рабочие группы и проработать каждую проблему в кругу компетентных специалистов. Он заверил, что публикация серии «Материалы и исследования по археологии Казахстана» будет продолжена и в дальнейшем планируется издать академическое издание «Археология Казахстана», к подготовке которого будут привлечены ведущие ученые Казахстана.

В целом, работа конференции охватила различные аспекты современной археологической науки, а работа Круглого стола послужила площадкой для обсуждения сложившихся в археологии актуальных проблем и первым шагом к налаживанию информационного обмена между научным сообществом, подведомственными организациями Министерства культуры и спорта РК и частными учреждениями.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маргулановские чтения–2021: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х томах / Гл. ред. А. Онгар, отв. ред. Б.А. Байтанаев, Т.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021а. Т. 1. 256 с.
2. Маргулановские чтения–2021: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х томах / Гл. ред. А. Онгар, отв. ред. Б.А. Байтанаев, Т.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021б. Т. 2. 280 с.
3. Маргулановские чтения–2021: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвящ. 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х томах / Гл. ред. А. Онгар, отв. ред. Б.А. Байтанаев, Т.Б. Мамиров. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021в. Т. 3. 272 с.

REFERENCES

1. Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). 2021a. *Margulan readings–2021: proceedings of the International scientific and practical conference “The Great Steppe in the Context of Ethnocultural Research”, dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 30th anniversary of the A.Kh. Margulan Archaeology Institute (Almaty, October 26–27, 2021)*. In 3 volumes. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. Vol. 1 (in Kazakh, Russian, English).
2. Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). 2021b. *Margulan readings–2021: proceedings of the International scientific and practical conference “The Great Steppe in the Context of Ethnocultural Research”, dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 30th anniversary of the A.Kh. Margulan Archaeology Institute (Almaty, October 26–27, 2021)*. In 3 volumes. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. Vol. 2 (in Kazakh, Russian).
3. Onggar, A., Baitanayev, B. A., Mamirov, T. B. (eds.). 2021c. *Margulan readings–2021: proceedings of the International scientific and practical conference “The Great Steppe in the Context of Ethnocultural Research”, dedicated to the 30th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan and the 30th anniversary of the A.Kh. Margulan Archaeology Institute (Almaty, October 26–27, 2021)*. In 3 volumes. Almaty: Margulan Institute of Archaeology. Vol. 3 (in Kazakh, Russian, English).

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.01.2022.

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ – LIST OF ABBREVIATIONS

АлтГПУ –	Алтайский государственный педагогический университет. Барнаул
АлтГУ –	Алтайский государственный университет. Барнаул
АН КазССР –	Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата
АН СССР –	Академия наук СССР. Москва
АО –	Археологические открытия. Москва
БашГУ –	Башкирский государственный университет. Уфа
ВАУ –	Вопросы археологии Урала. Свердловск
ВЦНИЛКР-ВНИИР –	Всероссийская центральная научно-исследовательская лаборатория по консервации и реставрации музейных ценностей – Всесоюзный научно-исследовательский институт реставрации. Москва
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева –	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилёва. Астана, Нур-Султан
ИАС –	История и археология Семиречья. Алматы
ИИМК РАН –	Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
ИМКУ –	История материальной культуры Узбекистана. Ташкент
ИЭИА –	Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Москва
КарГУ –	Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова. Караганды
МИА СССР –	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, Ленинград
МИЦАИ –	Международный институт центральноазиатских исследований. Самарканд
МКТУ –	Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави. Туркестан
МХЭ –	Материалы Хорезмской экспедиции. Москва
НАН РК –	Национальная академия наук Республики Казахстан. Алматы
НИЦИА «Бегазы-Тасмола» –	Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола». Алматы
ОҚАЭ –	Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы

ПТКЛА –	Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии
РГП «НИПИ ПМК» –	Республиканское государственное предприятие «Научно-исследовательский и проектный институт памятников материальной культуры». Алматы
СА –	Советская археология. Москва
САИ –	Сарыаркинский археологический институт. Караганды
САИ –	Сарыарка археология институты. Караганды
САИ –	Свод археологических источников. Москва
ТИИАЭ АН КазССР –	Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР. Алма-Ата
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Москва
ФИА –	Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки МОН РК. Астана, Нур-Султан
ЦКАЭ –	Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция
ЧелГУ –	Челябинский государственный университет. Челябинск
ЮУрГУ –	Южно-Уральский государственный университет. Челябинск
PCAS –	International Institute for Central Asian Studies. Samarkand
JAS –	Journal of Archaeological Science
SAI –	Saryarka Archaeological Institute. Karagandy

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ – SUBMISSIONS

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: archeokz.com

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: archeokz.com

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

***

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: archeokz.com

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ребрендингіне байланысты эмблемасы өзгерді, Алматы қ. территориясынан табылған ерте темір дәуірі (б.д.д. V–III ғғ.) шырағданындағы салт аттының бейнесі қолданылды. Табылған орынды М.Қ. Қадырбаев зерттеген.

В связи с ребрендингом Института археологии им. А.Х. Маргулана поменялась эмблема, в качестве которой используется изображение всадника с курьлицы раннего железного века (V–III вв. до н.э.), происходящей с территории г. Алматы. Место находки исследовалось М.К. Кадырбаевым.

The emblem of Margulan Institute of Archaeology was changed due to rebranding. The image of a horseman from the early Iron Age censer (5th–3rd centuries BC) became the symbol of the Institute.
M.K. Kadyrbayev researched the location of a finding.

Сыртқы қабының 4 бетінде: Баянжүрек. Салт атты бейнесі. Сурет О.В. Беляловтікі.
Жұмыс А.Н. Марьяшевтің жетекшілігімен жүргізілген. 2007 ж.

На стр. 4 обложки: Баянжүрек. Изображение всадника. Фото О.В. Белялова.
Работы проводились под руководством А.Н. Марьяшева. 2007 г.

On page 4 of the cover: Bayanjurek. Image of the horseman. Photo by O.V. Belyalov.
The work was led by A.N. Maryashev. 2007.

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды.
050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 30.03.2022 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 18,06. Times New Roman Гарнитурасы. Таралымы 100 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии им. А.Х. Маргулана.
050010 г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 30.03.2022 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 18,06. Гарнитура Times New Roman. Тираж 100 экз.

Original layout prepared at the Margulan Institute of Archaeology.
050010 Almaty, Dostyk Ave., 44
Signed to print 30.03.2022. Format 84×108 1/16
Printed sheet 18,06. Times New Roman headset. Circulation 100 copies.

“Хикари” баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
Printed in the printing house «Hikari» hikari.kz24.online

16+